

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

ԵՒ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅ ԳԼԽԱԳԱՆ, ԷԼԵՄԵՆՏ ԲԱՐԳԱՆՍՏՐԱՆ,
ԱՆԿՄԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԻՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԻՐԸ ՀԱՄԱՅՈՑ
ԱՆՆԱՐԿՈՎ Հ. ՅՈՎԻԹ ԳՈՐԾՈՒՆԴԱՆԻ ԳԵՆԹԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ (1820—1882) ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԴՊՐՈՑԻ ԳՐԱԳԱՆ ԳՐԾՈՒՆԴՈՒԹԵԱՆ (1840—1854)
ՎՐԱՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՒՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՆՏԱՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1932

491.99-5

Ա-38

հաս 12 - 11
Աճ 200 1920-1921 թվականներ
1921, 3 - 1921-1922
Հարց 1921-1922
1921-1922
1921-1922

ԱՐԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՒ ՃԱԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXXIV

**DIE KLASSISCH - ARMENISCHE
SPRACHE
UND
DIE WIENER MECHITHARISTEN-
SCHULE**

GESCHICHTE DER ENTWICKLUNG, DES
UNTERGANGES UND DER RENAISSANCE
DER KLASSISCH-ARMENISCHEN SPRACHE,
NEBST EINER SKIZZE ÜBER DIE BIOGRA-
PHIE P. JOSEPH GATHERDJANS (1820—
1882) UND DIE LITERARISCHE TÄTIGKEIT
DER WIENER MECHITHARISTEN-KONGRE-
GATION (1840—1854)

ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN
DEUTSCHER SPRACHE

VON

P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

W I E N
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1932

291.90.5
1-39

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

ԵՒ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԳԱՍԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ԶԱՐԳԱՏՄԱՆ,
ԱՆԿՄԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՅՆՈՒՆԳԻՒ ՀԱՆԳԵՐՁ ՀԱՄԱՌՕՏ
ԱԿՆԱՐԿՈՎ Հ. ՅՈՎԱԷԺ ԳԱԹԸՐՃԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒ-
Թ ԵԱՆ (1820—1882) ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՑԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԴՊՐՈՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՌՈՒԹԵԱՆ (1840—1854)
ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԵՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

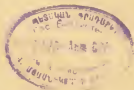
Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1932

11.02.2013

ԱՐՏԱՏՊՈՒԱՆԻ ՆՈՐ ԿՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԻ
“ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՐԵԼՅ,”
ՈՒՈՈՒՄՆԱԹԵՐԹԷՆ
1932, Թ. 1—2 և Ի 5—6

REVIDIERTER SONDERABDRUCK AUS
“HANDES AMSORYA,”
MONATSSCHRIFT
FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE
1932, HEFT 1—2 UND 5—6

8495-76

ՏՆՅ ԲՆԻՍՏՐՈՒՄՆԵՆ ԻՐԹՈՒ
ՈՒՆՉԱՐԵՅԻՆ

Տ. ՅԱՍԿԵՒ Ի, ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ

ԸՆՏՐՈՒՅՑ ՅՐՇԿԱՐԵՎԻՆ
ԿՈՒՐԻ ԻՐՆՈՒՆԻ 50 ԿԱՐԱՅ,
ՍՏՐԱՆԵՐՉԻՆ
1882—1932

ԿՆԻՑՈՒՅՔԷ, ԿԸ ԽՈՒԻՐԷ, ԿԸ ՉՈՒՑ
ՅԻՐԿԵՆ ԲՈՎ, ՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻՐՈՒՄՆԵՐՆԵՐ

“ՏՆԻՐԷՈՒ ԻՐՈՐԻՆՅՆ, Ի
ԽՐԵՎԻՐՈՒՄԻՆԸ

ԿԵՐՅԻՇՆՆԵԼՈՒ ԽՈՐ ՈՐՈՒՄԻՆԻ
ԸՆՏՐ ԵՎԵՆԻՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆԸ Ի
ԽՐԵՎՈՐ ՏՆՅԵՐԵՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԼԵ-
ՉՈՒԻ, ՏՆՅ ԲՆԻՍՏՐՈՒՄՆԵՆ ՆԻ
ՏՆՅՈՅ ԿԵՆՏՐՈՒՄՆԵՆ.

*ԷՆ ԿՈՐԵՑՄԱՆ, ԿՈՐԵՑ ԿՈՐԵՑՄԱՆ
ՍՈՐԵՑՄԱՆ ԵՄԵՐՈՍՄԱՆ ԵՄԵՐ
ԿԸ ԻՐՆԱՅ ԵՐԿՈՐԿՈՒՄԸ ԿՆԻՑՈՒՄՆԵՐ
ԿՆԻՑՈՒՄՆԵՐ, ԿՈՐ ԿՈՐԵՑՄԱՆ ԻՐԷՔ,
ԵՐՈՐԿՈՐԿՈՒՄՆԵՐ ԿՆԻՑՈՒՄՆԵՐ:*

ՄՈՒՏՔ

Կէս դար յառաջ՝ 1882, Յունուար 9ին հողի կը յանձնուէր ի Կ. Պոլիս Հ. Յովսէփ Գաբըրնեանի բազմատանջ մարմինը, որ 62 տարի շարունակ ընդունարանն էր եղած երկնատուր քանաքին:

Յիսուն գալուստներ բուսցուցին ծաղիկներ անոր շիրմին վրայ. ու քէպէտ աշնան հովերու հետ խամբեցան շուշանները, բայց մնաց անբուստ մտէն եղանակի մէջ յիշատակն անոր, որ եղած էր յարգողը երկնապարգեւ տաղանդին եւ իւր բեղուն գործունէութեամբը հանդիսացած էր բազմարդին վաստակաւոր հայրենի Բուրաստանին մէջ:

Ան փայլեցաւ իւր դարուն մէջ իբրեւ մեծ հոյկարան. խորաքնին պատմագիր, բանասէր մատենագիր եւ եղաւ ոսկիփայ բանասիրական հանապարհին վրայ: Հայ բանասիրութեան տանարին հակատը կը կրէ իւր վրայ սակի տառերով քանդակուած ԳԱԻՆԲՆՃԵԱՆ անունը:

Գաբըրնեան պայծառացաւ վիեհնայի Մխիթարեան Միաբանութեան համաստեղութեան մէջ ինչպէս լուսալիր աստղ, եւ ունի հոն իւր լոյսն անշէջ: Կենդանի է իր յիշա-

տակը Մխիթարեան յարկիս ներքեւ, որովհետեւ անմահ կ'ապրին հաս իր գործերը. անոնք մշտադալար եւ հոտաւէտ կը պահեն իրենց բայրն ու բայրը. վասն զի ձգած են արմատներ մարգերու եւ եղութիւներու մէջ:

Պիտի կոչեմ այսօր անոր ոգին, պիտի խօսիմ իրեն հետ, իր գործերու մէջ, անձնատուր իր տեսիլներուն: Աչ միայն իբրեւ ազնիւ մարդ, բնութիւն եկեղեցական, գիտուն անձնաւորութիւն սիրելի՛ է ինձ նա, այլ աւաւելյապէս իբրեւ զերազանց հայերէնագէտ Խոսրոբի է ինձ վայելել ժամեր անոր հետ:

Հարուստ է հայ երկնակամարը յուսարներով. անոնց քաթն մէջ է Հ. Յ. Գաբրիւնեան՝ իւր ուրպն բոցովը, համապայծառ վասմամբը: Ան տեսանելի է սյն ամէն երկնապիշ աշխարհն, որոնց թիւերը մաքուր են բիծերէ եւ ազտերէ:

Անք յայսին տակ փարատեցաւ հետախաղաղ խաւարն անդունդներու, փայլատակեց սակին իւր գայնը գեղնասուն, ձայն տաս յեզուն կենսագուրկ, եւ կենսարտի ժպիտով ուղջունեց աշխարհս յարուցեալը:

Հայ հասմանիստը պննեցաւ սակեհոսս պատմունանով, մասն շխտօր իւր ոսկեղբուրագ ապարանքը, ցնձացին սրահները ի յար սակեհնչիւն բարբառին եւ ապրեցաւ հայ աշխարհն իւր սակի գարբ միւսանգամ:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Մասք	7
Բովանդակութիւն	9
Ա. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՍԿԵԳԱՐԸ ..	11—51
Դասական Հայերէնք	13
Դասական Հայերէնին նկարագիրք	28
Պատկեր դասական մասենայրութեան ..	38
Դասականին շարս գտերք	49
Բ. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԲՐՆԹԻ	
ԳԱՐԸ	55—82
Յետ-դասական շրջանք	56
Հասմէական Հայաստանի գարսք	59
Երեսուղէական գարսք	69
Հայաստանի գարսք	73
Բարզէն Կաթողիկոսի Բ. թուղթք	76
Գ. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊՆՆՁԻ ԳԱՐԸ	83—120
Յունարան գարսք	85
Դ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ ԸՆԹԱՅՔԸ 450—1850	121—136
Վայրէջք և գերեւք	123
Ս. Ղապարի Միթարեան Դարսք	130
Ե. ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԵՐԱՆՈՒՆԵՐԸ ..	137—188
Վիեննայի Միթարեան Դարսք	139
Դասական Հայերէնի վարդապետութիւնք	148
Մրցութեան աստարէղի վրայ	154
Զ. Հ. ՅՈՎԱԷԹ ԳԱԹՐԸՃԵԱՆ. ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ	
ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐՆՈՒՆԷՆՈՒԹԻՎՆԸ	189—274
Կեանքք	191

	էջ
Գործունեութիւնը — Իրրիւ թարգմանիչ	211
Իրրիւ Նկարներ ..	244
Իրրիւ բանաստեղծ	271
Է. ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԻՍԻՓԱՐԵԱՆ ԳՊՐԱՅԸ	275—305
Հ. Յ. Գաթրբնեանի ուսումնակիցները ..	277
Հ. Մ. Գարայաշեան	278
Գարայաշեան իրրիւ բանաստեղծ	299
Հ. Ղեւնդ Եսֆանեան	313
Հ. Ղուկաս Տէրակբեան	315
Հ. Գերսիմ Սպիտեան	318
Հ. Փիլիպոս ճամնեան	322
Հ. Սրայիտն էմիլեան	343
Հ. Եփրեմ Չարեան	347
Հ. Արսէն Արարեան	351
Հ. Ստուէլ Գաթրբնեան	357
Հրատեւի խօսք	363
Resumé	365—387

Է.

ՏԵՅ ԱՆՎՈՆԵԳՐՈՒԹԱՆԸ
ՈՍԿՐԵՐԸ

ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅՅԵՐԿՆԸ

Հայկական նշանագիրներու գիտավոր
(407) սկիզբ առաւ. Հայ գրաւոր մասենա-
գրութիւնը :

Որովհետեւ գիրք հնարելու և մայրենի
լեզուով գրականութիւն ստեղծելու պիտաւոր
գրդապատճառն ևզաւ. Հայ ժողովրդեան՝
յատկապէս գաւառներու մէջ քրիստոնէական
քարոզութիւնը պիւրացնելու հոգը, պէտք է
ի յառաջագունէ ընդունիլ, թէ երանելին
Մաշտոց ա՛յն բարբառն ընտրեց մասենա-
գրութեան լեզու, որ ամէն պատարի առ հա-
սարակ հասկանալի էր, նաև. ծայրագաւառ-
ներուն, ինչպէս Գոյթնիքի և Սիւնիքի :

Թէ պոյութիւն ունէ՛ր Հայ հոգին վրոյ
ամէնուն պիւրնկայ բարբառ մը, կարելի է
կասկածի ենթարկել. բայց զժուար է բոել
ստուգութեամբ, թէ ո՞ր միջավայրի մէջ
պարզացած էր անիկա : Յամենայն պէտք
Մաշտոց, ինչոպէս Կորիւնի յոութենէն կա-
րելի է հեանեցնել, զժուարութեան շրտե-
ցաւ այս ընտրութիւնն ընելու ժամանակ :
Նաև այն պարտական, որ Տարօնեցի Վարդա-
պետը առաքելական քարոզութեամբ կը

գործէ Այրարատի մէջ, կը հասնի Գողթն, կը շրջի Սիւնիք եւ ամէն տեղ ընդունելութիւն կը գտնեն իր խօսքերը, կը վկայէ թէ կար միջադպարն բարբառ մը, որ իւր քերականութեամբն եւ բառամթերքովը դիւրաւուր էր եւ հեշտընկալ ինչպէս մերձաւորներուն նոյնպէս հետաւորներուն:

Անշուշտ այս ամէնուն գիւրամատոյց բարբառը ոչ յանկարծ ելած էր հրապարակ եւ ոչ ալ արուեստով յարմարցուած յերկրուած: Հին ժամանակներու մէջ պէտք է վնասուել անոր խանձարուրքը եւ դարերու ընթացքին մէջ աճուիմ եւ դարգացումը:

Բարեբախտութիւն էր, որ հայ մատենադրութեան սկզբնաւորութիւնը կ'իյնար ժամանակ մը, երբ կանդուն էր գեա հայ թագաւորութիւնը եւ նահանգներն ու դաւառները կ'աղբէին կենդրոնին հետ հաշտ եւ հաւան. ասով ինչպէս քաղաքական նոյնպէս քաղաքակրթական կեանքը կը ղեկավարուէր միջնաշխարհէն, ուսկից կը ծծէր նաև լիգուն իւր նիւթն ու հիւթը: Բարբառներու գանալստիութիւնը, որ կար անշուշտ, կենդրոնին հետ սակալ հազորդակցութեամբ կ'ամուրսւէր. եւ ուսկից պետական հրահանգները կը բղիւխէին եւ քաղաքակրթական շարժումը մղում կը ստանար, անկէ նաև գաւառներուն բաժին կը հասնէր:

Հարկ է մշակոյթի սրտը բարձրութեան

վրայ մտածել միջնաշխարհը, ուր հինաւուրց արքայական տուն մը կ'իշխէր՝ թէպէտ մէտ ի մահ, բայց հարուստ՝ փասուսոր սնցեալի տւանդութիւններով. ուր յաճախ աշխարհաժողով կայուողներ կը խմբուէին, ուր թատերասրահները կը հիւրընկալէին նախարարակոյտ եւ ադատախուժ բաղժութիւնը, գուսանները կը զեզզեզէին, բանիրուն ճարտարախօսները կ'որոտային, ու վիպասանները քաջանց դրուստիքն կը հիւսէին, հին դրոյցներով ամբսիւր կը գուարճացնէին: Հոն էր նաեւ Հոյրապետանոցը, որուն գահիճները կ'ընդունէին սրբազան եպիսկոպոսները, տաճարները՝ քրիստոսասէր հաւատացեալները, հոեոտրները Աստուծոյ խօսքով կը հրավառէին հաւատացելոց սրտերը եւ սողմսերդութիւններով կը թնդար տաճարներու դմբեթը: Թէ հոս եւ թէ հոն հասարակաց կիրթ բարբաս մը հարկ է որ բուսկանութիւն տար ամէնուն, մէկ հայերէնախօս լեզու հնչէր թէ՛ քաղաքացւոյն եւ թէ՛ շինականին, թէ՛ ադատորեարին եւ թէ՛ ռամկին ականջը:

Ինչպէս քրիստոսնէական, նոյնպէս հեթանոս դարերուն նոյն էր պատկերը: Նաեւ Վահագնի մեհեանին մէջ յԱշտիշատ եւ Անահատական ոսկեձոյլ արձանին սոջեւ յԵրիզախուններամ պաշտօնստար բնծայարեք կ'ըլլար հայ ժողովուրդը, եւ նոյն կայուրդներուն բազորդ եւ բաժանորդ՝ հայերէնա-

չուրթն և և հայերէնուրարրաս կ'արտայայտուէր՝

Մեհեաններու մէջ երգուած դից օրհներգութիւններ, կայսուրդներու մէջ նուազուած դիցապանց երգեր, հարսանեաց ատեն հիւսուած գոյքեր շրջան կ'ընէին ապա քաղաքէ քաղաք, բերնէ բերսն և կը յանձնուէին շինականին յուանդ : Անոնք հասարակաց աստղուած քը կը նկատուէին, սրովհետեւ իմանալի էին և՛ քաղաքացւոյն և՛ դիւզացւոյն : Ընդամենալի շէ, և ի՞նչ այն չին երգեր, երբ անոնք քաղաքներու մէջ կանուխ ժամանակներ սրբէն ժողովեան կը մտնուին, պարեր յետոյ հոյ շինականին բերանը լսելի ըլլան ի Գոյթն և ի Բ՛ջնի, նոյն անովթար հարապատու թեամբ, անխառն հնչելով, ինչպէս յօրինուած էին Քրիստոսէ պար մը յառաջ : «Զի բեանց երգս աստաղեայց զի ի ստանու թեան սիրեցեալք ի յոյթ կրթութեանցն և նմին հաւատացեալք և ի նոյն հանապապօրեալք», կը գրուէ սրտամայրբը¹ :

Անոնք ի՞նչպէս ոչ մէկ ժամանակի մէջ և ոչ ալ մէկ հեղինակէ երգուած էին, բայց մէկ էր բարբառը ամէն ժամանակի համար, սրովհետեւ մէկ ժողովուրդի ծոցի ծնունդներն էին, հարստաս և սիրուն² :

¹ Փ. Բազ. Գ. 13 :

² «Աս բանաստեղծներն սրուելու զաւար մը գասաք շեն, մինակ տո՛մի մը պարծանքներսն քարոզք շեն, իրենց երգը Հայաստանի զանազան իրարմէ հետու տեղերու և տո՛մերու յիշատակներն ունի, և

Այն հասարակաց գիւրբնկաւ բարբուրք, զոր կը կիրարկէին դուստններն ու գիւրբուսանները, ինչպէս մեզի հասած Հին Երզնթու մնացորդները ցոյց կու տան, ի վազուց արդէն զարգացած աստիճանի վրայ կը դրանուէր: Մուշտաց սրբեգրեց զայն իբրև գրական լեզու և իր աշակերտները խօսեցան անոյ իրենց թէ՛ թարգմանական և թէ՛ ինքնուրոյն աշխատասիրութիւններու մէջ. անո՛յ թարգմանական Հին եւ նոր Կոտակուրանները, ա՛յն լեզուով յարինուեցաւ Ընդդէմ աղանդոց սեկի մասեանը:

Եթէ թարգմանութիւններու նպատակն էր Աստուծոյ խոսքը անսեթեւեթ լեզուով ժողովրդեան մատչելի դարձնել, պիտի հետեցնէնք թէ բնարուած բարբուրք ժողովրդականն էր, և միակ յարմարը նկատուած՝ ընդհանուրէն հասկանալի բլբլու համար: Ի հարկէ գրաւորին ճշգրիտ իմացման համար, երբ մանաւանդ նիւթը խորհրդաբան, վարդապետական էր, պիտի պահանջուէր բնթերցողէն որոշ աստիճանի վրայ զարգացում. կրթուածը պիտի հասկնար սեկի սոյնձան, և նուազ զարգացածը նուազ սոյնձան. սոյն սո՛վն ժամանակի և սո՛վն լեզուի համար արդէն բնդհանուր օրէնք է:

Հնադպն գուսանական և գիւրբուսանական

ասոյ՛ սոյն ժրտութեան զարգացումը գտնական հայ ցեղերու մէջ պահելու մէկիկ է: Շ. Յ. Գաթրճեան, Պատմութիւն Ժառանգութեան Հայոց, Ա. էջ 23:

21-56178

անդիբր պրակտնութեան մէջ կիրարկուած հայերէնը նոյնութեամբ երևան կու գայ և՛ պարս. պրակտն հայերէնի մէջ. նոյն եւ նորին այս նոյնութիւնը յայտնապէս ցոյց կու տայ երկուքին արեւակցութիւնը. քերականութիւնը նոյն է բոլոր ամենայնի հան եւ հաս. հաս նախապոյն է միայն բարամբերքը: Մինչ հին Երզնքը յարկնուած են քնիկ հայ բարբարոյ, պրակտն հայերէնը կը մտանէ իւր կրտսերութիւնը պարթևերէնէ, նաեւ յաւնարէնէ, յատիներէնէ եւ տարերէնէ փոխանակ տարբերութ. ուարներ, գարներ ոչ թէ պրակտն լեզուն ինքնին մութացածոյ փոխ առած էր ստարներէն և՛ պարսն, այլ ժպոզուրդն անձամբ մուտ շնորհած էր անսնց իւր լեզուն մէջ յրնխացո սյն պարերու, սրներ կը կանխեն և՛ պարք: Ենչ որ սեղհակահուած, առաջ նուիրուցարձուած էր իրբեւ հոյ լեզուի բազկայուցիչ մուտ, ժտուանդած էր պրակտն անխորհր հին լեզուին բարամբերքին հետ: Նա պիտցուտ առանց փառս հասցնելու լեզուին հայեցի նկարարին՝ հաշտեցնել հինը նորին հետ եւ այսպէս երևան րերել ձոխ, միանպամայն ուժեղ բարբարո մը, որ սամկին գիւրաբար եւ ողաւաին հաճելի բլլար:

Թէ՛ անդիբր եւ թէ՛ պրակտն բարբարոները հատուտար կատարելութեամբ կը փայլեցնեն իրենց վրոյ քաղաքակրթուած, բարդաշուճած լեզուի բարբար յատկանիչները, կանոնաւոր եւ ձոխ քերականութեամբ, հարուստ

բառամթերքով, մտքերը վայելչօրէն արտայայտելու և պունտայեղ պատկերներ յօրինելու ճկունութեամբ: Կայ հան առատ աստղծ կտուսցանելու հրաշակերաներ, եթէ պիտնայ արուեստողէտ ձեռքը շահագործել առ ձեռն պատրաստական շինանիւթը, պանդեղ շաղախը հոյ արխնով, պատել պատշաճեցնել այլուսները հոյ ճաշակով և պղեցնել շինուածքին հոյ քիմքին հաճելի քանդակագործեր: Առսնեցաւ արդեամբք այ հոյ Մատենացրութիւնը իւր հմտա արուեստողէաները հոյ արուեստով բարձրացնելու սահմային պահանջանութեան մեծահասոցը շէնքը. անսնք Մահելի և Մաշտոցի աշակերաններն էին, որսնք սուսած կանխաւ հոյ ժողովրդական պուսաններու արուեստանոցի մէջ՝ մեծ սուսացիներու ասաջնորդութեամբ ձեռք պարկին Ա. պարու սեմոց վրայ կտուսցանել հոյ մատենացրութեան պեղեցիակերտ և հոյակապ տաճարը: «Մատենացրութեան Ոսկի պարուն սկիզբն յինչը, կը պղ Քասնեան³, յոտաջին տմա անդ պարուն հինդերսրոյի՝ իսկ և իսկ բնդ պիտի հոյերէն նշանայրուց. կամ թէ՛ նոյն լեզու սակեղէն, սր ի բազում աղգաց կարդեալ պոյր ի Հոյաստուն աշխարհի, յոյնժամ սրբիմն արկու բնդ պրով. քանդի անհնարին իսկ է թէ սր ցայն վայր շէրն լեզու

³ Հ. Ք. Քասնեան՝ Հատրնախը բնթերցուածք ի Մատենացրութեանց նախնեաց. Հար. Ա: Վիկննա 1866. էջ *12—13:

զեղեցիկ և զարդարան և կտտարեալ, յարժամ ստինն մատենացի, յայնժամ յանկարծ լեալ իցէ նայնոյիսի: Ամին զկայ հաստատարիմ կան ցոյժ մ երգք ժամանակայ հեթանոսաթեանն, յարինեալք յստաջ քան զսկիզբն մատենացրաթեան, զսրոց պիւզու պատնեմք ամենայնի իսկ միտքան և նման լեզուի Սոկրի դարս: Իարմեալ և մեծ իմն և յայնմական ընծայութիւն է ստացելոցս՝ և այն նմանութիւն լեզուի առ հասարակ յամենայն ի պիբս առաջնոց նախնեացն, թէպէւ բուն իսկ հայ գրչաց արդասիք իցեն, սրպէս Եզնեկայ, թէպէւ իտարածանութիւնք ի յունն կամ յասորեայն, սրպիսի ինչ՝ մեծ կէս մասն յայնժամաւ պրոց մերոց. յսրս կանանք և զարձուածք յունականք՝ պատնին ի սեպհական հայ կանոնս և ի զարձուածս հայերէնս շրջեալ:

Եւ այլազո ալ կարելի չէ մեկնել լեզուի այն միութիւնք սր կր տեսնուի և զարս հայ Մատենացրութեան մէջ, գունագան գրիչներու տակ. Տարանեցին, Կարապետ, Պագնացին, Վանանդացին . . կր պեն մի և նայն քերականութեամբ, մի և նայն համաձայնութեամբ, մի և նայն բոսամթեքքով և լեզու տրտական զարդացման նայն տատիւննին զրոց, բարձր, զսեմ, ամենայնի կտտարեալ սնով, առանց սոյժ հարցնելու անհասարակին քիմքին՝ արտայայտուելու տունննայտաւելի ճաշակով: Այս տղատութիւնք անբունու-

բարեխի է . եւ ա՛յս է սր սխախ ապ լեզուի
 եւ սճի միօրինակութեան երանդ , ձայներու
 բազմազանութեան ներդաշնակութիւն :

Թարգմանիչները , սրովհետեւ ժողո-
 վուրդը միշտ նկատի առնելին , սրուն ծոցին
 ելած՝ կրկին անսր ծոցը սխախ դասնային ,
 այս սխառնաստ ալ շղեղման իրենց ազատու-
 թեամբը , շշկեցան սակի կանսնէն՝ սանձար-
 ձակ , ապաստան քմտարդ ճաշակի . այլ խօ-
 սեցան ժողովրդեան՝ միշտ անսր հասկանալի
 բլբալու ջանքով . վեհ էր անոնց արասցոյ-
 սութիւնը , խառն ազնուական վայելչու-
 թեամբ , բարձր էր անոնց ձայնը , բոյց միան-
 դամայն ցածուն հնչականութեամբ եզանա-
 կուսբուած . բաւերու յորդաստա հնչիւններն
 եւ շարուպասութեան դարձդարձիկ ձեւերը ,
 սրոնք նախապասութիւններուն վայելչութիւն
 եւ կարտի սխախ սարդեւէին , համեմատ
 էին նխիկին : Ուր ուեռարանական վարդա-
 տետութիւնը սրտգամիս ժողովրդեան սխախ
 ներկայացնէին , հոն սրտգալիս էին , դրաստ
 եւ դիւբամատոյց . եւ սր կրօնի բարձր վար-
 դապետութիւնը եկեղեցական կրթութեամբ դա-
 սին սխախ բարբոսէին , հոն մրցակից դեր ի
 վերայ յոյն բանիբուններուն :

« Հիմակուան հոյկարսնութեան վոյթին
 եղած է , կր դրէ Այարնեան , ցուցնել՝ սր
 սասնց մեծ մասը թէ եւ հոյերէն լեզուին բուն
 եւ բնական վեղեցկութեանն ու կենդանու-
 թեանը մէջ ծնած ու սնած , բոյց եւ այնպէս

չէ թէ տնակարարս կամ յակ վարժար թեամբս մբ տաացուած բնտանի լեզուն կբ գրէին անխտիր, այլ տաննձինն ջանիւ եւ խնամով երևցուցած են մեծ արուեստական նորութեամբ, բասերտ բնարտ թեան, նոյնանչաններտ պէտղխտ թեան, կարգի եւ ձեւց դանազանտ թեան մտաղբտ թիւն, այլ եւ այլ լեզուաց թարգմանտ թեան մէջ լեզուի յատկութիւններն սրշեւի, յարգեւ, եւ այլն. — որանց ոչ իրենց անմիջական յաջորդները կրցած են հասնիլ, եւ ոչ յեանաղայն (է. ժ.Ք.) գարուց աստջին կարգի հանճարները մտանայ. եւ բնոյտնայն եզած է նոյն արուեստին գազանիքը թափանցելու ջանքը» (Քննական Քեր. 52):

Առտակրտ թիւնը, զոր ունէին գրչի նոր ձեւք գարնոց հոց հեղինակները, այն էր, որ իրենք ոչ թէ սեպհական մտքեր յօրինելու կուշուած էին, այլ արդէն շափուած ու ձեւուած մտքերտ թարգմանները կ'ըլլային: Աշխատտ թեան խնայտ թիւնը յանախեց անոնց ջանքերուն արգիւնարերտ թիւնը:

Անունք անձու կ իմտտտով թարգմանիչներ չեն, այլ պարզապէս օտար մտքերտ հոցերենախօս թարգմանները: Հմտտ սեպհական լեզուին տարրներուն, հտտտարիմ հոց ճաշակին նտրք պղած ու մեքուն՝ կբ վախարկեն հոցեթէնի օտարին խորհուրդները՝ նախ իւրացնելով գանձք, մանր սրտճալով անունց իմտտան եւ տղտ հոցեթէնարարրտտ գրի աս-

նեւոյ : Այնուհետեւ ոչ թէ յոյն Սոկրատես
 մին էր կամ Սերերիանոս , կամ Բարսեղ , որ
 կր խօսէին հոյ տկանճներուն , այլ հայերէնա-
 շուրթն հեղինակներն էին որ կր բարբառէին
 հոյ գրով : Որչափ հաւատարիմ են սկզբնա-
 գրին Ս . Գրոց թարգմանութեան մէջ , առանց
 սակայն մեղանշելու . ահմային լեզուին նկա-
 րայրին , նայնչափ սպաս ընթացած են յոյն
 եւ տուրի Ս . Հայերու թարգմանութեան
 մէջ : Այս սպասութեամբ ահա սակզուած
 է ինքնուրոյն հոյ գրականութիւն , որ բա-
 նասակցոր , հեռասրն եւ աստուածաբան ու-
 նին տարբեր արտայայտուելու սեղանական
 գրածուններով , խորհելու ինքնայատուկ կզա-
 նակով եւ իւրուրոյն սճով , սպաս անկաշ-
 կանդ ամենեւին օտարին յաւելն : Քաջ
 հմուտ մը դարուս մատենագրութեան կր գրէ
 այս տեսակէտով . «Զթարգմանութիւնս նոցա
 ի նիւթս գեղեցիկ սեմանց ամենեւին ուր-
 նուական եւ ընտիր արձան է համարել ,
 բանք յայնպիսի նիւթս սեղանականք , վայե-
 յաւելք եւ յոյժ սրտաշանականք , եւ ոչ ինչ
 խասարսիւն յօրինաց եւ ի ճաշակէ հոյ լեզուի
 կամ յունական գործուածք . այլ ի վերջսս-
 վոյսականս եւ յաւմունս գիտութեան սրեք
 սրեք ոչ այնչափ ճշգրիտ : Զթարգմանու-
 թիւնս սոցա եթէ՛ վասն յատակութեան լեզուին
 եւ այնուութեան եւ լիութեան ասացուածսց ,
 եւ եթէ՛ վասն հաւատարիմ միանգամայն եւ
 անկզն եւ անսպական թարգմանութեան ,

բառ ամենեցուն վկայութեան մարթ է օրինակն առաջի պնել ճարտար թարգմանութեան. բայ ի սահաւուց սմանց որ բանաստեղծական տղատութեամբ մոտանան իմն պրնայիրան, շատ համարեայ պիտա օրինակադրացն բնծայեցուցանել, պար եւ յայլոց սպրաց թարգմանիչս ուրեք ուրեք է տեսանել⁴ :

Թարգմանական պրահանութիւնս այն տեսակէտով ալ տեսելութիւն ունի, որ կ'ընծայէ մեզի հնարաւորութիւնը համեմատելու բնայիրները սկզբնայիրներու հետ եւ թէ՛ թարգմանութեան արուեստին վրայ զարմանալու եւ թէ՛ վերահասու բլլալու դասական լեզուի բուերու ճշգրտութեամբին, որոնք այլուստ անձանօթ սլոտի մնային : Շատ բառեր յրնթացս ժամանակի կորսնցուցած են իրենց հարապատ նշանակութիւնը, եւ ուրիշներ պարձեայ անհետ եղած կենդանի բարբառին մէջ. հարադատին խելամուտ բլլալու եւ սպասարկութիւնները ստուգելու եւ կորսուած բառերուն իմաստ աայլու համար նպատամատոյց ձեռնասու են ահա յոյն եւ ասորի սկզբնայիրները : Հ. Յ. Գաթրրճեան եւ Հ. Մ. Գարպաշեան, որոնք այնքան խնամով ուսումնասիրած են պատական բնայիրները, կը հաստատեն մեր խօսքերը. «Մեծ մասն պործոց սոցա թարգմանութիւնք են,

⁴ Հ. Մ. Գարպաշեան՝ նկարագիր ուսմանց, էջ 29—30 :

որ յօղուտ մեծ եղև, զի ի սակաւ ժամանակի բազում մատեանք սփռեցան, եւ մեզ յեանոց նորաստամտոցց եւ յուսանելի բարւոք պատշաճութեան համեմատութեան յունական օրինակաց, որով բազում իրաց կարեւորաց ասնիճք անգեակք, եւ զբազում վրիպածս եւ պայլայլութիւն յեանոց, որ ի ժամանակս ժամանակս ի լեզու սյար սպրդեալ իցեն, սպրդել ձեռնհաս լինիճք⁵։ Ասոր վրայ կ'աւելցնէ Հ. Գաթրբճեան⁶. «Աւ կատարեալ խելամորտութիւն ամենայն անուանց եւ ասացումոց եւ սլաց յեզուին՝ անվրէպ լինն կարեւոր է համեմատել պոյն յեզու ի թարգմանութիւնս անց րնց րնայրին, վասն ի վերայ հասանելոյ պարտեաց հայերէն լեզուի, եւ սցնպէս արեւոյ իմն նախնական հանդամանոց նարս : Նմին իրի եթէ ի միջի կուսէ ի պէպ խկէր րնոյ սցն աշխարհի՝ զի մեծ մասն զրոց սակի պարուն մերոյ թարգմանութիւնք ի լեզուաց օտարոց են, նմին հակասակ յայլմէ կուսէ բախտս որս պարա է համարել զբանասէրս մեր՝ զի ի ձեռն համեմատութեան թարգմանութեանցն սցնայիկ մարթեն միջամուխ ի ներքին ծածուկս եւ ի հնութիւնս յեզուին մերոյ լինել» :

Գործին զլուխը կանգնած էին Սահակ

⁵ Հ. Մ. Գարագաշեան, Նկարագիր ուսմանց, էջ 28 :

⁶ Գաղտնայք ի թարգմանութեանց նախնեաց, էջ Ը—Թ :

Հայրապետ ևւ Մաշտոց վարդապետ : Աշխատեցան անոնք մեծ արագութեամբ ծովացնել Հայաստան ոչ միայն Արևելքի, այլ ևւ Արևմտաքի պիտութիւնք : «Կը զարմանայ մարդ թէ ինչպէս համեմատութեամբ քիչ ատենուան մէջ այնչափ մթերք ժողկեցան Երկիր մը, ուր քիչ մ'ատաջ պիբ չկար » :

Այս ատանց մասնաւոր յատակացծի ձեռնարկուած էր այս կարևոր աշխատութեան : Եթէ նկատի առնենք սարուած պարծը, պիտի նշմարենք մեծ ուսուցիչներու ձեռքը յատուկ յատակացիծ մը, որուն պատկերն է մօտաւարապէս հետեւեալը .

1. Գրականի (biblica) . պէտք էր նախ թարգմանել Հայերէնի Ս . Գիրքը, որ հիմը պիտի կազմէր քրիստոնէական քարոզութիւններու :

Ասոր հետ միաժամանակ առ ժողովրդեան, յատկապէս Եկեղեցականութեան՝ Ս . Գրոց ճշգրիտ իմացման համար՝

2. Խեկնոդականի (hermeneutica), այս ինքն Ս . Հարց մեկնողական պրութիւնները :

3. Հայրաբանականի (patristica), թէ ստորական ևւ թէ յունական Հայրերու վարդապետական ևւ քարոյապիտական պրուածները :

4. Կանոնականի (canonica), Եկեղեցական

7 Հ . Յ . Գաթրբեան՝ Սրբ . Պատարագամատոյցը, էջ 79—80 :

ժողովներու ևւ մասնաւոր հայրերու սահմանած Եկեղեցական կանոնները :

5. Նուիրագործական և Նիսական (liturgica), Ս. Պատարայամասոյց մը և Մաշտոցի մասերը :

6. Վկայարանական (martyrologica), սուրբերու և վկաներու դարձերը, սրտնք պիտի ներկայացնէին ժողովրդեան կրօնի տրի նահատակները, վասելյու պաննք ոնննց կրօնասիրութեամբ ևւ սատուած սիրութեամբ :

7. Պատմական (historica), սրտնք իւրյաժողով պիտի պահէին հայ ժողովուրդը տիւղերական և Եկեղեցական պատմութեան գլխաւոր անցքերուն :

Յատուկ իմաստով փրկիստիոյական գրութիւնները, ինչպէս ևն Արիստոսելի, Պատարանի փրկիստիոյական Երկասիրութիւնները, նայնպէս պեղեցիկ գրականութիւնը՝ հեթանոս բանաստեղծներու երկերը, շէն հետաքրքրած թարգմանիչները, ի՛նչ ևւ մաքուսած ևն հելլեն փրկիստիաներու աւստիւթիւններու գէմ (համու. կ'գնիկ) : Այս պակասը սուրբ ևն լրացնել զրիստոնէոյ ջոտոյոյգներու թարգմանութեամբ, սրտնք թուին մէջ ևն Մեթոյիոս, Հիւպոյիսոս ևն :

Շատ բան հասած է մեկի տյո թարգմանութիւններէն՝ ճանօթ արդէն տոյագրութեամբ. բայց կայ մաս մ'ալ գետ անտիոյ ևւ տրիչ մեծ մաս մ'ալ ի սոյաո կորսուած : Ոչ միայն հարկ անհրաժեշտ է օր յաւաջ լոյս հանել

Հայ սակեղէն մատենագրութեան մնացորդները Մատենագարաններու ծանօթ և անծանօթ խորշերէն, այլ և և կարեւոր է մանր ուսուցման սիրելի արդէն հրատարակուածները մանրակրկիտ բազմատու թեւամբ ձեռագիրներու և յոյն և ասորի սկզբնագիրներու հետ և այսպէս սրբել մաքրել պարերու ազճատու մեներէ :

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Զի կրնար մարդ բոս բաւականի հիանալ լեզուի այն բարձրութեան, գեղեցկութեան և կանոնաւորութեան վրայ, որով Երեւան կու գայ հայերէնը Ե. դարու այս պատկան մատենագրութեան մէջ :

Ամէն առաւելութիւն, որ կր պահանջուի պատկան լեզուէ մը, գերազայն կատարելութեամբ կր փայլի անոր վրայ. կանոնաւորութիւն, շտատկութիւն, փայլելիութիւն, փամբութիւն, հնչականութիւն : Քերականութիւնը իւր հաստատուն, արամարանական օրէնքներով՝ ճսխ է և բազմաձեւ. հարուստ է բաւառաշարք՝ համանիշներով, բարդաձեւերով. դիւրամէլտ է կազմուածք բայերու կերպ կերպ խնդրատութիւններով և աստատութեամբ նախադիրներու. համաձայնութիւնը կանոնաւորութեամբ հանգերձ՝ սպասաձեւն, բնդունակ ձկուն պարձուածքներու, դիւրութեամբ մաքր և սրախ շարձումներ արտայայտելու. կ'իշխէ արտայայտութեան

մէջ պերճութիւնն եւ զգճնութիւնն, հասանքին մէջ մեղմութիւնն եւ աստակութիւնն, բնթացքին մէջ մեղմական զնացք, արտայութիւնն եւ թսիչք միանդամայն :

Ըմբռնելու համար պատահան մատենապրական յեզուի աստեղութիւնները պէտք է ապրիլ անար մէջ. եւ նկարագրելու համար անար պեղեցկութիւնը հարկ է նախ զգայ պատահանին ճաշակը : Գրաստեղանին զայնն աւերանդները նկարագրելու համար թոյլ կուտամ ինձ խօսքն անար տաղարկել, որ երկար սարբնէր վայելած է պատահան մատենապրութեանս մէջ եւ այսպէս ամէնէն աւելի խարտայնս թափանցած անար ասանձնայտակութիւններուն . խօսքը Հ. Մ. Գարայպաշեանին ⁶ է . «Պայժամն ոճոյ սոցա, եթէ իբրեւ պեղեցիկ ասուին նկատեցուք, մարթ է ասել թէ կատարեալ է, ի սլատմականս, ի վարպտպետականս, ի վիրտսանականս եւ յամենայն իսկ տգգս նիւթոց ճարտարախօսութեան քաջ գայի բնզ այլոց վարեալ եւ յպկեալ յեզուաց հնոց, յունականին եւ հոտմմականին եւս : Կանոնք օրինաւոր զպրութեան անմբէլ նշմարին ի գիրս նոցա, բանք եւ բարբոսք հոյակապք, բնաիրք, անեզծք եւ բուն հոյկականք, ամենայն փոխաբանք անուանց եւ խնարհմանք բանից միակերպ վերայ իս (ամականք) բնականք եւ ճշգի

⁶ Նկարագիր սամանց, էջ 28 :

յայտարարք դարութեան և մտաց պոչակահանաց, ոչ ի քմաց հնարեալք և յօղեալք. նկարագիրք հօրք, քաղցունք, յորդք և սլեբճք. կարգ յատակ և պիւրիմաց. տասցուածք գեղեցիկք, ոչ բոնադրօտեալք և ոչ կարիճարտարամտեալք. զարդք վայելուչք, և ոչ ստիւստեկանք. և միանդամայն իսկ ասել յամենայն պարծոնոցա արուական իմն ճարտարախօսութեան կերպարանք երևին:

«Ձարմանայի է սեասնել ի թարգմանութեան Ոսկերերանի, Քրոնիկոնին և սերևոյ, Մերերիանու և ի պիտո քաջին Եղնկոյ, զայնչափ բարձրութիւն խօսից և սեղհական յայտարարութիւնս, ի թարգմանութիւնս Աղաթանգեղեայ, Բուզանդայ, մեկնութեան Ոսկերերանի ի Յովհաննէս, Բարսպի և ի պարծոն Կսրեանն զանհնարին տոսաութիւն և զհայակապ զարդարանս բանից, որ ոչ արկանին ձանձրոյթ ի յօղսն»:

Միակ թերութիւնը, որ կը նշմարուի հսն, իմաստասիրական մտքեր արտայայտելու անգարժութիւնն է: Փոխափոխական սուսումները, ինչոյէս բնական է մտածել, շէին կարող զարդացում գտնել աշխարհի մը մէջ, որ շկար պիւր և պրականութիւն: Լեզուն, որ գուսաններու, վրդասաններու, թերեւս նաև հսկասրներու և եկեղեցոյ քարտղիչներու բերնին մէջ իւր բարդաւածանքը դատած էր, հետու ճեմականներէ և ճեմարաններէ, շէր կրնար ունենայ իւր ծոցը

բաւեր, որոնք կարենային անդրադարձնել ճշգրիտ արամարանական եւ բնույանցական արտայայտութիւններ: Թարգմանիչները անշուշտ շատրեցան ի սկզբան, երբ բախեցան յայն շափտած ձեւում մութերն հայացնելու այս դժուարութեան. գիտցան սակայն ճարտարութեամբ հայացնել զանոնք, եթէ ոչ նոյն ճշգրտութեամբ, զանկ մերձաւոր միտքը յայտնելով: Այսպիսի ալ անիմանալի պիտի մնային եթէ կերակին արուեստական բաւեր, քանի անոնք իմաստասիրութեան անձանօթ ժողովրդենն պիտի կարգացուէին: Չէր հասունցած զեւ ժամանակը յրջօրէն իմաստասիրական հրահանգներով պարտաւեր. զգա՞ծամ էր իմաստասիրական արտայայտութիւններուն լեզուի սեղհական պաշարէն բաւեր յատկացնելու եւ կրամ նոր բարդութիւններով բաւեր պատշաճեցնելու: Պէտք էր սպասել որ հասուն հասակի հասնէր երկատարայ մատենագրութիւնը եւ այնպէս խօսք ասնէր բարձրացնէ զիտութիւններու մասին՝ Դժբախտութեամբ զասական մատենագրութիւնը շտոյրեցաւ իւր կատարեալ տարիքը: Դեռ նոր էր ստք կսխտմ այս հասակը և՛ զնիկ էրը լուսի: Այս միտքը կ'արտայայտէ նաև Գարսիպուշեան էրը կը պէ՛ շարունակելով իւր խօսքը. «Եւ այց բարձր տեք ի սոսա, մանաւանդ յոմանա, զի պիտոփայտական ճշգրտութիւն անուանց, մեկին եւ սրիչ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է տուել թէ այս

միայն է թերականաւարութիւնն նշմարեալ յսո՛վ ժամանակիս սյստրիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց սոն նախամեծար եւ սոյնուսոյցն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերականաւարութիւնն, որ ի շիինելոյ յայնժամ տակաւին լկուսին ծայկեալ յուսմունս պիտութեանց ծաղկ, ի նիւթս զկեցիկ տամանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիլիսոփայականս եւ ի ճիշդ սուսմանականս սչ բիծ միայն է, այլ եւ խոչրնդսան մեծ, մինչեւ պրեթէ յայնպիսին ճշգրիտ խոսս պայն ի կիր տրեանել չէր հնար տաննց յուսմանոցն արուեստական բանս եւ զխանական յայտարարութիւնս սրուչելոյ» (Անդ, 28—29):

Իմաստասիրական բաւերու այս սպաստութիւնը չի հայիւր սոյզակի լկուսի կատարելութեան, այլ միայն ժամանակի մանկութեան¹⁾: Լկուսն իւր շրջանակին մէջ կտուտ-

¹⁾ «Լկուսին ժամանակագրական պիբբր, հին տրեւելեան հետ սո ճագագ անպարտութեամբ սնան սո պարզացած կեանքը, միայն իւր յափշտակիչ զեղեցկութեամբն սքանչելի՝ բայց բնագանցականի գի՛նն սմուլ եւ սպրտս կազմակերպութիւնը, եւ բնոյնանբարպէս միակզմանի (սրբոսան) պրուտնեբու սասմանբարպէս յաջարկած սո սասնոյսած բլլայր, — այս տմէնը չի ներք որ եւ սչ հին պարսնեբար՝ թոզ թէ նոր սպզաց ճշգրտութեանը հետ կարեւանք մրցիլ: Եւ ինչ պարմանը հին Հայտատանի համար, երբ հին Հայտակցոց այ՝ որոնց մատենագրութիւնը իրենց հանճարոյն եւ հմտութեանց ստատութեանը նայելով՝ Յունաց հոյիւր քրիստանական մատենագրութեանը քով կրնոյ պրուիլ, — լկուսն բնու յարմարութիւն չունէր բուն բարձրացոյն փիլիսոփայութեան եւ բնա-

րեայ էր եւ անթերի, քերականական դար-
 դացման մէջ կատարելագործուած եւ բա-
 ռական մթերքով ճոխացած: Բառականն ու
 համագրականն (syntaxique) ճոխ էր անբա-
 խազերով, որոնք զինքը բազմապատիկ կը
 դարգարէին եւ իրեն ժարթամ վայելչու-
 թիւն մը կու տային: Եւ յատկապէս այս եր-
 կու կէտերու մէջ են դասական մատենա-
 գրութեան սեպհական, ինքնայատուկ առա-
 ւելութիւնները, որոնցմով կայ ինքը եւ կը
 դանդաղանուի յաջորդ ժամանակներու մասե-
 գրութենէն: Երկար աշխատութիւն պիտի
 ըլլար ինձ, եթէ ուզէի հոս մի առ մի ներ-
 կայացնել զուսական մատենագրութեան սեպ-

զանցութեան. որովհետեւ նոյն իսկ իւր բնասորութիւնն
 ասոր դէմ կ'ողորէր ինչպէս որ հաւասարապէս կի-
 կերանի եւ Ս. Օգոստինոսի վրայ կը զգացուի. եւ հա-
 զիւ լատիներէնին կատարեալ մեռելութենէն ետքը
 կարելի եղաւ շատ մեծ նպաստ եւ աշխատութեամբ
 լեզուին շափաւոր ընդունակութիւն մը տայ՝ Յունաց
 նրութիւնները բացառելու, որոնք ի ընդ արամա-
 րան էին եւ ի ընդ ընդանց: Նոյն ստորին լատինե-
 րէնի բնագրասեալ կոշտութիւններն են՝ որ հիմայ
 նոր լեզուաց նրութիւններն եղած են: Հոսմայեցի
 լեզուին սոս հանդամանքը ճշգրիտ պատկերն է հայե-
 րէնին անցքերուն, որն որ լեզուին անկամարք սկսաւ
 փիլիսոփայել, կամ զուցէ փիլիսոփայելովն ընկաւ
 նոյն մեծ անկուսք: Գրարար հայերէնին ալ յունական
 դպրոցարանութիւն տալու համար եղած բնարարու-
 թիւնները, որ միշտ օտար պատուաստ մնացին՝ վասն
 զի անոր կատարելութենէն ետքը վրայ եկած նորու-
 թիւններ էին, բար մասին մեր արդի լեզուին բուն
 ընտիր աարերքն են այսօրուան օրս, վասն զի ասոր
 կերպարուելէն յառաջ ենք: Հ. Ա. Ա յ ա Ր ն ե ա ն,
 Քննական Քերականութիւն, Նախաշաբաթ, էջ 287—288:

Հականութիւնները ¹⁰. անդուշտ համար բաւական է այս ստանձնայապակութիւններուն քաջութեամբ մատենագրի կարճ յայտարարութիւնը ¹¹. Վե՛ր խաղ կը խաղան մեր ընթիկ հին լեզուին մէջ համանուանք (ածականք, գոյականք, բայք եւ սմբողջ նախադասութիւնք իսկ) : Իւրաքանչիւր սք ի հեղինակաց իր հանճարոյն համեմատ իրեն սիրական կամ անական կամ կամ բառերն աւ ձևերը ընտրելով մանաւոր nuance մը շինած է իրեն : Ընդհանրացէս մեր բուն հին լեզուին մէջ զանազանութիւնը գերացոյն գարգ բմբռնուած է, անսնկ սր իւրաքանչիւր սք չէ թէ մինակ սրիչներէն տարրեր իրեն բառեր կամ բառից նշանակութիւններ կ'ընտրէ, հասոյսինքն ալ կարծես թէ իրմէ յայելով անոնց ակց մերթ ընդ մերթ սրիչ կը փոխանակէ : Շատերուն քով՝ գանաղանութեան իղձը սարբեր կերպով մը երևան կ'ըլլէ, այսինքն՝ համանուանց կուտակութեամբ, գլխաւորաբար գանսնք երկու երկու գուղելով : Ընդ-

¹⁰ Հմմտ. Հ. Ա. Վարդանեան, Գասական Հայերէնի յատկութիւններէն: — Կրկնաձուծ ածականներ. Հ ա ն Գ . Ա մ ս . 1923. էջ 36—48. 144—154: — Ածականներ, սրնք իրենց գոյականներուն համանշաները կը կրկնեն. Անց, էջ 421—432: — Ածականներ «-խան» գերջուստութեամբ. Անց, 1924. էջ 350—359:

¹¹ Հ. Յ. Գաթրճեան, Գասական Հայերէնը. Հ ա ն Գ է ս Ա մ ս օ Ր Ե ա յ , 1913, էջ 722:

Հանրապէս Աւիական Արեւելիանց սուրբա-
կան Եզած է իմաստ փոխելու, իմաստ բազ-
մացրնելու սեղ՝ բաւ կամ խօսք փոխել» :

Այս հսիս գրականութիւնը ուսումնասի-
րելու ժամանակ պէտք է գանազանել կրկին
Թարգմանչական գալրոց . Ասորական և Յու-
նական :

Ասորական ընագրէ, ինչպէս Հաւանական
է կարծել, կատարուեցան ասաջին Թարգ-
մանութեան փորձերը : Աշակերտները անէն
արդէն Հմուտ բլլալով ասորերէն լեզուին,
երբ Մաշտոցին հետ Եզեսիա ընկերացան,
հան տակաւին ոչ քաջախօսք Թարգմանու-
թեան արուեստին ձեանարկեցին հոյացնել
Եփրեմի գրութիւնները, Եւսերեայ Եկեղե-
ցական Պատմութիւնն և այլն : Ասով Ենթար-
կուեցան կամայ և ակամայ ասորական ազ-
գեցութեան . անանք «մեր հասարակօրէն Են-
թագրածէն շատ աւելի՝ սեղհականեցին
իրենց Թարգմանութիւններու մէջ ասորա-
կան ձեւեր» : Այս ասորարանութիւնը սակայն
տարրեր էր այն ասորական տարրերէն,
որոնք մուտ գտած էին լեզուին մէջ և . գո-
րէն շատ յասաջ արդէն և «բնասմին» եզած
էին, և կր սեանուին առ հասարակ շատե-
րուն քով . Ասորարանութիւնը, որ երեւան
կու գայ մասնաւորներու քով (Եփրեմ, Յա-
կոբ Զգօն) «շատ սեղ արդէն խորթութիւն-

նեբու կը դիմէ՞ . և և կը տկարացնէ Հայերէնի Հարազատ Հնչիւնը, դգայի շարժով :

Յունական տարբը բնդհակասակն շատ աւելի նուազ դգայի է, որովհետև աւելի վարժ գրչով ձեռնարկուեցան այս լեզուէ թարգմանութիւնները : Նաև յունական աղդեցութեան մէջ պէտք է դանազանել տարբնեք, որոնց մուտքը նախընթաց է քան Հայերէն գրականութիւնը, թերևս քրիստոնէութեան հետ միաժամանակ մուտ գտած, և այսպէս շքնտոժին եղած Հայերէն լեզուին¹², և և դարձեալ տարբնեք, որոնք թարգմանութեան ժամանակ սոյրգած մուտ գտած են յայտարարին պատահական կերպով : Անխուստիւ չի նայալիս յունարանութիւններ¹³, որոնք աւելի ունեցած են յանախ բնացրին իմաստին աղէկ շխտիանցելէն և և կամ անմտացութեամբ, բայց տեղ տեղ նաև թարգմանչին քմահանցով : «Բայց երբևք յայտ միօրինակութիւն մը չի տեսնուիր, վասն զի իրօք ուրիշ քան չեն, բայց եթէ գրչին բնթացքին մէջ քիչ խորհրդածուած սրատահմունք¹⁴ : Յասկապէս Հելլենարանութիւն չեն անտնք :

¹² ՀՃԺ. բարեպաշտ, εὐσεβής, σωπιωδω-
ուեր, θεόφιλος, ողբակէզ, ὀλόκαυοτος :

¹³ Օրինակի համար՝ Գործոց Առաք. Ա. 10. «և և մինչ զեւ պշուցեալ Հայէին ընդ երկիՅս երբայոյ նորա» (αὐτὸ τὸν οὐρανὸν πορευομένον, ընդ եւ որ յերկիւն երթայր) :

¹⁴ Հանգ. Աժ. 1913, էջ 721 :

Պէտք է մասնաւորապէս շեշտել հոս, որ շատ մը խորթութիւններ, ժամանակի նկարագրին անհամապատասխան տարրներ, որոնք կը նշմարուին այս շրջանի մտանկագրութեան մէջ, արդիւնքն են մի միայն անպահանջոյն ժամանակի գրիչներուն, որոնք գիտմամբ կամ անուշադրութեամբ, նաեւ տղիտութեամբ թոյլ տուած են իրենց ներմուծելի գանձք: Ընտրելագոյն ձևապիւր օրինակներու համեմատութեամբ կը սրբադրուին անոնք:

Նկատի առնելով բանասիրութիւնը պասական մտանկագրութեան լեզուի և ոճի այս յատկանիշները, կրցած է յաջողութեամբ մատնանիշ րնել յանուանէ այն մտանկաները, որոնք թարգմանուած և կամ յօրինուած են հինգերորդ գորու ասաջին կէսին:

Յաջորդ ցուցակը կ'ամփոփէ իւր ծոցը այն բոլոր մեծ և փոքր գրութիւնները, որոնք բանասիրօրէն իրրել պասական մտանկագրութեան հարադատ մնացորդներ ասպացուցուած են: Մեծագոյն մասը ծանօթ է տպագրութեամբ. բոյց կոն նաև գրութիւններ, որոնք անտիպ են տակաւին: Աւելորդ համարեցայ ասաջիկոյ գրութեանս նպատակին համար մի առ մի նշանակել, թէ ո՞ւր հրատարակուած են անոնք և կամ ո՞ւր կը պահուին:

ՊԼՏԿԵՐ ԳԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
Ա. ԱՄՏՈՒԱՅՄԱՇՈՒՆԶ ԳԻՐԲ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱ-
ՐԱՆԱՑ

1. Հնդամատեան: 2. Յեսու, Գառաւորք, Հոսիթ, Թաղաւորութիւնք Ա.—Գ.: 3. Մնացորդք Ա. և Բ. առաջին քարգմանութեամբ: 4. Մնացորդք Ա.—Բ. երկրորդ քարգմանութեամբ: 5. Եղբ Ա. և Բ. և Գ., Նեկեմի: 6. Եսթեր, Յուդիթ: 7. Տոբիթ, Յոր: 8. Մակարայեցիք Ա.—Գ.: 9. Սաղմոսք, Սոցոմանեանք՝ Առակք, Ժողովոյ, Երգ Երցոց, Իմաստութիւն: 10. Իմաստութիւն Յեսուայ (բառաց. 1833): 11. ԺԲ. Մարգարէք և Բարուք. Եսայի, Եղեկիէլ, Գանիէլ, Երեմիա՝ Մարգարէութիւն և Ողբք: 12. Երեմիա թուղթ առ զերեւայն: 13. Գործք Առաքելոց. Պաւղոսի ԺԳ. թուղթք. թուղթ Կորնթացւոց առ Պաւղոսի և Գ. թուղթ Պաւղոսի առ Կորնթացիս: 14. Կաթողիկէայք ՊԼարոսի: 15. Կաթողիկէայք Յովհաննու Ա.—Գ., Յակոբայ: 16. Աղօթք Մանասէի: 17. Հանդիսա Երանելւոյն Յովհաննու:

Բ. ԵԻԹԱՂԵԱՑ

Յասաջարանք և Գլուխք այլովքն հանդերձ Գործոց Առաքելոց, Կաթողիկէայց և ԺԳ թղթոցն Պաւղոսի:

Գ. ՅԵՐՈՆԻՄԵԱՑ

Վասն ի ԻԲ. զիրս զաս ի Հերբայեցւոց զպատմութիւնս բաժանելոց:

Գ. [ԵՊԻՓԱՆՈՒ]

Մահճ ժարգարէից :

Է. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆԻ

1. Մեկնու թիւն Եսայեսայ :

2. Մեկնու թիւն Սաղմոսաց :

3. Մեկնու թիւն Մատթէի :

4. Մեկնու թիւն Յովհաննու (Ճառք Ա—
ԺԳ) :

5. Մեկնու թիւն ԺԳ. Թղթացն Պաւղոսի :

6. Վասն Պահոց եւ Այոթից. «Երեւելի
Է վայելուչ է տօնս» :

7. Վասն Առաջխարու թեան. «Տեսէք յա-
ռաջնունն կիրակէին» :

8. Վճիռ Քանանացի կնոջն. «Յոյժ Էն
խոստութիւնք» :

9. Ի խաչելութիւն Տեսան. «Այսօր Տէրն
մեր ի խաչին» :

10. Ի Ղազարոսն եւ ի Մեծատունն.
«Տեսէք զԱստուծոյ զօրութիւնն» :

11. Ի Տաւրակն. «Տաւրակն աժուսնա-
սէր» :

12. ՅԱնդամայոյձն. «Յեա սյսորիկ տօն
էր Հրէից» :

13. Խօսք վասն Հերովդիսայ. «Դար-
ձեայ Հերովդիսա մոլեղնեայ» :

14. Ի Ս. Առչն Քրիստոսի. «Զինչ ասա-
ցից կամ գինչ իօսեցայց» :

2. ՍԵՔԵՐԻՎԱՆՈՍԻ ԴԱՐԱՂԱՑԻՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՃԱՌԲՐ

1. «Ձորդիս յուսոյ յուսաւորեն յուսոյն
ճաստգայթք»:

2. Վասն Կրօնից եւ Մկրտութեան.
«Նրբեմն զմեզ կենարարին վերանայն»:

3. Վասն Աստօրացն ի կրօնս. «Նրեկի
ճասն»:

4. Խօսք վասն զատկի կաթարոսաց.
«Նրբեմն յորժամ»:

5. Ի բանն թէ Դարութիւնք բացան.
«Ոչխարքն, ասէ կենարարն»:

6. Ի նոյն կրօնս. «Ձարմացայ ընդ ձեզ»:

7. Ի վկայն Ակակ. «Ձուարճանան եր-
կինք»:

8. Ի բանն Աւետարանին որ ասէ. Հայր
Եթէ հնար ինչ իցէ... «Յորժամ մեզ եղ-
բարք»:

9. Ի հրաւիրեալսն ի մկրտութիւն. «Ո՛,
զի՛ իմաստուն էր Մողոմուն»:

է. ԵԻՍԵՔԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՄԵՍՈՒ ԽՕՄԲ

1. Ի սուրբ Աստօրացն. «Որսորդովք
իւրովք...»:

2. Վասն Չարչարանացն Քրիստոսի եւ
չարչարելոյ զօրութեանն. «Չժարաւիս կոչէ
Յիսուս»:

3. Վասն հաւատոց խօսեցեալ յԵրուսա-
ղէմ. «Ի մէջ քրիստոսասիրաց»:

4. Վասն Փորձութեանցն. «Այսուհետև
սկիզբն է ճղանց» :

5. Վասն Չարչարանացն. «Իսկ զչարչա-
րանացն լուել ոչ պարտիմք» :

6. Վասն Յարութեան. «Այլ յայսմ է
պատերազմ եւ ճղունք» :

7. Վասն Խաչին եւ Չարչարանաց.
«Զխաչն յիմարութիւն համարին» :

8. Վասն Հաւատոց :

9. Յարժանաւոր Երկրպագութեան Եր-
րորդութիւնն հանդիտապատիւ է եւ զի տ-
մենակալ եւ Որդի եւ Մեղքիսեզեկ :

10. Ի Փարսուն եւ յԱռաքելոյ բանն,
Եթէ Որում կամի ողորմի . . . :

11. Վասն Հաւատոց եւ զործոց եւ թէ
չիք առանձինն Երեսք չարի իրիք :

12. ՅԱւանակն եւ Ի Գաւիթ :

13. Առ որ ասենն Եթէ ընդէր Քրիստոս
մարմնոջն Երևեալ. «Մի սք ասիցէ Եթէ
ընդէ՞ր Եկն Քրիստոս» :

14. Ի Խորհուրդ մասնութեան. «Փու-
թասցուք ի խաչն Քրիստոսի» :

15. Թարգմանութիւն վասն Ս. Ստեփա-
նոսի առաջին վկային. «Զյաղթող փառաւո-
րեալ» :

Ը. ԿԻՐՐՆԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻՈՅ ՄԵԿԵՈՒԹԻՒՆՔ

1. ՄԵԿԵՈՒԹԻՒՆՔ սուրբ Գրոց՝ Մննդոց
— Թագաւորաց :

2. Մեկնութիւն Թղթոյն Պապոսի առ
Երբայեցիս :

3. Բան ի Ս. Երբորդութիւնն :

4. Թուղթ առ Նեաաոր եւ ԺԲ. Նշուղթ.
«Փրկչին մերոյ ասացեալ է» :

Բ. ԿԻՐՂԻ ԵՐՈՒՍԱՆԵՄԱՑԻՈՅ

Կոչումն ընծայութեան :

Ժ. ԲԱՐՈՂԻ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՅ

1. Ճառք վասն վեցօրեայ արարչու-
թեան :

2. Պատարազամատոյց :

ԺԱ. ԵՒԱԳՐԵԱՅ ՊՈՆՏԱՑԻՈՅ ԲԱՆԲ

1. Նշանակ յեղեկիէյլ : — 2. Եթէ ունի-
ցիս ընդ քեզ եղբարս : — 3. Հաւատք որ ի
Նիկիա : — 4. Վասն հանդերձից սուրբ
հարցն : — 5. Գիտնական եւ արդիւնաւոր :
— 6. Բանք Ա—ՃԲ («Քրիստոնէութիւնն է
հրաման փրկչին») : — Վասն Ը. խորհրդոց
եւն եւ Հանդիստ : — 7. Առաջին յուսաւոր
սրտակրացմացն : — 8. Վասն ընդունելու-
թեան : — 9. Վասն սղաշտաման : — 10. Ժա-
ռանդ որդի Աստուծոյ : — 11. Չերեխայքիս
կարոյ : — 12. Ընդգէժ սրտատախանի ի Գրոց
սրբոց առ դեւան : — 13. Առ Մարտիրոսս :
— 14. Վասն Յարութեան :

ԺԲ. ԵՒՍԵՐԵԱՅ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՅ

1. Ժամանակադրութիւն եւ ժամանա-
կական կանոնք՝ «Քրոնիկոն» :

2. Եկեղեցական Պատմութիւն:

3. Թուղթ առ Կարախանոս եւ Համարարառք Աւետարանաց:

ԺԿ. ՀԻՓՊՂԻՏԵԱՅ ԲՈՍՏՐԱՅԻՈՅ

1. Ի սուրբ Երրորդութիւնն Հարցումն եւ պատասխանի. «Վասն զի մի՞ երեսս պարտ է իմանալ սրբոյ Երրորդութեանն...»:

2. «Վասն եթէ անմահ եւ մահկանացու արար Աստուած զմարդն մարթացի՞ ասելը» (Հաստուած, թուի մասն նախորդ-գրութեան):

3. Ժամանակադրութիւն:

ԺԴ. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԲԱՆՁԵԼԱԳՈՐԾԻ, ՆԷՈԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Պօսք ի Մնունզն Քրիստոսի. «Սուրհուրդ մեծ եւ սքանչելի տեսանեմք»:

ԺԵ. ՊՐՈԿՂԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Թուղթ ի Հայս առ Սահակ եւ Մաշտոց:

ԺԶ. ԱԿԱԿԱՅ ՄԵԼԻՏԻՆԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Թուղթ առ Սահակ Հայոց Հայրայեա. «Որ ամենայնիւ պատուածասէր»:

2. Թուղթ ի Հայս. «Վասն զիմադարձացն»:

ԺԷ. ԱՐԻՄՏԻԿԵԱՅ ԱԹԵՆԱՅԻՈՅ

Ջատապալութիւն քրիստոնէական կրօնից:

ԺԸ. ԷՓՐԵՄԻ ԱՍՈՐԻՈՅ

1. Մեկնութիւն Հնոյամատենին, Յե-

սուտոյ, Գոտտաւորաց, Քաղաւորաց և: Միս-
ցորդաց :

2. Համարաբառ Աւետարանաց :

3. Քարղմանութիւն Աւետարանի :

4. Մեկնութիւն Գործոց Առաքելաց :

5. Մեկնութիւն ԺԴ. թղթոցն Պաւղոսի :

6. Վճռատան ասացուածք վասն Նիկիո-
մեղիոյ քաղաքին :

7. Կցորդք :

8. Ճառ ի Նիկուլացիան. «Ահա հրաման
հասեալ» :

9. ՅԱնհասութիւնն. «Կամբ մէրձենայ
և երկնիքի» :

ԺԹ. ՀՐԱՀԱՏԱՅ ԶԳՕՆԻ ՊԱՐԹԿԻ («ՅԱԿՈՒԲԱՅ
ՄԵՐԵԱՅԻՈՅ») :

Ճառք Ա.—ԺԹ :

Ի. ԶԵՆՏԻԱՅ ԱՄԲԱՏԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Ի Կաթուղիկէ Եկեղեցին ի ԽԴ. Սաղ-
մոսէն. «Արդ եկ լն'ւր պու» :

2. Ի Լուացումն սոխց աշակերտաց .
«Յետ խտեւրցն Յուդայի» :

3. Ի Մատնութիւնն Տեառն. «Մինչդեռ
անդէն խե ի խորհրդին էին» :

4. Վասն յիշատակի Մարտիրոսաց . «Օր
է յիշատակի մարտիրոսաց» :

5. Ի Մելիտոս եպիսկոպոսապետն Ան-
տիոքայ . «Օրհնեալ է այն» :

ԻԱ. ԱԹԵՂԱՀԱՅ (ԱՅԻԹԱԼԱՀ) ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒԹ-
ՀԱՅԻ

1. Ճանօ. «Աւետարանիչք բարեաց, քա-
րոզիչք խոյաղութեան»:

ԻԲ. ԱՆՎԱԻԵՐԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՔ

1. Վարդապետութիւն Առաքելոց:

2. Թուղթ Յակոբու առ Կողբասոս:

3. Յիշատակարանք որք եղեն վասն
Քրիստոսի առաջի Պննացւոյ Պիղատոսի:

4. Թուղթ Պիղատոսի առ Տիրերիոս:

5. Վարդապետութիւն Աղէի (Թուղթ Ար-
դարու թաղաւորի Եղևիոյ քաղաքի):

ԻԿ. ԱՆԱԹԱՆԴԵՂԵԱՅ

Պատմութիւն զարձի Հոյաստան աշ-
խարհի:

ԻԴ. Փ. ԲՈՒՉԱՆԻԵԱՅ

Պատմութիւն Հայոց:

ԻԵ. ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Պատմութիւն վարուց Մաշտոցայ վար-
դապետի:

ԻԶ. ԵՋԵԿԱՅ ԿՈՂԲԱՅԻՈՅ

Ընդդէմ Աղանդոց:

ԻԷ. ՍԱՀԱԿԱՅ ՄԵԾԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

1. Պատասխանի թղթոյն Պրովզի:

2. Պատասխանի թղթոյն Ակակոյ:

3. Կանոնք:

ԻԸ. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ

1. Կանոնք ժողովոյն Անտիոքոյ, Ա. և Բ., Գանդրոյ, Կեսարիոյ, Ղաւոզիկեոյ, Կէսկեսարիոյ, Նիկիոյ :

2. Կանոնք ժողովոյն Շաշապոլիանու :

ԻԹ. ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑՆ ԵԳԻՊՏԱՅԻՈՑ

1. Վարք Պաւլոսի անապատահանի. «Առ բարումս բարում անդամ խնդիր լինէր, Լիժ յումմէ սւմեքէ սկսաւ զառաջինն բնակել յանապատի» :

2. Ծառ Պաւլոս Միայնակեցի. «Պաւլէր ոյր հոգադարձ և առաւել ամբիժ և անարատ և սուրբ վարուք և մտաւոր կարգաց բարեաց» :

3. Վարք Յովհաննու Գրացւոյ. «Յերկրէն Փրնիկեցւոյ էր Յովհաննէս, ի քաղաքէն Կեսարու» :

4. Վարք արքոյ Մարկոսի միայնակեցի, որ բնակեալ էր ի լիբիոն Քարմակիա. զոր առացեալ է Մերապիանի սուրբ հօրն. «Պատմեաց երանելին Մերապիան, մինչ էր նա ի Մեոնոյ որ է ի միջադեաս Ադրիատոսի» :

5. Պատմութիւն Հարանցն Ադրիատոսոց. «Օրհնեալ է աչք աատուած» (տեղ տեղ նոր խմբադրութեամբ ազատազուամ) :

6. Բանք և պատմութիւնք սուրբ Հարանցն : Ահարց սին ցհայրն Անտանիոսի և աակ. զի՛նչ պահեցից զի հաճոյ եղէց Աստուծոյ (մանրադիրքն ի ապադրին) :

Լ. ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՑ

1. Վկայից Արեւելից . ա . Վկայութիւնք բաղձաց ժարախորտաց սրք ի Պարսս կատարեցան : — բ . Վկայութիւնք բաղձաց սուրբ նաշատակաց արեւելեաց : — գ . Վկայութիւն Ս . Շմաւոնի կոյրակոպոսի : — դ . Վկայութիւն քերց Շմաւոնի՝ Թերբուսայ և քեան իւրայ և աղախնոյն : — ե . Վկայութիւն Ս . Յեղանդաւոյ : — զ . Վկայութիւն Բարբաւձեանայ կոյրակոպոսի : — ի . Վկայութիւն վկայիցն որ սոյանան ուրեք ուրեք ի ձեռաց մսղոյկաացն : — լ . Վկայութիւն Մեղիսի և Սինէի սարկաւապի :

2. Աստղաջնեայ . «Որք զբարին խորհին» :

3. Բարեխայ կոյրակոպոսի . «Նկեալ ի քաղաքն Անտիոքացւոց» :

4. Բասոսի . «Յեա վկայութեան սուրբ կոյրակոպոսին Թէսսոմոյկայ» :

5. Յիշատակ պատակեքաց Գուրխայ և Շմոնի վկայից . «Յամի Ոժև . թաղաւորութեանն Աղեքանդրի» :

6. Գէորգեայ զօրափորի . «Տեառն մերոյ և ժրկչին» :

7. Երենիսսի կոյրակոպոսի Սերմենայ . «Յորժամ բարք բարիք» :

8. Թեկղեայ . «Բրբեւ ելեալ երթայր Պաղոս» :

9. Թեկղի և Մարիամու և Մարթոյի և Եմէի . «Ի ժամանակին յոյնիկ չարախօսեցեն» :

10. Թագէի և Սանդխտոյ (նոր խմբադրութեամբ ազաւազուած) :

11. Թէոզոքոսի. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Մաքսիմիանոսի» :

12. Թէոպոմոպեայ և թէոփի. «Յամի ժ. Դէոկղեախանոսի» :

13. Թէոփիլոսի և Պատրոնիկէի. «Աստերիոս բղէշին» :

14. Իդնատիոսի եպիսկոպոսի Անատոքայ. «Այն ինչ զիշխանութիւնն Հուովմայեցւոց ասուալ Տրայանոսի» :

15. Կաղիոպեայ. «Թէոկղիա էր կին սին իմաստուն» :

16. Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի. «Այսուպատմի քաջութիւն» :

17. Կիւրղի Երուսաղէմացոյ սր Յուդաանուանեալն էր յատաղ. «Միածին Որդին և Բանն Աստուած» :

18. Կոզրատիոսի. «Ի ժամանակս Դեկեայ կայսեր» :

19. Հիւպերիֆեանց. «Մաքսիմիանոս թագաւոր յերկրորդում ամի . . .» :

20. Ղոնդիանոսի. «Նրանելի սյրս Ղ. էր յաւուրս Տեան մերոյ Յիսուսի Գրեատոսի» :

21. Մամասոյ. «Ի ժամանակս Աւրեղիանոսի կայսեր» :

22. Ոնեսիմեայ. «Ուրախ է ծառայական աղղ» :

23. Պիոֆի. «Յիշատակաց սրբոց Հաւասարել» :

24. Պետրոսի Ազեքոսանդրացւոյ. «Առաւելյ քան զպատմութիւնս Են Հանդէսք սրբոցն :

25. Թոմանոսի Էւ Մանկանն խոստովանողի Էւ Հիւսիքոսի. «Ասկզկէսկայ Հաղարապետի կամեցեայ մտանել» :

26. Վարսեանցն. «Եւ Էզեւ յաւուրս Մարտիրոսոսի» :

27. Փովկայ Էպիսկոպոսին. «Քանդի բազում անդամ» :

28. Վասն Փովկայ Էպիսկոպոսի Մննկեան Էւ Գարուցն. «Ընդ ժամանակս բարեպաշտութեանն Ձեւ Հաւատոյս Հաստատութեանն» :

29. Քառասնիցն Սերաստեայ. «Ընդ ժամանակս Ղիկիանեայ թագաւորի» :

30. Քրիստոֆիւսեայ կուսին. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Տրոյանոսի Էրայր սին անսւն Ուրբանոս» :

ԴԱՍԱՎԱՆԻՆ ԶՈՐՍ ԴԱՍԵՐԸ

Դասական Մատենադրութիւնս թէպէտ լեզուի գեղեցկութեամբբ, սխառակահանութեամբն ու ճոխութեամբբ թանկապիւն է իւր բովանդակ մասերու մէջ, բայց Էւ այնպէս իւրաքանչիւր թարգմանիչ կամ Հեղինակ արտայայտուած է իւր ուրոյն ոճովբ, անհատական նկարագրովբ : Նկատի ստնելոյժ ոճի այս զանազանութիւնը փորձած Էն ոմանք զասուորել մատենադրութեան մասունքները սյլ Էւ այլ Համախմբութեամբ, անուանելով Ա. Բնական կամ պարզ ոճ, Բ. Քաղցր ոճ,

գ. Ճոխ ոճ եւ դ. Անդարդ ոճ: Պիտի յիշեմ հոս այսպիսի դասաւորութեան երեքպատիկ փորձ, առանց իւրաքանչիւր դասին առանձնացատկութիւններու վրայ ծանրանալ ուղեւու¹⁵:

1. Գարբրենեան:

- Ա. գաս. Եզնիկ. այս դասին տակ կ'երթան մեր ցանկին ԻԶ. ԻԷ. 3. Ե. 1, 3, 5. Ա. 1, 2, 11, 13. ԺԲ. 1:
- Բ. » Կարիւն. ԻԳ. ԻԴ. ԻԵ:
- Գ. » Եփրեմ. ԺԲ. 2. ԺԸ:
- Դ. » Կիւրեղ. Ե. 4. Թ. ԺԱ.:

2. Սպենեան¹⁶:

- Ա. գաս. Եզնիկ. այս ինքն Ա. 1—5, 7, 9, 11, 13, 17, 18. Բ. Գ. Դ. Ե. 1, 3, 5. Զ. ԻԹ.:

¹⁵ Ա.—Դ. դասերուս առանձնացատկութիւններու վրայ համառօտիւ խառն է Հ. Յ. Գ ա թ ք ր հ ե ա ն (տե՛ս վարբ). բնագործակ եւ մանրակրկիտ զննութեան ենթարկած է զանոնք Հ. Ք. Ս պ ե ն ե ա ն իւր Ուսումն հայերէն դասական լեզուի ընտիր աշխատութեան մէջ: Ա. գասի առաւելութիւններու մասին հմմտ. Հ. Թ. Թ ա ս ն ե ա ն, Հատընտիր ընթերցուածք ի Մտանադրութեանց Նախնաց. Ա. հասար, Վիեննա 1866, էջ *21—31 — Բ. տպ., էջ 15—21: Բ.—Դ. դասերու սեպհակամնութիւններու մասին տեսե՛՛ր՝ նոյն մատենին Բ. հասարի Յառաջարանին մէջ (Վիեննա 1910, էջ 9—11): Դասական հայերէնի Գերակամնութիւն հանդերձ Համաձայնութեամբ տուած է Հ. Ա. Ա յ ա ը ն ե ա ն, Գերակամնութիւն հայկազնեան լեզուի, Վիեննա 1887:

¹⁶ Հմմտ. եւ Հ. Թ. Թ ս ս ն ե ա ն, Հատընտիր ընթերցուածք, Ա², էջ *16:

- Բ. դաս. Կիւրեղ. Ա. 6, 16. Ե. 4. Թ. Ժ.
 ՉԱ. :
 Գ. » Կորին. Ա. 8, 10, 12, 15. ԻԳ.—
 ԻԵ. :
 Դ. » Եփրեմ. ԺԲ. 2. ԺԸ. ԺԹ. :

3. Նորայր Բիւզանդացի¹⁷:

- Ա. դաս. Եզնիկ :
 Բ. » Եփրեմ :
 Գ. » Կիւրեղ :
 Դ. » Կորին :

Աւելի երկուր մնալ պատահան մասենա-
 դիրներուս քալ, որչափ ալ ցանկալի էր,
 բայց չի ներեր տեղս: Կը հրատարիմ այս
 ամենածայրիկ բուրաստանէս Հ. Յ. Գաթրը-
 ճեանին¹⁸ տալով վերջին խօսքս, անգամ
 մ'եւս վեր հանելու պատահան մատենայրու-
 թեան վսեմութիւնը ըստ աստիճանաւորու-
 թեան.

«Առանց իրիք երկմտութեան է թէ վասն
 հոյերէն լիզուի ամենայն զեզեցկութեան,
 յատակութեան եւ մեծութեան ազրիւր են
 մատեանք առաջին կիսոյ Ե. դարուն կամ
 բուն սակեղէն պարուն մերոյ: Սակայն եւ
 սյնը եւս ծայկկաւ ժամանակի մատեանք

¹⁷ Ն. Բիւզանդացի, Կորին վարդապետ
 եւ նորին թարգմանութիւնք, Տիպիս 1900, էջ 16—35:

¹⁸ Քաղուածոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց,
 ազգարարութիւն, էջ 6—8:

թէ կ'սկսուի եւ հաւասարք զեզեցկու թեամբ, սլա-
տուով եւ նօխու թեամբ, սակայն այլ եւ այլ
իմն նկարագիրս յինքեանս երեւեցուցանեն,
զորս ի զէպ է ի շորս իմն դասս աստէն ամ-
փոփել ըստ իւրաքանչիւր սեպչական բանից
կամ ո՞նց՝ ասանց զնշանակս սյլակերպու-
թեան նոցա ի միմեանց ցուցանելոյ, որ
ասլաքէն շէ իսկ տեղւոյս :

«Առաջին դաս է ընդհանրականացոյն իմն
քան զամենայն եւ գիտոց ո՞ն ի հոյեքէն մա-
տենագրութեան բուն ոսկի դարու՝ վասն
կանոնաւորն ընթացից, վասն ճիշդ բանից,
աստա եւ ազգի ազգի ասացուածոցն եւ ա-
նուանց, վասն պարզն դարպուց եւ զօրեզ
դարձուածոց, որովք է պատեհ ի զօրաւոր
նարտարախօսութիւն, ի զեզեցիկ սլատմա-
յրութիւն, ի յուսաւոր փիլիսոփայութիւն եւ
յամենայն իսկ նշգրտացոյն մտածութիւն» :

«Այլ ամին հակառակ՝ այլ եւս երեքին դասք
ո՞նց բուն ոսկի դարուն, թէ կ'սկսուի եւ ամենայն
ուրեք եւ ամենայն մասամբք հանդիտարա-
տիւք են աստճնու մն այնմիկ, սակայն աստի-
նանաւ իմն հեռանան տակաւ ի հանդամանաց
անտի՝ որովք աստճինն այն ո՞ն յարմարու-
ցոյն ի մատենագրութիւն է եւ գիւրաւ թեքի
եւ իտնարհի յամենայն : Այսպէս մի դաս յերի-
ցունց անտի իրրեւ զիւանական իմն կամ
արքունական բարձրացչ հրամանաց բար-
բառս հնչեցուցանէ . եւ մեւս եւս դաս բա-
նաստեղծական իմն յեզուաւ բարբառի՝ ամե-

նեւին հատեալ ի զարգ եւ ի ծաղիկս. իսկ չորրորդն մեղձ, հանդարտ եւ քաղցրախօս եւ կանոնաւոր քան զերկու առաջինսն, սակայն եւ ոչ իրրեւ զառաջինն զայն զաս, յոր Եզնիկն եւ մեծ մասն մատենադրաց ժամանակին մատենադրեցին: Նմին իրի իւրովի իսկ յայտ է թէ ի նոյն առաջին բնգհանրականագոյն ոճ մանուանդ նախ ի գէսլ է կրթել մանկուոյ եւ գնոյն սեպհականել իրրեւ առամենայն ինչ բուսական»:

Գասական մատենադրութեան յաճախակի բնթերցումը պիտի կրթել մեր ճաշակը իօսելու մաքուր հայեցի բարբառով, նոյնին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը պիտի բնձնուի հայ բանասիրութեան սքանչելի միջոց՝ ճանչնալու հայ մտքի զարգացման զապիճնակէտն եւ ինչամուտ բլլալու մատենադրութեան վայրէջքին եւ վերջապէս զանսգանելու լեզուի աստիճանական փոփոխութիւնները զարեբու երկայնածից ճանապարհին միայ:

Կարեւոր է հին լեզուին ուսումը հին մատենադրութենէն՝ նսր լեզուի զարգացման համար, որովհետեւ հոն է շտեմարանուած հայ բարբառին հարստութիւնը, հոն կը յայտնուի հայ ճաշակը իւր նրբութեամբ, հարազատութեամբ, բնիկ ժողովրդական նկարագրով: «Հոս է բառից բնաբուծիւն եւ նշանակութեանց ճշգրութիւն. հոս բացատրութեանց զօրութիւն ու փափկութիւն, եւ

բովանդակ պիտոյից մթերքն ու դարդուց
 դանձարանը: Ասոր ճիշդ կամ անճիշդ նմա-
 նադութիւնն է յաջորդ դարերու լեզուին ադ-
 նուութեանն ու հարադատութեան փորձա-
 քորը, որոնք միայն ասոր ճշգրիտ օրինակու-
 թեամբը կրնան արժէք մ'ունենալ»¹⁰: Եթէ
 լեզուն յընթացս դարերու բախելով ան-
 հարթութիւններու ծեծուեցաւ եւ առաւ
 այսօրուան կերպարանքը, զոր աշխարհա-
 բար կ'անուանենք, չենք կրնար ուրանալ
 թէ իւր ակնադրիւրը հին լեզուին մէջ ունի
 եւ պահելու համար իւր կենսունակու-
 թիւնը անկէ պէտք է ծծէ իւր հիւթը: Իսկ
 եթէ մեր ճաշակը ախորժի հին բարբառով
 թոթովել, նմանութեան օրինակ հարկ է որ
 ընտիր, վսեմ, հարադատ լեզուն ծառայէ-
 լիակ այդ հարադատը, վսեմն եւ ընտիրը
 բարձրացոյն չափով պահպանուած է դասա-
 կան մատենագրութեան մէջ, որով խօսեցան
 Սահակ եւ Մաշտոց:

¹⁰ Ա յ տ ը ն է ա ն՝ Գննական Գերականութիւն,
 Նախաշաւիղ, էջ 36:

Բ.

ՏԵՅ ԱՆՄԵՆԻԿՈՒԹԱՆԻ ՆՐԺԱՌ
ԿԵՐԸ

Սակեղէն դարու լուսաստայծաւ աշխարհէն ծթագրած երկիր մը կը հանէ զմեզ յանկարծ ճանապարհը: Ե՞րբ թողուցինք զասականին սահմանը եւ ս՞ըր կսխեցինք նոր հողը, զժուար է խոստովանիլ: Ընդ խարխափ կ'ընթանան մեր քայլերը: Կորիւն կը սրահէ լուսթիւն. եւ Ղաղար չի պատասխաներ մեր հարցումներուն: Ամէն ակնկալութիւն լոյսի նշոյլ մը ստանալու զստական մատենագրութենէն ժամանակի պաղտնիքին թափանցելու համար, ի դերեւ կ'ելլէ. նաեւ նոր շրջանը — զոր արծարի կը կոչեմ, չ'ընծայեր ո եւ է ստնկսիւ իմանալու թէ ս՞ըր իւր սկիզբն ունի: Ապաստան ենթադրութեան ստիպուած ենք բնօրէնիլ, թէ հոն ուր կը լռէ Մաշտոցի երկց եւ կրտսեր աշակերտութիւնը՝ հոն մայրամուտքն է սակեղէն դարուն եւ սկիզբն արծաթի շրջանին: Ե. դարու երրորդ քաւորդին մէջ ենք (450—475): Ամպամած է երկինքը, աղմկալից աշխարհը. խամրած է հայ արքունիքի փառքը, լուծ են զուսանները. լուսթիւնը կ'իշխէ նաեւ հայ տաճարներէն ներս:

Երբ նոր սկիզբ կ'ըլլար գրական շարժ-

ման (405), արքունական սունն էր որ իբրև ձևանաու քաջալերիչ ընդառաջ կու դար Սահակի և Մաշտոցի խորհուրդներուն, արքայատուր ռոճիկներով կը բացուէին զպրօցներ, թաղաւորական առատաձեռնութենէն նպարակաւորուած կ'ուղեւորէին աշակերտներն Եղեւսիս և Կ. Պոլիս համբարելու հրմտութիւն և սլարապելու թարղմանութեամբ: Այսպէս ծլեցաւ ծաղկեցաւ զիտութեան ծառը Հայաստանի մէջ և զարգացաւ մրղաշատ:

Գծրախտարար չկըցաւ Երկար վայելիչ հոյ դրականութիւնը արքայաշուք հովանին. հոյ թաղաւորութիւնը ապրեցաւ իւր օրհասականը (428). քիչ յետոյ խոնարհեցան ի մար հոյ Երկնակամարի Երկու արեղակները (438, 439). և սղտօրեցաւ քաղաքական և Եկեղեցական կեանքը միանդամայն: Տիգրոն չբաւեղանացաւ արքունական թագն միայն բաւնալ հոյ աշխարհէն, այլ և յանձն շատաւ հաստատել հոյրապետական դասին վրայ նոր հովուապետ: Քաղաքական և Եկեղեցական ճնշումներու յաջորդեց կրօնական հալածանք. և զոց Աղղր հարկի տակ զէնք վեր առնել և պաշտպանել կրօնն ու ազատութիւնը (451): Անթիւ նահատակներ զինուորական կարգէն և Եկեղեցական դասէն մնացին պատուոյ դաշտին վրայ. ու թէպէտ ընկճեցաւ ազատամբութիւնը, բայց մնացին սրտերը յուզուած:

Այսպէս ներքին և արտաքին պայման-

ներն տակաւ առ տակաւ դանդաղեցուցին
զրահան շարժման արագ ընթացքը և ի վեր-
ջայ ի սպառ կասեցուցին, ճշգեղով բանաս-
տեղծին խօսքը, թէ *inter bella sillent musae* :

Շատ տխուր է պատկերը, զոր կը գծէ
Ղ. Փարպեցի դարուս վերջին քառորդի զրա-
հան կեանքին :

Հայ գասահան մատենագրութիւնը, որ
իւր պայծառ վերելքը տեսած էր դարուս
սկիզբը Այրարատեան դաշտին վրայ, տեսա-
հոն նաև իւր մայրամուտը՝ դարուս երկրորդ
կէսի սեամբին :

Քաղաքական և քաղաքային պայման-
ներն աւելի նպաստաւոր էին այս միջոցին
Հոովմէական Հայաստանի մէջ : Աւ կան
կոսուաններ Ընթացքը թէ այն պահուն երբ
դադար կ'առնէր զրահան շարժումը Պարս-
կական Հայաստանի մէջ, նոյնը հոս սկիզբ
կ'ընէր նոր թափով զարգանալու :

1. Հոովմէական Հայաստան, արեւ-
մուտքի հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ
ունէր ամէն դիւրութիւն պայծառանալու քա-
ղաքակրթութեամբ և մշակելու սեպհական
զրահանութիւն : Կը պատմէ Կորիւն, թէ
Մաշտոց վարդապետ 422ին երբ այցելեց
Կ. Պոլիս և ներկայացաւ Կայսեր, խնդրեց
անկէ թոյլտուութիւն բանալու Հոովմէական
Հայաստանի մէջ պարոցներ. «Վասն մանկտ-
ւոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս ազգէն
Հայոց ժողովելոյ» : Կայսերատուր հրամանը

կը ստանայ . եւ կը ներկայացնէ Անտիոքի մեծ սպարապետին Անատոլիոսի . «Եւ նորա առեայ դասկերս կայսերական նշանօք՝ զուրթայր վազվազակի զհրամանն կատարել : Եւ հրեշտակս արձակեալ այնուհետեւ ի դաւաոս կէս աղղին Հայոց յիշխանութեանն կայսեր քաղաքին մանկուոյ ժողովել եւ նոցին ոռնիկս կարդել ի սլասնհազոյն տեղիս : Յսր եւ երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեսոյ եւ ժողովելոցն քաղցրացուցանէր» : Կ'աւելցնէ ասոր վրայ սլատմագիրը՝ «Առ որս թողեալ վերահացուս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն . որ(ոց) առաջնոյն Ենոփ անուն էր եւ երկրորդին Դանան , արք կրօնաւորք եւ յառաջագէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն . զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անգէն գետեղէր : Եւ ինքն բազում աշակերտօք զայր անցանէր ի կողմանս Հայոց մեծաց¹ :

Ճանասարհին իրեն հետ էր Դերջանի Գինթ Լսիակոսոսը . հաւանօրէն ամէնէն յառաջ Դերջանի մէջ բացաւ Մաշտոց Հայկական Դպրոցը : Դժբախտաբար ո՛չ կորիւն եւ ո՛չ Ղազար ըրած են այս Դպրոցներու մասին անդրադոյն յիշատակութիւն : Որչափ ալ կը լուեն այս նկատմամբ սլատմագիրները , պէտք է յուսալ թէ ի տեղիս տեղիս բացուած Դպրոցներէն մին կամ միւսը դար-

¹ Կորիւն, էջ 28—30 :

դացաւ եւ տուաւ գրական գործիչներ : Տայեցի Գիւտ կաթողիկոսը, «այբ լի գիտութեամբ հայոյնս եւ ասուելեալ յունիւն» (Փարսյ . 110), երբ կը ջտասագովէր իւր ընթացքը Պերոյի առջև, կ'ըսէր . «զդպրութիւն զիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ քանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ, եւ եմ իմ անդ ծանօթ քաղում (f) ե՛ւ ուսումնակիցք» (Փարսյ . 114) : Ուստի կային «յաշխարհին Հոռոմոց» «ուսումնակից»ներ, որոնք կը գրադէին գիտութեամբ : Կարդ ժր գրուածներ, որոնք ըլլաւ անսած են 500 թուականէն յառաջ, կը պահանջեն իրենց ծագումը յունահայ միջազգայրի մը մէջ : Կը յիշեմ Ստոյն Կալիֆենէսի Պատմութիւնն լիարուց ե՛ւ զսրծոց Ազգեսանդրի . որուն ծանօթ եղած է Ղ . Փարսեցի ² : Ինչպէս կ'երևայ Ղազար կարդացած է նաև Գրիգոր Աստուածարանի եւ ուրիշ Ս . Հայրերու գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ . իր Թուղթին մէկ տեղիքը սյսոյնս մտածել կու տայ . կը գրէ Ղազար ³ .

«Եսոյց իմ բոս կարի պարապեալ յունական ուսմանցն, եւ բոս գօրելոյ տկարամասութեանս իմոյ կարդացեալ զգիրս արանց սրբոց, որք վատեալք սուրբ Հոգւոյն գինու՝

² Հ . Յ . Տ ա շ է ո ն՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիֆենէսի վարուց Ազգեսանդրի : Վիեննա 1802. էջ 77 :

³ Ղ . Փարսեցի, Տփ . 1904. էջ 192 :

գտուրս հոգեփոփոխ ազանդաւոր ուսմանցն
 դարձուցանէին անգրէն ի սիրտս նոցունց, եւ
 դազեզունս նոցա փշրեցին, եւ գիրկազորժ
 վարդապետութիւնն՝ իւրեանց դրով մեզ ա-
 ւանդեցին, հոգացեալ իբրեւ դարդարեւ ողե-
 սէր շարս՝ դամենայն ազէտխորհուրդ մար-
 ցոց գոյուան. զորոց յերկար ոք եւ ջերմ սի-
 բով բնիկերցեալ գրեալս՝ անփնաս եւ գիւ-
 րադերժ կարէ լինել ի հրարձակ նեախց շար
 ձյոցոցն. դարբոցն ասեմ զԱբամաւէ Աղեֆ-
 սանկրացոյ եւ գերկուց միանուն արանցն՝
 զԿիւրդէ Երուսաղէմացոյ (եւ զԱզեքսան-
 ցրացոյ), եւ զԲարդէ Կեսարացոյ եւ զԳրի-
 գորէ Նազազացոյ, որ եւ յազադս առաւելեալ
 ի նմա շնորհի ուզգափառ գիտութեան Աս-
 տուածարան յորջորջեցաւ. եւ գմերոյին ա-
 ստրեւանման նահատակէն Գրիգորէ ⁴, զվար-
 դապետէն Հայոց, եւ գնոցունց նմանեացն,
 որք գնոյն շաւիղ առողջմտութեանն հետեւեալ
 վարդապետեցին»:

Այս գրքերու մասին է անշուշտ նաեւ հե-
 տեւեալ խօսքերը, որտունջով ուզուած
 վահանին. «Զի անգամ եւ զնոռոմ գրեանդ
 ոչ ետան զկնի իմ, որք կան սյգր բնկեցեալ
 ի կերակուր ցեցոյ. բայց արգեօք կարդացեալ
 լուսաւորիցի⁵ն ի զոցանէ ընակեալք ի տեղ-
 ոսջ եւ կամ դայլս լուսաւորիցե⁶ն»:

⁴ Տպ. «Նահատակին Գրիգորին»:

⁵ Ղ. Փարպեցի, էջ 196:

ուսմ գրեանք», գործնք հաւաքած էր Ղազար Վաղարշտպատ իւր վանքին մէջ, ճշգիւ հոսումներէն լեզուով չէին ասլահոփապէս. եւ կարգացած հայրայրատեան գրուած քները հոյերէն թարգմանութեամբ էին: Չայս կ'ակնարկէ Ղազար Երբ անոնց թուին մէջ կը գտնէ նաեւ. Հայոց մեծ նահապետին՝ Գրիգորի Վարդապետութիւնը եւ կ'աւելցնէ հեղնորէն թէ իցի՛ւ իր հակառակորդներն օրոտուէին այլ Մատենադարանէն փոխանակ «ի կերակուր ցեցոյ» մատենելու գանձնք, ուստի անչաւա հայերէն էին եւ գիւրամատչելի հայ մարդկան: Ձեմ ուզեր ի հարկէ ասով ըսել թէ Ղազար, որ «ըստ վարդապետաց իմոց հրամանի ի Հոռոմս» ժամանակ մը ասորած էր⁶, անձանօթ մըն էր յունարէն լեզուին. բայց «հստմ ուսումն» եւ «հստմ գրեանք» հոս ասացուածք մը կը թուի, որով կ'իմանային ժամանակակիցները Յունոտաանէն ներածուած հայ գրչուարներն ու թարգմանութիւնները:

Այս թարգմանութիւններս ոչ միայն ըստ րոտմնդակութեան, այլ նաեւ ըստ լեզուին եւ թարգմանութեան արուեստին կը տարբերէին դատակոտն շրջանի թարգմանութիւններէն: Ձկան հոս լեզուի այն վայելչութիւնը, վսեմութիւնը եւ թարգմանելու ճարտարութիւնը, որոնք կը փայլէին դասական շրջանի մատե-

⁶ Անդ, էջ 187:

նապրութիւններու մէջ: Քարգմանի շնորհ սարուկ ևն յունարէն սկզբնադիրներուն, և թերաւարժ թարգմանութեան արուեստին մէջ, աւեր շին մայրենի լեզուին բիւրացալատիկ յարմարութիւններուն: Յայտնի կը տեսնուի թէ սոյրած ևն հետու հոյ միջնաշխարհն՝ գրկուած դուսանական կենդանի բարբառի հնչիւնէն, շին ունեցած նաեւ Սահակ մը, որ հակեր թարգմանութեանց վրայ, ու սեպհական գրչով ուղղեր թերութիւնները: Այսպէս թէ և հոյ տապալմով բոց յունական կաղապարի վրայ ստեղծուած է հոն գրականութիւն մը: Ասոնք թէպէտ շունին այն յունարան բարբառ, ուղղակի յունարէն քերականութեան և բառակերպութեան վրայ հիմնուած, ինչ որ պար մը յետոյ երեւան էլաւ, բոց երեւան կը բերեն նոր հոյ մը բարդ բառերու, նոր անանցներ անականներ յորինելու և շարժանց ծանր յունական շարութիւն (syntaxe):

Ուշագրութիւն կը պատէ նաեւ թարգմանութեանց բովանդակութիւնը. շին սիրեր դուս մեկնողական պրուածքներ, այլ աւելի հոտոտրական—փիլիսոփայական—գաւանդանական ճառեր (Գրիգոր Աստուածարան). քայլ մը աւելի յստաջ երթալով՝ անցած հեթանոս վկայեր, որոյիսի է Աղեփսանդրի վարժը, կը ձեռնարկեն հոյացնել: Վերջին պրուածքս խորհելու կու տայ, թէ շկայի՞ն ար-

ղեօք այս նոր թարգմանիչներու մէջ նաեւ աշխարհիկ մարդիկ :

Ղ. Փարպեցի այս թարգմանիչներէն երկուքը կը յիշէ յանուանէ երբ կը գրէ⁷. «Նրանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ասպֆէն ի տեղւոջէ ի տեղի արեգեանդ Հայոց Հայածական արարին : Ո՞չ զլուսաւորիչ[ն] եւ զտղիտահայած զդրեանն նորա՝ առ անգիտութեան փաթագիկէս կոչէին. եւ այլ բազում ինչ իբօք թշնամանեալ՝ յետոյ ասոյս յազազս պլրեցման տօբոյ զխարէական գապուր քանի՞⁸ նման զեզոց մահու արբուցեալ սրբոյն ՚հեղձուցին» : Եւ քիչ յետոյ թէ «Անարատ եւ յամենեցունց յարդելի յայտն տէր Խոսրովիկ շեւ եւս Հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ գայր ի ճանապարհի եւ յուան՝ սրայէս ի վերայ թշնամոյ ընդդէմ զինեցան ասելով. Ահա ո՞ւր գայ միւս եւս քարզմանն : Եւ օրհնելոյն ի հետաստանէ լուեալ զգոնչիւն մահածայն աղեղանցն՝ ազօթեաց առ Բարձեայն եւ վաղվաղակի բնկալաւ զխնդիրն, որում եւ տենչայի նշխարացն այլք, եւ ոչ մեք՝ արժանի եղեն բնոյունակութեան» :

Ղազար որ ոչ թէ «ի համբաւուց» տեղեկացած, այլ անձամբ ժամանակակից եղած է

⁷ Ղ. Փարպ. Թուղթ, էջ 202:

⁸ Այսպիսի իմաստ մը կը սպասուի Հոս. ասպագիրն ունի. «յազազս պլրեց ամօբոյ զիւ. զփիլիսոփոսութիւնս...» :

անձնաւորութիւններուս, գիտէր անշուշտ նաեւ անոնց գրական աշխատութիւնները: Ազգահավայէս անոնցմէ մէկն էր Կալիսթենէտի Աղեքսանդրի վարքը, որ հասած է մեր ձեռքն ալ: Այս գրուածքին շատ մանրակրկիտ եւ զեզեցիկ ուսումնասիրութիւնը տուած է Հ. Յ. Տաշեան, ուր նաեւ թարգմանութեան լեզուն մանր նկատի առնուած է⁹. «Լեզուի կողմանէ առանձին ուշադրութեան արժանի գործք մըն է Կալիսթենէտ: Եւ զարու վերջին կիսուն ա՛յն գրութեանց կարգէն է, որոնք թէեւ չեն պահած մեսրոպեան նախնական պարոցին անխառն նկարագիրը, բայց որոնց քով լեզուն խոր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝ որոնց խումբն չարձաթի պարու» անուամբ կը յորջորջենք: Նաեւ ասոնց մէջ Էթէ ոչ առաջին, գոնէ շատ կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ աւելի կանոնաւոր ու կտրուկ լեզու մ'ունի: Բազմաթիւ նորանոր բառեր կը գտնենք գրութեանս մէջ: ՄԷԾ ճարտարութեամբ յորինուած են անթիւ ուսումնական բառեր, ի մասնաւորի անասնոց, անկոց եւ այլ այսպիսեաց, զոր օր. ոնգեղջիւր, գիշերաղուէս, եզնախոյ, զուարակափիղ, շնակաքաւ եւն, որոնք ամէն քոյլափոխին կը հանդիպին: Քիչ կայ տեղ, ուր անյարմար բառեր գնեցով՝ միջին կամ անյաջող

⁹ Ուսումնասիրութիւնը Ստեյն-Կալիսթենէտայ վարուց Աղեքսանդրի, էջ 199—200. յատաջրերութիւնս սեղմուած ձեռք մէջ է:

Նախագատութիւն մը ծնած է : Հին լեզուի (գտնականի) կենդանութիւնը կ'երեւայ գլխաւորաբար աստիճանց եւ սյլ ձեւերու առատ սիւսպիտութեան մէջ : Այս կողմանէ ալ աննշանակ չէ մեր այս գիրքը, որ նոյն է շատ մը հին ու բնիկ հայ գարնաւածներով : Ասոնց կիճէ մաս մը շերեւայ այնչափ ըստ նաշակի նախնական մետրոսեան լեզուին եւ մաս մ'այ ոչ բոլորովին նոր, սակայն շատ մեծ թուով կը մնան տակաւին գրոցս յատուկ աստիճանք, ինչպէս նաեւ սյլ քերականական ոճք : Լեզուի կանոնաւորութեան կողմանէ ունի թէ՛ եւ ոչ սակաւաթիւ խոտորումներ շնագոյն մետրոսեան լեզուին, բայց ընդհանրապէս կանոնաւոր է : Ոչ-մետրոսեան ոճեր ու բառեր, գոր օր. բառ յունի յօրինումներ («արտ, գեր¹⁰, վեր¹¹» եւ նման մաս-

¹⁰ Ապահովագլխ հաս ի նկատի ունի Հեղինակը Կալիսթենէզի զգրախանչ հպարտութիւնն (էջ 174) տարբրեակ բարբ, որ երկու անգամ գործածուած է նաեւ Փիլոնի թարգմանութեան մէջ. զգրեախանչ բարեբարութիւնն. շիրբեւ թէ մեծ եւ գերախանչ աստղեայ իջէ բարխ (Հմմտ. ՀԲ. Ա, էջ 544) : Նոր հայկազնեան Բաղիրք եւ Անտեան՝ Արմատ. Բառագիրք (է՛րեք բառին տակ) կը համարին բառս զիր (շփեր, գերիվերոյն) եւ իսանչ արմատներէն անանցուած. բայց շատ աննշակ պիտի ըլլար սյուզիս բարգութիւն մը : Ինչ կը թուի թէ հոս բառին իմաստն է շեմեանշակ, գոչիւնամայնն, թերեւս սանակ. ջար զգոչիւն, եւ զոյ. ջար շիրգիլն կամ հայ. զիր. շոյրք բառէն կարճուած : Վիեննայի Թ. Ծ47 Կալիսթենէզի սոս բարբ կը կարգոյ գերասմանչ, նոր սրբապրութեամբ՝ ինչպէս կը կարծեմ : Աղէքսանդրի վարքը չունի յունարան նախագիրներ :

¹¹ Հմմտ. վերագրութիւն, էտրոսոյ, վերագալուտ, էպիթոսոյ :

Նրկամբք բազազ րութիւնք էւն) պակաս չեն, բայց եւ ոչ բազմաթիւ: Քիչ մ'աւելի են մեարսպեանց ոչ այնչափ հանոյ դարձուած քներ, եւ Երբեմն նաեւ անքերական կտորներ: Դժբախտաբար յայն լեզուի ազդեցութիւնը բաւական կը գզացուի. ի մասնաւորի մտադրութիւն կը գրգռեն բազմաթիւ յոյն բառեր նաեւ հոն՝ ուր բոլորովին աւելորդ կ'երևար: Աւելի գիւրաւ կը մեկնուին բազմաթիւ բառեր, որ ըստ յոյն կադազարի յորինուած են, թէեւ Երբեմն անյաջող կզանակաւ¹²: Չափազանց առատութեամբ կը տեսնուին յոյն լեզուի քանի մը կանոնաց նմանողութիւնք, զոր օր. բացարձակ սեւական¹³, հայցական ենթակոյ, յոյնակի ենթակոյի կզակի բայ (ուր շէզոք է յունին մէջ) եւ վերջապէս նախադրութեանց հոլովառութեանց անկանոնութիւնք եւ ոչլ այսպիսիք»:

Ըստ ամենայնի նոյն արուեստով թարգմանուած են նաեւ Գրիգոր Աստուածարանի գրութիւնները. որոնց Եթէ թարգմանիչը նոյն չէ Աղեքսանդրի վարուց թարգմանչին հետ, բայց հաւանօրէն ժամանակակից է թարգմանութիւնը: Տեղւոյս չէ մանր քննել

¹² Հժժա. մշտայուշ եւ յարայիշելի, *ἀειμαθητος*, անպատերազմափորձ, *ἀπειροπολιμος*, մերկավերարիւ, *γυμναστροβόλος*, մերկակրքուրիւն *γυμναστικόν* էւն:

¹³ Այսպէս՝ հօգր կտուի եղելայ, հօգր գլման եղելայ, այսպէս պատասխանոյ տուեցելայ՝ կային սպասլին իյացն լինելոյ» էւն:

այս խնդիրը ¹⁴ . բայց կարևոր է խմբաւորել այս եւ նման գրութիւններն եւ մանրախոյզ քննութեամբ ուսումնասիրել զանոնք եւ դասաւորել :

2. Երուսաղէմեան Դպրոց : Ե . դարու երկրորդ կէսէն ընդառաջ կ'ելլէ մեզի թարգմանութիւններու ուրիշ խումբ մը , մեկնողական , ճառական , վկայարտնական նաեւ ծիսական եւ կանոնական բովանդակութեամբ : Ասոնք լեզուական նկարագրով մերձաւոր խնամութիւն մ'ունին զասականին հետ . նոյն է քերականութիւնը , նոյն եւ բառամթերքը , բայց արտայայտութեամբ եւ ոճով կը խոտորին զասականէն : Կը պակսի անոնց զասական շունչը , շարագասութեան վսյեւչութիւնը եւ քերականական ձեւաչառութիւնը , նաև ցիր եւ ցան կը յայտնեն բառեր , որոնք խորթ են զասականներու (աղօթեմ , անհանդուրժելի եւն) : Այսպիսի գրուածքներէ են Թուղբ Իգնատիոսի , Վարբ Անտոնի եւ Մակարայ , Խրատ Ենդոսի եւն) : Լեզուի զարգացման օրէնքին հետեւելով հարկ է այս գրութիւն-

¹⁴ Բառամթերքէն կը յիշեմ՝ աղօթեմ , անախտութիւն , անփառութիւն , աստուածաբանութիւն , արուեստաւորեմ , բազմագան , գեղադէշութիւն , դիւրայեղութիւն , զուգահեւասար , զուգամիտութիւն , կենցաղ , համամիտիւմ , համամիտութիւն , համակամութիւն , համանգամայն , հարցաճննութիւն , հիւանդագործեմ , հրաշք , հրաշափառագոյն , ուրանօր , անդանօր , չարագործեմ , ողջախոն , սխալակեմ , վեհագոյն , վերբերիւմ , տարագրեմ եւն : Յունարան զգրոցի հետքած բոյակերա մասերկները անծանօթ են հոս :

ներու ժամանակը զետեղել Ե. դարու Երկրորդ կէտին: Ճշգիւ որոշելու համար ասոնց ժամանակագրութիւնը հարկ է դու կատարել մանրակրկիտ քննութիւն:

Յիշատակարան մը, որ սլահուած է 1403 թուին գրուած Ոսկեփորիկի մը մէջ¹⁵, Անտոնի վարքին կից կը յայտնէ թէ թարգմանութիւնը կատարուած է Երուսաղէմ 450ին. «Թարգմանեցաւ զիրս այս ի սուրբ քաղաքին յերուսաղէմ յամի Նորդի յԵրուսղի գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. յամին յորում հանգեաւ քաջընթաց երանելին Մաշտոց»:

Նշանակուած թուականը սակայն ճշգիւ չի համապատասխաներ Մաշտոցի մահուան տարւոյն († 17 Փետր. 439 կամ 440): Եթէ թուականը կամ «Մաշտոց» անունը վրիպակագրութիւն չէ, հարկ պիտի ըլլայ վերադրել թարգմանչին կոչոտ սխալ մը, որ դժուարաւ մտածելի է: ՆՄ կարգաւով ՆՍ կը ստացուի ճշգիւ Մաշտոցի մահուան տարին: Այլազոյց պիտի աստիճանակէի ընթեւնուլ ՄԱՇՏՈՅ = ԵՄԻՔՈՍ: Որովհետեւ գրութիւնը Երուսաղէմ կը թարգմանուէր, հաւանօրէն տեղւոյն հայ վանքերէն մէկուն մէջ, հնարաւոր է կարծել, թէ թարգմանիչը Անտոնի վարքին

¹⁵ Զեոագիրս 1858ին տեսած է Յովհ. Տէրցոնց Տատեան Յովհաննէս ամիրայի քով. հրտ. Երեւակ, Դ (1858), էջ 43: Հմմտ. նաեւ Նորայր Բիւզանդացի, «Կորին Վարդապետ», էջ 28:

կիրց յիշատակած ըլլայ անոր հետևող ուրիշ քաջընթաց երանելւոյ մը մահը, որ տեղի ունեցած է նոյն տարւոյն նոյն քաղաքին մէջ եւ ամէնուն ցաւի եւ խօսակցութեան առարկայ եղած: Կը պատմէ Յովհ. Մայուսեցի, թէ Գաղկեղոսի ժողովէն ժիչ առաջ կամ գումարման օրերուն երկնքէն օդաքարեր ինկած են, դորոնք ճեսիփոս Երուսաղէմի վարդապետը՝ հաւաքած եւ մաս մը Եւզոկիա թագուհւոյն բնծայած է: Այս տեղեկութեան հիման վրայ կ'իշխէ Ղիտնոց մէջ այն կարծիքը, թէ Եսիփոս (Πούχως) 451էն ժիչ յառաջ վախճանած ըլլայ, որուն համար յառաջ կը բերեն նաև Պեղաղիոս սարկաւազի (ազգայ Պեղաղիոս Ա. Գահանայապետի) մէկ ականարկութիւնը¹⁰: Ուստի շատ հաւանական է որ թարգմանիչը այս ղէպքը ականարկելու դած ըլլայ իւր յիշատակագրութեան մէջ: Եսիփոս իւր սրբակրօն եւ քաջընթաց քաղաքավարութեամբ եւ ըարձրական վարդապետութեամբ, յատկապէս Ս. Գրոց զեղեցիկ մեկնութիւններով մեծ համբաւ կը վայելէր յաչս Երուսաղէմացւոց. անոր դործերէն մին՝ Յարայ Մեկնութիւնը թարգմանած էին նախնիք նաև հայերէն, թերևս հեղինակին մահուրէն ոչ շատ ետքը: Անտոնի վարքը, զսնէ մեղի հասած օրինակներու մէջ ըստ

¹⁰ K. Jüssen, Die dogmatischen Anschauungen des Heschius von Jerusalem. Münster 1931, էջ 3—6:

բոլոր մասին դասական հայերէնի նկարագրով չէ :

Որչափ ալ խնդրական մնայ յիշատակարանիս այս կէտը, չի կորսնցնէր այն իւր կարեւոր նշանակութիւնը, որ ունի Երուսաղէմեան դպրոցի գոյութեան համար: Ուրիշ, թէպէտ նուազ վստահելի աղբիւրէ ալ ծանօթ է թէ քաղաքիս մէջ կը գործէին հայ թարգմանիչները. Օրինութիւնաբեր ցուցակին մէջ կը նշանակուի թէ Բարսղի Ջրօրհնէից կանոնը Յոսրով թարգմանիչ բերած է Երուսաղէմէն՝ Ս. Սահակի հրամանաւ. դարձեալ թէ Ապաշխարող արդիւլըւու եւ արձակելու կանոնը նոյն տեղէն Արզեւան (Արձա՞ն) եւ Կորիւն թարգմանիչները բերած են Հայաստան¹⁷: Չ. դարու ընթացքին շատ հայ վանքեր եւ հայ միանձուռք ինչպէս նաեւ ուխտաւորներ կը յիշուին Երուսաղէմ: Այս միջավայրէն եկած է Հայաստան Ճաշոց գիրքը, որ Երուսաղէմեան Եկեղեցւոյն համար յօրինուած էր: Ուստի դուրի չէ ամէն հաւանականութենէ, եթէ ընդունինք թէ շարք մը եկեղեցական, յատկապէս վանական կեանքի համար գրուածքներ, որոնք գոյութիւն ունին հայ հին մատենագրութեան մէջ ընտիր լեզուով, Երուսաղէմեան դպրոցի արտագրութիւնները կամ թարգմանութիւններն

¹⁷ Zeitschrift für armenische Philologie, I (1903), էջ 218—219. եւ Հոյապատում, § 153:

բլլան : Ոնդրոյս մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կը մնայ կատարել բանասիրութեան :

3. Հայաստանի մէջ միւսանդամ սկիզբ կ'առնէ մատենագրութիւնը Ե. դարու վերջերը, երբ Յովհաննէս Մանգակունի, Ղ. Փարպեցի եւ Բարդէն Կաթողիկոս կը յայտնուին, ինքնագիր երկասիրութիւններով եւ թղթերով : Առտնին բարբառ մը երեւան կու գայ այժմ նոր մատենագիրներու զբչին տակ, որ ազդուած է ժողովրդական բարբառէն : Ունինք այս բարբառին ուսումնասիրութեան համար հաստատուն կուսաններ Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան եւ Թղթին մէջ, որոնք զրուած են իրր 500—504ին եւ Բարդէն Կաթողիկոսի 506ին առ շուրջափառս ի Պարսս» ուղղած Ա. Թղթին մէջ : Լեզուի պարզութիւնը, յստակութիւնը, զուտ հայկական նկարագիրը՝ իստն ժողովրդական տարրներով երեւան կու գան նաեւ Ներսէս Բ., Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսներու, ինչպէս նաեւ Արդիշոյի, Մակար Երուսաղէմացւոյ, Յովհաննէս Երուսաղէմացւոյ քզրերու մէջ : Որոնք զրուած են 548—570 տարիներուն : Այս բարբառը կ'իշխէ նաեւ է. դարուն Մովսէս Յուրտալի Եպիսկոպոսի եւ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոսի եւ ժամանակակից ուրիշ քանի մը առտնին թղթակցութիւններու մէջ : Կան այս շրջանէն մանր թարգմանութիւններ ալ, ասորերէնէ, ուր նոյնպէս պարզախօս հայերէնը կը բարբառի :

Հեղուին տարրները կը կազմեն Դասականին քերականութիւնն եւ բառամթերքը. բայց զգալի կ'ընէ ինք գինքը նաեւ սամկորէնը, որ կերտած է նոր պարզ ձևեր, բառեր եւ բարգուծիւններ. եւ զըականը իւրացուցած է նախորդ գարու թարգմանութիւններէն նոր ասութիւններ :

Այսպէս Ղ. Փարպեցի իւր Թուղթին մէջ.

ախոյանաբեկ	հետելիմ
անժամակերութիւն	հոգեփոփոստ
անուանախոխեմ	նշնախորձայից
անուանադրեմ	յառաջադրեալ
դեխասէր	ուշագրել
զբուցատրութիւն	չգոլ
ընդունակութիւն	վերաբերել

Յունարան շարագասութեամբ են՝ «յանմահական փոխեցաւ վիճակ» (190). «ի հոյեղէնս վերացաւ ի կառս» (191) եւն :

Բարդէն Կաթողիկոսի թղթին ժամանակակից է Ակակ Կ. Պոլսոյ եւ Պետրոս Աղեքոսնդրիայի հայրապետներու կեզծ թղթակցութիւններու եւ Ջենոնի Հենոսիկոնին (482) եւ Անաստաս Կայսեր հրովարտակին (496°) թարգմանութիւնը աստըրէնէ : Ինչպէս զբուժիւններու վերջը պահուած յիշատակարան մը կը յայտնէ, ասոնք թարգմանուած են յՅՅին. կ'ըսուի. «Մինչդեռ զընցաւ թուղթս այս ցՄարկայ ԳԺ. ամն թագաւորութեանն

(595) ՁԹ. ստ է (595—89 = 506) և ի Քաղ-
կեղոնի ժողովոյն ճնՊԵ ստ էր (451 + 144 =
595/6) : Ի Հայրապետութեան Հայոց Գէոր-
ղեայ և ի թուին ՅԹ (871) իշխանաց իշ-
խ(անին) Ա(շոտոյ) . . . » : (Գիրք թղթոց, էջ
278) : Միտքն է՝ թարգմանուեցաւ 506ին, ար-
տադրուեցաւ 595ին. վերստին օրինակուե-
ցաւ 871ին : Թղթերս 506ին Հայաստան բե-
րած բլլալու է Սիմէոն Բեթ-Արշամացի երէց-
և ինչպէս կ'երևայ՝ թարգմանուած են ա-
սորերէնէ նոյն տարւոյն ի Դուին, նոյն այն
զբէն, որ խմբագրած է Բարդէնի Ա. թուղթը :

Արժաթի դարու բարբառը, ինչպէս յա-
ճախ առիթ ունեցանք շեշտելու, ունի ան-
ձուկ խնամութիւն սակեղէն դարու բարբա-
սին հետ. բայց ունի իւր ինքնուրոյն առանձ-
նայատկութիւնները, որոնցմով կը տարբերի
դասական հայերէնէն : Թէ՛ առանին գրուած-
ներու և թէ՛ թարգմանութիւններու մէջ
երևան կու գան նոր բառեր, ածականակերտ
նոր ածանցներ, նաև նոր հիւսուածք նա-
խադասութեան, որոնք անձանօթ են դասա-
կան մատենագրութեան : Ասոնք մասամբ ժո-
ղովրդեան բերանը ընդհանրացած բառեր և
բարդութիւններ են, և մասամբ գաւառա-
կան ձևեր. կայ բաժին մ'այ, որ յունական
ազդեցութեամբ գոյութիւն առած՝ ընդհան-
րացած է :

Տակաւին անձանօթ են այս շրջանին
(450—572) յատկապէս յունարան տարբ-

ներք, որոնք առաջին անգամ երևան կու գան 572էն ետքը :

Այս պարագան կ'ընձեռէ մեզի սքանչելի կուուան որոշելու ինքնուրոյն և թարգմանածոյ գրական նշխարներու ժամանակի անպանապոյն եղբք, որ այնչափ կարևոր է պատմական և մատենագրական հետազոտութիւններու համար :

Իբրև օրինակ կը յիշեմ հոս Բարգէն կաթողիկոսի Բ. Եռլբը: Այս գրուածքը թէպէտ իբրև պատմական վաւերացիր Ձ. դարու առաջին տասնեակին կը վերաբերի, բայց իբրև մատենագրական նշխարք կը պատկանի է. դարու առաջին տասնեակին: Այսպէս կը ստիպեն ընդունիլ կարգ մը պարագաներ, յեղուական և պատմական, որոնք ժամանակագրօրէն անհամապատասխան են Ձ. դարու առաջին տասնեակին:

Թղթին սկզբնագիրքը, ինչպէս կը հաստատէ Աբրահամ Կաթողիկոս 608ին¹⁸, այրած ոչնչացած էր 572ին Գունոյ Կաթողիկոսարանին հրկիղման ժամանակ: 607/8ին, երբ պէտք զգացուած է ունենալ թղթիս պատճենը, հարկ տեսնուած է Ուրհա գտնուած յունարէն օրինակէ մը նոր թարգմանել տալ: Յունարէն ընագրէ թարգմանութեան հետքերու մէջ նկատելի են նաև յունարան գայրոցի

¹⁸ Գիրք Թղթոց, էջ 182—183. Հմմտ. նաև էջ 164, 177:

ձեւած նոր բառերը, որոնք առաջին անգամ 572էն ետքը երեւցան Հայ գրականութեան մէջ: Յունարէն բնագրին հետքերն են.

1. Շմաւոնի երէց եղած Հոս Սիմէոն, Սիմէոնի երէց:

2. Բարդէնի Ա. Թղթին «երիցանց» եւ «չինականաց» վերածուած է Հոս վիճակաւորաց (χληροικός) եւ «ժողովրդականաց» (λαϊκός):

3. «Մերչապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոս» (Ա. Թուղթ) ստորագրած է Հոս «Մ. եպ. Տարաւն դաւաթի ի Հայս». այս ձեւը միայն յունարէն բնագրի մը մէջ կրնայ մտածուիլ, ուր բացատրուած է օտարնեմուն նաեւ. Թէ ո՛ւր կը գտնուի Տարօնը: Այսպէս նաեւ «Վարդ. Մամիկոնեան» (Ա. Թուղթ, էջ 42, 47) Հոս ներկայացուած է «Վարդ. Մամիկոնից աչր եւ Հայոց մարդպան» (48):

4. «ՄԵԸՆ Ամպեղիս եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի», «սուրբ քահանայապետն Քերսովնացւոց Ամպեղիս»: Խօսքը, ինչպէս կ'երեւայ Ամպիւրիսթիոս Սիդէի եպիսկոպոսի առ լեւոն կայսր Քաղկեդոնի ժողովոյն գէժ գրած Թղթին մասին է¹⁰. անունները իսնդարուա՞

¹⁰ Բարդէնի Բ. Թղթին մէջ յիշուած այս անունը չորսըք հրկար կանգ առած է Н. Адонць, Ампельій, епископъ Херсоній. Христіанскій Востокъ, II, (1913), էջ 175—186. «Ամպեղիս Քերսոնի եպիսկոպոսը» կը նայնացնէ Տիմոթէոս Կուզի Հեռու Հմմտ. առ այս նաեւ Կ ա Ր ա ս ե ա ե պ ի ս կ ս ս ո ս, Կնիք Հաւատոյ, էջ LXII—LXIII. Ամպիւրիսթիոս, Սիդէի եպիսկոպոսի մասին տե՛ս Dictionnaire d'histoire et de géographie.

կրած են հայերէնէ ասորերէնի վերածուելու եւ ասորերէնէ յունարէն եւ ապա յունարէնէ կրկին հայերէն թարգմանուելու ժամանակ: Ամփիլոքիոս (*Ἀμφιλόχιος*) կը տառադարձուի ասորերէն *Amphilokios*, բայց նաեւ *Amphilikos* (հմմտ. *Միք. Ասորի Բ.* 251 (ընազիր) = 145 (թարգմ.) եւ 315 = 254. կայ նաեւ *Amphilosios* գրչութեամբ (Բ. 202 = 66): Ինչպէս Ամփիլիկոս նոյնպէս Ամպնդիս նոյն անուան կրնատուած ձևն է: Ասորերէն *Ⲡ* կարող է կարգացուիլ *ⲉ'ⲗ* փ *ⲉ'ⲗ* ւղ: Ամփիլոքիոս Եպիսկոպոսի աթոռանիստ քաղաքն էր Միզէ (*Σιδε*), անուան Քերսանի փոփոխութիւնը կարելի է մեկնել, Սիդէի ասորական գրչութեան ազնատ ընթերցուածէն եւ Ամփիլիպիոս նախնական ձևին վերջին գրին քաղաքի անուան միացումէն. այսպէս. *Ⲡⲙⲫⲓⲗⲓⲕⲓⲟⲥ* կարգացուած է *Ⲡⲙⲫⲓⲗⲓⲕⲓⲟⲥ* եւ իմացուած «Ամպնդիս Քերսանի Եպիսկոպոս» նկատուցինք վերը թէ ասորական *Ⲡ* կը կարգացուի երբեմն շփոթմամբ *ⲉ*. նոյնպէս սովորական է շփոթել *ⲥ* եւ *ⲥ*: Անունս Ամփիլոքիոս Հայոց համար սա հասարակ նկատուած է դժուարաւ արտասանելի. Կանոնագրքին մէջ առած է Անկիլիփոս, Ակղիոս, Ակակ եւն ձևերը (հմմտ.

II (1914), էջ 1348: Առ Լեւոն Կայսր թուղթը ծածոթ է հասակասորենբով միայն. հմմտ. *Միք. Ասորի*՝ ժամանակագրութիւն, Բ., էջ 145 եւ ծան. Յ (հրատ. Chabot):

Վրեննոյի Թ. 58, 256, 297 ձևադիրները «Կանոնք Բարսգի»: Անուններու կրած այս տարօրինակ ժողովրդութիւնները կարելի է տեսնել նաև Վրաց Եպիսկոպոսներու եւ Եպիսկոպոսարաններու ցանկին մէջ եւ արդէն կը դանդաթի Արրահամ Կաթողիկոս, թէ անունները «ստոյգ եւ սուրբ» չեն թարգմանուած»: Բարգէնի Բ. թղթին մէջ շատ անուն «սրբուած» է ապա խմբագրչէն (Վրթանէս):

5. Հարա ստորական ձեւը, որ կը գտնուի Բարգէնի Ա. թղթին մէջ, հոս յունական տառագարձութեամբ է՝ Իրա(ս). այսպէս են նաև Աթանասիոս, Բարսելիոս, Յուլիոս, Ամարոսիոս (-սը- կ'ենթագրէ ստորերէն Յ), Յովհաննէս, Ատտիկոս, Թէոփիլի(ս)ս, Կիրոս, Պրոկոս եւն:

6. «Աստուածանշան արք» հաւանօրէն յուն. θεότυπος կ'ենթագրէ. «Իդնասիոս որ յառաքելոցն տունի բարեպտուղ» (εὐχαριστος). համանունք. ὁμόνομος (Փարս. ունի «ժրանուն»), շարագրեմ, συγγράφω (առաջին անգամ գործածուած Փիլոնի մէջ), վերջանամ, ὁστέρειζω (առաջին անգամ գործածուած Փիլոնի մէջ):

7. «Եւ Եպիսկոպոսաց Հայոց որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց». կը սպասուէր հոս, որ նշանակուէին թղթին ստորագրող

Եպիսկոպոսներու անունները . բայց որովհետեւ անոնք թարգմանութեան մէջ շատ եզրուած էին տառադարձութեամբ եւ անճանաչելի մնացած, նոր թարգմանութեանս մէջ գուրս ձգուած են . «Եւ զի պայման նամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յապտամբութեանն (572) կորեաւ, եւ թարգմանեցաւ այս յՈւրհայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ . քանզի եւ նոքա ունէին ի մէնջ . եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս տրժան էր, չկարացին թարգմանել . . . . Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացո՞ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել . եւ զայլոցն եւս, քանզի եւ մեք զմերս այդ տարազու մարթացաք գտանել»²⁰ :

Մեր ձեռքը հասած այս Բ. թղթին մէջ այժմ կը սխալի անուանացանկը, բայց այն անշուշտ յճականս նոյն ըլլալու է այն ցանկին հետ, որ պահուած է Ա. թղթին մէջ . վերջինս կ'երեւայ թէ չունէր Արրահամ աչքի առջեւ :

Տեղը չէ հոս շեշտելու թէ Արրահամ բորբոխին սխալ կարծիք ունի Ա. եւ Բ. թղթերու յատճաղայութեան եւ Վրաց եւ Այուսանից եկեղեցիներու տուած «պայման նամակի»

²⁰ Գրք թղթոց, էջ 183 : Տես եւ վարք, էջ 102—103 :

մասին: Բաւական բլլայ բսէլ, որ իւրաքան-
չիւր Երկիր ասանձին ասանձին, ևւ ոչ ի մի
ժողով հաւարուած տուած են Սիմէսն Բեթ
Արչամացւոյ իրենց գաւանութեանց մասին
հայայման նամակ»: Այս մասին ասիթ պիտի
ունենանք խօսելու այլուր:

Արծաթի դարը, որ իւր վերելքն ունէր
սկսելոյ 450էն ևւ մայրամուտը 572ին, տարա-
ձեց անշուշտ իւր վերջալոյսը նաևւ այս
զժուած սահմանէն անոյին: Ուր չէր հասած
Յունարան Դոյրոցի ազդեցութիւնը, հոն
կ'ապրէր չին Դոյրոցը հաւատարիմ աւանդա-
կան ուղղութեան: Հեղինակներ, որոնք ծյած
ևւ գարդացած էին 572էն յասաջ, շարունա-
կեցին իրենց գրական դործունէութիւնը նաևւ
այնուհետև անզրդով: Թէպէտ իրրև ու-
սուինասէրներ շարհամարհեցին հրատարակի
վրոյ գրուած նոր գրականութիւնը, բայց ևւ
այնպէս չենթարկուեցան անոր նորասիրու-
թեան: Ասոնց թուին մէջ ևւ Յղիշէ, Վիրոյ
Կաթողիկոս Աղուանից, Վրթանէս Քերզոզ
(մինչև 607), Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց
ևւն:

Արծաթի լեզուն իւր պայպաջուն փայ-
լով Երևան կու պայ մասնաւորապէս Յղի-
շէի ևւ Վիրոյ Կաթողիկոսի որամական ևւ
ճառական գրուածներու մէջ: Երկուքն ալ
հայ Դոյրոցի աշակերտներ ևւ, մարդուած
դասական հեղինակներու յաճախակի ըն-

խեղճամբ, ունին ձգտում նմանելու դասականներուն, բայց կը յայտնեն սկամայ թէ արծաթի դարուն գուակներն են: Ունին արուեստը սակեղօձելու արծաթը, բայց իրենց նարտարութիւնը չի թափանցել մանր ծալքերն ու խորշերն ալ, ուսկից արծաթն է սր կը փայլատակէ:

Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութիւնը իւր անապարտ ձեռի մէջ չէ հասած մեր ձեռքը. գժուար է հետեւարար ստուգութեամբ բռնլ, թէ յանարանութեան հետքերը, որոնք կը նշմարուին հոն, ի՞նչ շափով հարապատ են իր գրչին: Ինչպէս ալ մեկնենք այս կէտը, կը մնայ ստոյգ, թէ յանձին Եղիշէի եւ Վիրայի կը լուսաւորէ արծաթի գարն իւր մայրամասքի նառազայթներով երկու գլճքեր, որոնք մատենադրական արտադրութեամբ ա՛յնպէս ազգատ շրջանին պիտի մնան դարուն պարծանքը:

Գ.

ՆԵՅ ԱՐԱՐՈՒՄԻՆԻՍՏՆԵՐԻ ՊՐԻՆՉԻ
ԴԵՐԸ

Նկատմամբ Յունարան Գորոցի ծայմանն եւ ժամանակի մշուշի մէջ կը ցոյցօր հայ բանասիրութիւնը: Հրատարակի վրայ շրջոց հոյլ մը կեցծ գրութիւններու կը մթայնէին աշփերը, կը կաշկանդէին մտքերը տեներու եւ գատելու հոցերէն լեզուի պատմական գարգացումն այնպէս, ինչպէս կատարուած է իրականութեան ծոցը: Երկու խոշրնդատներ մասնաւորապէս արդէք կը հանդիսանային ուրիշ գատողութեան. Եղիշէ եւ Մովսէս Ասրենացի: Երկու պատմադիրներս ալ տտաւել կամ նուայ շտփով մարդուած Յունարան Գորոցի մէջ, կը ներկայանային Ե. գարու երկրորդ կէսի մատենադիրներ: Քանի անխախտ էին անոնք իրենց գիրքերու մէջ, շէր համարձակեր բանասիրութիւնը վնասկանօրէն յայտնել իւր հետադատութիւններուն արդիւնքը: Կը գտնու թէ կանուխ է Գորոցիս հիմնարկութիւնը պատկերել Ե. գարու երկրորդ կէսին. հոցերէն լեզուի մեծ յեղաշրջութիւնը, գոր յտտաջ թերաւ Յունարան Գորոցը, Զ. գարու վերջին քատորդէն, հչոսոցոյն Լ. Ե. գարէն սկսեալ ցոյց կու

տար իւր հետքը հայ մատենադրութեան մէջ : Բայց Եղիշէ ևւ Մովսէս Խորենացի, որոնք բառ աւանդութեան Ե. դարու երկրորդ կէսին կը վերաբերէին, կը թուրացնէին զԲիշր արտայայտուելու ազատ :

Այսօր բարերախոսարար բարձուած ևն հրատարակէն այս խափանարար խոչընդոտները. Եղիշէ իւր սրատշաճաւոր տեղն ունի Ձ. դարու վերջին ևւ Մովսէս Խորենացի Թ. դարու առաջին քառորդին : Կարող է այժմ բանասիրութիւնը արտայայտուիլ համարձակ ևւ հանել իւր կերակացութիւնները յեցած մատենագրական ևւ յեղուադիտական սոցացոյցներու վրայ :

Արդէն ժամանակ առ ժամանակ յսելի բրած էին բանասէրներէն ռմանք այն միտքը, թէ անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը կամ յունարան յեղուով թարգմանութիւնները է. դարու սկիզբը միտյն տեղ ունին հայ մատենադրութեան մէջ. ուրիշներ կը միտէին Ե. դարու ընթացքին ևնթարել սոց զպրոցի հիմնարկութիւնը : Կարող ևնք այժմ իսկական ժամանակը սմփոխել 572—603 երեսնամեայ ժամանակամիջոցի մէջ :

Յունարան Դպրոցի ծագման, ուղղութեան ևւ արտայրած թարգմանութիւններու մասին դասական աշխատութիւն մը տուաւ վերջերս ուսուցչապետ Յ ա կ ո Ր Մ ա ն ա ն-

դ Ե ա ն ¹ : Մանրակրկիտ և խղճամբա ուսումնասիրութիւն մը, ուր կը տարբալուծուին Յունարան Դպրոցին արտադրութիւնները մասնաւորապէս և լեզուալատական հայեցակէտներով :

Մանանդեան թարգմանութիւններու պատկան յատկարանութիւնները նկատի առնելով կը պանդանէ Երեք տարբեր խումբերու : Ասոնք Էն .

Ա. Խումբ . կ'ամփոփէ իր մէջ՝

ա. Գիտնեսիոս Թրակացւոյ Ալուեստ քննախանութեան :

բ. Գիրք Պիտոյից :

գ. Փիլոն Երբայեցւոյ գրութիւնները :

դ. Իրենէոսի գրութիւնները :

Լեզուական ուսումնասիրութեամբ ձեռք բերած Լորակացութիւններու, կը դրէ Մանանդեան, «համարձակութիւն Էն տայիս ինձ պնդելու, որ վերոյիշեալ թարգմանութիւնները՝ իրանց բառամթերքով և լեզուական առանձնայատկութիւններով, կայսում Էն յունարան թարգմանութիւններէ յատուկ մի խումբ և նրանց ժամանակը պէտք է զննել Տրմոթէոս Կուզի Հակոճասութեան թարգմանութիւնից առաջ, ուրիմն ոչ ուշ քան Զ. դարի առաջին կէտը» (էջ 107) :

Դիտնեսիոս Թրակացւոյ Մերականու-

¹ Յ. Մ ա ն ա ն դ Ե ա ն, Յունարան Դպրոցն և նրա զարգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրութիւն : Վիեննա 1928 :

թիւնը², որ բառ Մանանդեանի այս խմբին մէջ առաջնութիւնն ունի, հրատարակի վրայ գրաւ լեզուական ոչնչութի նորածնութիւններ, որոնք ոչ միայն չկին յաւած նախընթաց ոսկի եւ արծաթի դարերուն, այլ եւ ժամանակակիցներու համար խորթ կին եւ անյուր: Քարգմանիչը նորատակ ունենալով հայացնել յունարէն լեզուի փերականութիւն մը՝ հետեւած է բառ առ բառ յունարէն աւտութիւններու եւ վարձած յունական բառակազմութեան տառացի նմանելով կերակր համադրատարտիան բառակազմի նախադրներ եւ անոնց օժանդակութեամբ հնարել բարդածեւեր: Այս ոչ միայն ուրիշնէ ազգասէր հայ լեզուն, մասնաւորապէս փերականակաւ-դիտական բառերու մէջ, այլ եւ հան, ուր ունի հայերէնը աւտակութիւն անշիտի անդրադարձելու յունական մտքերը³: Նաեւ քարգմանիչը ունի բառականէն աւելի հմտութիւն մայրենի լեզուին մէջ: Այս յուն-

² Հրա. ն. Ազոնց՝ Діонисій Θρακίϊσκій и армянскіе толкователи. Петроградъ. 1915: Ընդարձակ ներածութեան մէջ քննութեան առնուած են նաեւ նորածնէ յունարանութիւնները, որոնք յընթաց դարերու հասարակաց ստացումը կ'ըլլան:

³ Այսպէս՝ ἀναγινώσκω հայացուցած է վերձանիմ (հմմտ. Իան-եայ) փոխանակ ընթեանում, կարդամ, բայց ἀναλογία եամեմասութիւն փոխ- վերաբանութիւն, ինչպէս աւելն ուրիշները. σὺμφωνοι, բաղ-ա-ձայն, շար-ա-ձայն, բայց նաեւ դասական սենդ՝ ձայնակից, ձայնարդ. ἀποτίσω բաց-ա-կատարել, բայց նաեւ անպակաս էլուզանել, կատարել: ἐπιτελής ներ-գուռ:

դուզնն մեծնարկութիւնը ի սկզբան անշուշտ գիտնական փորձ մըն էր եւ նպատակ կը հետապնդէր հոյ մարին մերձենալի ընել յոյն լեզուին քստակազմութեան օրէնքը եւ այսու գիբացնել նոյնին ուսումը¹ : Եւ արդէն յոյն լեզուի համար պատրաստուած քերականութեան մը տասայի թարգմանութիւնը, առանց որ եւ է փորձի՝ համաձայնեցնելու հայերէն լեզուի սեպհականութիւններու իրբու հոյերէնի քերականութիւն, չէր կրնար սրբիչ նպատակի ծառայած ըլլալ :

Այս ստաջին փորձն էր նոյնասեւ գրականութեան մէջ : Յունարէն նախայիբներու փոխարէն նարտարութեամբ յարմարեալած են հոյկականներ . սո այս ստաջ մատակարարած է հոյ բառամթերքը, ինչ ինչ կէտերու մէջ թերեւս նաեւ դուստարարբառները : Ուր քաջահնչիւն շեն երեւցած կերտուած նախադիբները՝ փոխանակուած են սերբիւներով : Այսպէս՝

շար—	շար—եմ
շադ—	շադ—եմ
մատ—	մատ—չիմ
յար—	յար—եմ
պար—	պար տանում

¹ Օրինակի համար գիբացուցած չէր կրնար ըլլալ հոյ ըմբռնման իմաստը յունարէն բառին՝ παρθε-
οντ-ατινοι տար-բադ-մառթ թարգմանութեամբ, կամ
επι-οντ-δίουσει մակչադկապեն (35), επιχειραβάνω,
նիրպարտեալ (4) նիրբակտեալ (14) և.ն :

բակ-	բակ առնում
ստոր-	ստորին
Էնթ-	ընդ-ունիմ, բնդ-մտանեմ
վեր-	ի վեր
ներ-	ի ներքս
արտ-	արտաքս
զեր-	զերիվերոյ
անդր-	անդր-էն պսնսմ Էւն
բաց-	ի բաց Էւն

Այս ևւ նման արմատներէն յօրինուած Էն նախադիրներս ⁵.

սո-	πρός	պար-	} περι
ապ-	} από	բակ-	
բաց-		արտ-	էք
ներ-	էν	մակ-	էπί
բաց-, վաղ-	} σύν	վեր-	άνά
շաղ-, շար-		նախ-	πρό
ջակ-		դեր-	ὑπερ
մատ-	} παρά մօտ	զեր-	άντα
յար-		փոխ-	
արամ	ծιά		

Ինչ որ հաս իրրեւ փորձ կը ներկայացուէր թարգմանչէն, նոյնը կը դանկը մամանակա-կից հեղինակընէրու քով կատարեալ հա-ճութիւն: Միանգամ յերկրուած նախադիր-ներն ու անոնց դօրութեամբ կազմուած դի-

⁵ Հմմտ. Ն. Աղոնց, անդ, էջ CLXXXIV:

ասկան բառերը նորուս աշակերտներու մտքին մէջ կը շինէին տեղ. անոնք ապա յունազէա նոր սերունդի գրչի տակ, անոնց նոր աչտապարտ թիւններու մէջ անփոփոխ պիտի կիրարկուէին: Յունարան Դպրոցի հիմը գրուած էր Դիանեսիոս Թրակացւոյ Քեբականութեան թարգմանութեամբ:

Առանց տարակուսի այն բոլոր գործերը, գործնք Մանանդեան կը գասէ Ա. խումբին տակ, հայ Դիանեսիոսի աստջին աշակերտներու արտապարտ թիւններն են, լոյս տեսած ուսուցչին անմիջական հսկողութեան տակ:

Յունարան Դպրոցի երկրորդ խումբը կը կազմեն հետեւեալ գրութիւնները.

ա. Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութիւն:

բ. Արիստոտելի Յաղագս մեկնութեան կամ Պերիարմէնիաս:

գ. Արիստոտէլի Ստորոգութիւնք:

դ. Պորփիրի ներածութիւն:

ե. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւնն Յաղագս մեկնութեան գրոցն Արիստոտելի:

զ. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի:

«Ի՛նչ Ստորոգութեանց եւ Յաղագս մեկնութեան գրոց հսկերէն բնապրում եւ թէ Յամբլիֆոսի մեկնութիւններում՝ յունարան պաշտօնն եւ լեզուական ասանձնայատկութիւններն այնքան մօտ են ու նման իրար, որ ասոնց վարանման ու վճռականօրէն կարելի

է սյգ թարգմանութիւնները համարիլ մի եւ նոյն թարգմանչի աշխատութիւն», կը գրէ Մանանդեան: Անոնք ունին հազուադիւտ ուստանձնոյատուկ բառեր, որոնք առաջին անգամ սյս գրուածներու մէջ երևան կու գան⁶: Այս խումբին միոյն յատուկ է փար-բոյակերտ նախադիրը՝ Փարարարձեմ, Փարարիբեմ, Հեռեւանամ (փոխ. հեռեւթ): Կը հետևի ընդհանրապէս Ա. խումբի ուղղութեան եւ անոր ձեւակերպած բառերուն բոյց ունի սեպհական նորութիւններ ալ. սյսպէս՝ Մակացու, մակացելի, մակացուքիւն (ἐπιστῆμη գիտութիւն). Ներիակ (ἐνάτιος). ներիակուքիւն. Տարբեր (διάφορος), տարբերեմ, տարբերութիւն (փոխարէն Ա. խումբն ունի՝ զարմամագան, առանձնանամ, զամագանութիւն եւն):

Ուշագրաւ է Բ. խումբիս աստանձնոյատուկութիւններէն՝ Նախերզան (προοίμιον) բասր⁷. Ա. խումբը (Պիտոյից գիրքը) կը հոյսացնէ զոյն Նախաշաւիղ բասոմ, հզգի բժրոնելոմ յունարէնի իմաստը՝ πρὸ = մալս եւ οἶμος = շաւիղ: Բ. խումբի թարգմանիչը հասկցած է πρὸ = մալս եւ οἶμος = երգ եւ սյսպէս կոպտած է նախերզան:

⁶ Հճճա. Թուելութիւն, Կարութիւն (δύναμις), Իրակութիւն, Իրակեմ, Իրաւորեմ, Ապուսեմ, Արատոյնորդական, Առնշանակեմ, Բացերեւոցեմ, Հեւելութիւն, Հակաճառեմ, Ներանձնաւոր եւն:

⁷ Հճճա. Մ ա ն ա ն զ ե ա ն՝ անգ, էջ 133:

Այս խումբին ինքնույատուել է նաև շար-
 (փոխ. շաղ-) նախադրին զործածութիւնը.
 Հմմտ. Շար-անեմ (συλλαμβανώ = Ա. Խումբ՝
 շագատակ), Շարամանեմ (σμπλέχω = Ա.
 Խումբը՝ շաղաղատեմ). թէև ծանօթ է իրեն
 Ա. խումբէն Շաղկապը:

Գ. Խումբը կը կազմեն՝

ա. Գաւրի Սանմանի Իմաստութեան:

բ. Գաւրի Վերլուծութիւն Ներածութեան
 Պարփիրի:

գ. Գաւրի Առածի հինգ եւ Վասն Բա-
 ժանման:

դ. Մեկնութիւն ԺԳ. գլխոց Արիստո-
 տելի ի Վերլուծականն:

ե. Մեկնութիւն Ստորագութեանցն Արիս-
 տտելի (ընծայեալ էջիտայ խմբատարի):

զ. Հատուած ինչ Մեկնութեան Ստոր-
 գութեանցն Արիստոտելի:

Այս խումբի թարգմանիչները չեն շա-
 փոյ օգտուել են յունարան նախկին երկու
 խմբի թարգմանութիւններէց. ուստի և
 նրանց մէջ թէ յունարան լեզուն ուելի մշա-
 կուած է ու կաղաղարուած և թէ յունա-
 րան բաստոյաշարը շատ աւելի հարուստ է
 ու ճոխ, քան նախորդ թարգմանութիւննե-
 րում⁸. Դիտն. Թրակացւոյ Քերականութեան
 յատուել գիտական բաւերը, յաճախ նոյնու-
 թեամբ կը զործածուին հոս. կան նաև կարգ

⁸ Մ ա ն ե գ ւ ա ն՝ անդ, էջ 144:

ՃԸ Բ. Խուժքին սեպհական իմաստասիրական
բաներ, որոնք հոս ալ կը կիրարկուին⁹ :

Բայց սոս Խուժքն ալ ունի իւր առանձն
նպաստուի բաները, որոնցմէ յիշուին հոս .
Անհատել (*άτομοῦν*), Բացազործեմ, Բացա-
լինիմ, Բնարանել (*φουσιολογεῖν*), Բնարա-
նական, բնարանութիւն (*Ա. Խուժք՝ Բնա-
լոսս*, բնախօսութիւն), Եզրակացութիւն (*Եզ-
րակութիւն*), եզերակացութիւն, նաեւ Բա-
ղեղերումն, բաղեղերութիւն (*συμπέρασμα*) .
Երեւակայեմ, երեւակայութիւն (*φαντασία*) .
Համալսարան (*άχροατήριον*), Հանուր, հան-
րական, Մակամտածութիւն (*ἐπίνοια*) . Յա-
րածեմ . Յարակացութիւն, հակայարակա-
ցութիւն, հակայարաստութիւն, նաեւ ընդ-
դիմացարակացութիւն (*ἀντιπαράστασις*) . Յա-
րտարեմ, Յարաքարչեմ . Ներշնչական,
ներշնչաւոր, շնչական (*ἔμφυχος* . *Ա. և Բ. Խուժքերն՝*
Ներանձնաւոր . *Գ. Խուժքն սն-
ցամ ճը միայն՝* Ներանձնական) . Շարամեր-
ձիւմ (*συνάπτω* . *Ա. և Բ. Խուժքերը՝* Շարա-
մօտիւմ . *Բ. նաեւ* Շարայարիւմ) . Վերարանու-
րիւն (*ἀναλογία* . *Ա. Խուժքը՝* Համեմատու-
րիւն) . Տեսակարարեմ, տեսակարար (*Ա. և Բ. Խուժքերը՝*
Տեսակազործեմ) :

Նկատմամբ թարգմանիչներու ուշադիր
կ'ընէ Մանանդեան (էջ 161 և շար.), թէ
ա և բ թերեւս նաեւ դ միւլնոյն թարգման-

⁹ Անդ, էջ 154 :

չէն կ'երեւան. բայց սերիչ է գ. իսկ Ե աւելի ուշ ժամանակէ :

Յունարան Դրոպցի Գ. Խումբ կարելի է համարի՝

ա. Նոննուսի Մեկնութիւնն Առասպելաց :

բ. Արիստոտելի Յազագս Աշխարհի :

Մանանդեան (էջ 236—246) այս երկու գըր-ուսածներու թարգմանութիւնը կը համարի կատարուած Բ. Լ. Գ. խումբերէն ետքը :

Նկատմամբ յիշեալ խումբերու թարգմանութեան ժամանակի՝ իրաւամբ կը հաստատէ Մանանդեան, թէ Ա.—Գ. խումբերը թարգմանուած են Ը. նաեւ է. դարերէն յառաջ, քանի որ անոնք ծածօթ եղած են Ը. դարուն Յոսրոփ վարդապետին եւ է. դարու սկիզբը Վրթանէս Վերդոզին : Ժամանակի յետնադոյն կորր աւելի անձկացնելով Մանանդեան, կը համարի թէ դոնէ Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութիւնը կարելի է սպահովութեամբ գետեղել 552—564 տարիներու մէջ (էջ 97—101) : Մանանդեանի կուսանն է Դիսակորոս Աղեքսանդրացւոյ մահուան տարին, զոր կը յիշէ Տիմոթէոս՝ «Թովթ Ե. Սեդաեմբեր Բ. Հոռի Զ.» : Յիշեալ ամիսներու օրաթուերը սակայն սոսմարադիտական հաշուով զիրար չեն բռներ : Մանանդեան կ'առաջարկէ կա՛մ «ՀՈՌԻ Զ.» ուղղել «ՀՈՌԻ ԻԶ.» որուն համաձայնութիւնը «Թովթ Ե. Լ. Սեդա. Բ.» ամիսներուն հնարաւոր է ժխոյն 552—556 տարիներուն,

և. կամ կարգալ «Թովթ է. Սեպա. Դ. Հսոթ
ԻՁ.», որով կը ստացուին 560—564 տարի-
ները: Ժամանակագրորէն կը համադասա-
խանեն ստացուած տարիներուն de rebus Ar-
meniae գրուած քին և. Փոտ սյոտրիարքի հա-
զրոյցած տեղեկութիւնները նկատմամբ Հա-
կաճատութեան թարգմանութեան:

Որչափ ալ սրամիտ է Մանանդեանի
սրբազրութիւնը և. ժամանակի մերձաւորու-
թիւնը հաւանական, բայց ամենայնիւ ճիշդ չէ
ժամանակի եզրը, և. ինչպէս ինձ կը թուի՝
իրը 40 տարւով կանուխ:

Տիմոթէոս Կուզի Հակաճատութիւնը
դժուարաւ թէ է. դարէն յառաջ Հայոց մատ-
չելի եղած ըլլայ: Առաջին անգամ 606ին յի-
շատակութիւն կ'ըլլայ անոր մասին հայ մա-
տենագրութեան մէջ, և. ոյն այնպիսի ար-
տայայտութամբ մը, որ անոր նոր հրապա-
րակ ելած ըլլալը զգալ կու տայ: 606ին կը
զրէր Մովսէս Յուրտաւի Եպիսկոպոսը Կար-
բէն առ Վրթանէս Քերպոզ. «Ձգիրս Երա-
նելւոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ¹⁰»:
Հրատարակին անձանօթ կը տակաւին Հակա-
ճատութիւնը. Վրթանէս Քերպոզն է, որ կը
բազմացնէ դայն և. կը տարածէ:

Նկատի ունելով ոյս պարագան՝ պիտի
ստաջնարկէի Դիոսկորոսի մահուան տարին,
որ առանց տարակուսի սխալագրութեամբ

¹⁰ Դիբբ թղթոց, էջ 140. Հմմտ. նաև. 118, 126:

աւանդուած է Տիմոթէոս Կուղի Հակահա-
առութեան այժմեան օրինակներու մէջ, ճշգեղ
նոր սրբապատկեամբ :

Յիշեալ տեղիքը այսպէս աւանդուած է
ինձ ծանօթ օրինակներու մէջ .

Հակահառութիւն՝

Էջ 335. «Թուղք է. երդ . Սեպտեմբերի Բ .
Հոսի վեցերորդն» :

Էջ 277. «Թուղք էւրներորդ . Սեպտեմ-
բերի երկրորդ . Հոսի վեցերորդ» :

Կնիք Հաւատոյ՝

Էջ 112. «Թուղք էւրներորդ . Սեպտեմ-
բերի Բ . Հոսի վեցերորդն» :

Էջ 357. «Թնվթ Ե . Սեպտեմբեր Բ . Հոսի
Ջ .» :

Թննվթ Երկու այսպէս գրուած՝ առանց
տարակուսի գրչի վրիպակ է . ուղիղն է
Թնվթ (ՅճՅ) . սկզբնադրին մէջ կարող էր
նաեւ Թնվիթ (ՅճՅ) Եղած ըլլալ, որմէ
անհմուտ գրչի տակ յիւրու կրնար ծագել
Թննվթ բնթերցուածք :

ԵԹՆԵՐՈՐԴ Երկու այսպէս եւ անգամ
մը է . գրչութեամբ աւանդուած է : Կը տես-
նուի անգամ մըն ալ Ե . տարբերակը , սր
կրնար է .ի սխալապատկիւնը համարուիլ ,
Եթէ պատահարար սօմարական հաշուով
«Սեպտեմբեր Երկրորդի» հետ չհամաձայնէր :

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ անգամ մը միայն այսպէս

պահպանուած է. միւս երեք գէպքերուն «Սեպտեմբերի» է, անշուշտ սխալագրութեամբ: Ասորին ունի «Սեպտ. 2.»:

ԵՐԿՐՈՐԴ երիցս գրուած է Բ:

ՀՈՌԻ քոյրս գէպքերուն անստիսիս:

ՎԵՑԵՐՈՐԴՆ անգամ մը միայն 2. Համաստասցրութեամբ:

Այս պատկերէն կը տեսնուի թէ օրինակօրէն բաւական ազատ բնթացած են օրինակութեան մէջ, ըստ կամի համաստեղով եւ բնդարձակելով, նաեւ մանր փոփոխութիւններ մտնելով:

Եթէ բնդունինք թէ ուղղագոյն բնթերցուածն է Թովք եւրներորդ, հարկ պիտի ըլլայ սոմարայիտական դուզակցութիւն մը պակաս համար կա՛մ Սեպտեմբեր երկրորդը ուղղել շորրորդ. եւ կա՛մ իրրեւ ուղիղ՝ նախամեծար համարիլ Թովք Ե. Սեպտեմբեր Բ: Բայց սրտովս կը ստանանք հակաժամանակացրական արդիւնք մը այնու, որ Դիոսկորոսի մահուան օրը արտաքին ագրիւքներէ կը նշանակուի 454. Սեպտեմբեր 4ին, այն է Թովք Է. Սեպտեմբեր Դ¹¹:

¹¹ Թէոփիստեայ 455ին յունարէն գրած եւ այժմ ասորիէն խմբագրութեամբ պահուած Դիոսկորոսի վարբին մէջ (F. Nau, Histoire de Dioscore, patriarche d'Alexandrie, écrite par son disciple Théopiste. Journal Asiatique, 1903, p. 5—108, 241—310) մահուան օրը կը նշանակուի շէլուլ (= Սեպտ.) անսոյն 4ին, գիշերուան ժամը 11ին (Հմմտ. Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K.

Հայ ձեռագիրներու վրիպակը ըստ ամենայն հաւանականութեան պէտք է փնտռել ոչ թէ Թովթ է․, այլ «Սեպտեմբեր Բ» ընթերցուածին մէջ: Վրիպակը սպրդած ըլլալու է շատ կանուխ ժամանակ մը, այնպէս որ այժմեան ծանօթ օրինակները իրենց զապափարօրինակին մէջ արդէն գտած են նոյնը: «Սեպտեմբեր Դ» ընթերցուածին «Սեպտեմբեր Բ» փոփոխութեան ժամանակ, ինչպէս կ'երևայ, նաև մերձուոր հայկական սոսանունը կրած է ազնառում:

Սկզբնաղբը օրինակը կ'ենթադրեմ եղած ըլլալ՝

ԹՈՎԹ Է. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ Դ. ՍԱՀՄԻ Զ.

Կարգացուած է օրինակողէն՝

Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, էջ 304), Իսկ Պետրոս Վրացւոյ վարդին մէջ կ'ըսուի թէ վախճանած ըլլոյ էլնուլ (= Սեպտ․, հոս Թս՝վթ) ամսոյն եօթնին (R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig 1895, էջ 63):

Հաճանաւթեան վերոյիշեալ տեղիքը, զի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանդրոյ յերտրացուր (Դիոսկորոս) գրեթացն կատարեաց ի Քրիստոս-Թուղթ եւ թներորդ, Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոսի վեցերորդ» (էջ 277) ասորերէն թարգմանութեան մէջ (British Museum, Add. 12156 գրուած 562էն յոսով) աւանդուած է պարզապէս «...ուր գրեթացն կատարեաց ի Քրիստոս, Սեպտեմբերի ամսոյ Զ» (E. Schwarz, Codex Vaticanus gr. 1431, eine antichalcedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos, München 1927, էջ 125 = Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, XXXII. Band, 6. Abh.). Շվարց նկատելով որ հոյերէն Ձեռագրին մէջ Թուղթ (փոխ. Թովթ) ըսուած է, համարած է թէ «Սեպտեմբերի Զ» թղթոյն գրութեան թուականն ըլլոյ:

ԹՈՎԵԻ Է. ՍԵՊՏԵՄ. ԲԵՐՈՐԴ. ՀՄԻ Զ.

Եւ ուղղուած՝

Թովք եւրոպոսի Սեպտեմբեր երկրորդ
Հոռի վեցերորդ :

Այս սրբապատիվեամբ կը ստանանք նըշ-
դիւ Դիոսկորոսի մահուան օրը՝ «Թովթ է. Սեպտեմբեր Դ.» այս օրուան ուղիղ կը հա-
մարտատասխանել տամարայիսական հաշուով
«Սահմի Զ.» 601—603 տարիներուն : Ուստի
Տիմսթէոս Կուզի Հակաճատութեան թարգ-
մանութիւնը կատարուած է 601—603 տա-
րիներուն :

Ստացուած արդիւնքը թաւ ամենայնի
համաձայն է ժամանակակից պարագաներուն :
Ժամանակ մը, երբ «բազում զիբք մեծարա-
նաց անօրէն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) հասեալ
են ի տեղիս տեղիս, ուղղափառ ուսուցանե-
լով զչարսփասութիւնն Մարկիանոսի եւ ժո-
ղովոյն Քաղկեդոնի¹²», հարկ տեսնուած է
հրապարակ հանել այս հոսանքին զէմ հա-
կաճատական եւ միարժեպ զարդապետու-
թեան ջատագով գրութիւններ. եւ այս մտքով
է, որ կը գրէ Վրթանէս նոյն թղթին մէջ, թէ
«Եւսու բերել զՊատճառս ժողովոյն (տղ. Ժո-
ղովոյն) եւ այլ հաւասարս հաւատոց զերա-
նելի զարդապետացն եւ զընդդիմակ(ց)աց

¹² Թուցիք չքննարկական Վրթանէս Քերզոզի առ
Եկեղեցին Յուրտաց, յանուն Մովսէս եպիսկոպոսի
(ՁՁ). Կիբք թղթոց, էջ 124. Հմմտ. Հանգ Ամս.
1910. էջ 30—41 :

հերձուածոպացն, գյուղավայրոյնն այսի սեղեկացիրք» (էջ 118). «Եւ որ յանդիմանեն եւ նորմեն դժուգոյն (Քաղկեդոնի) եւ դՏումարն՝ Են Թուղթն Չենոնի ուղղափառ թագաւորի որ կուչի Հենատիկոն եւ Թուղթն Երանելոյ Անատասոյ թագաւորի եւ Գիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացոյ եւ Թուղթն Յովհաննու Լոյիսկոյսապետի եւ Թուղթն Պետրոսի Անտիոքացոյ եւ Պատճառն իսկ Եւ այլ բարեւոյ թուղթք ուղղափառաց: Եւ մի գործածար, սիրելի, թէ զի՞ ծառայեցաւ ստոթիւն եւ նորապէս ճշմարտութիւն...» (էջ 126):

Այս գրութիւններէն մաս մը՝ ինչպէս Հենատիկոնի եւ Անտատասի եւ Պետրոս Անտիոքացոյ թղթերու խորհմանութիւնը հին է, բայց նոր են միւսները, որոնց թուին մէջ նաեւ Գիրքն Տիմոթէոսի: Այս գրոց մասին է նաեւ Սորմէնի ակնարկութիւնը, որ պատասխանելով Վրթանէսի հրուէրին գոյ եւ գիճարանել, կը գրէ. «Իմացաք եւ դասացեալսց ձեր գինուորական կտրգի... Եթէ Առաքեցի (ք) գոր կամիրք, թող պան, զհարցն հաւատ կարպեալ սեւանեն: Եթէ գիտոսկորոսին առք, դՏիմոթէոսին պղեքսանդրացոյ որ ընդզէմ բարեպաշտութեան հոգեկիր հարցն յանդոնեցան առի, ստաի եւ մերժեցան ի սրբոց Եկեղեցոյ... դոյզ եւ մերքաջ գիտեմք, եւ ունիմք ի կապարճս հաւատոյ մերոյ ճշմարտի՝ որպէս դասու եւ գո-

տար ևւ գանգործ նետս . այլ ինչ եթէ ունիք գոր ոչ գիտեմք, որ ոչ է հասեալ առ մեզ, տուք բերե՛ք¹³ : Ինչպէս կ'երեւայ խօսքերէս, նաև Սորմէն գիտէ թէ Տիմոթէոսի գիրքը թարգմանուած է ևւ հասած Հայաստան թղթին գրութեանն ոչ շատ առաջ :

Ընդունելով թարգմանութեան տարին 601—603 շրջանին, կարելի պիտի ըլլայ վեր հանել նաև թարգմանութեան միջավայրը :

607ին Արրահամ Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց գրած մէկ թղթէն կ'երեւայ թէ տեղապահն Վրթանէս ունէր իրեն գործակիցներ Ուռհայի (Մղևիայի) մէջ : Անոնք ի հարկաւորութեան կը մատակարարեն Վրթանիսի կրօնական-գաւանդաւանական վէճերու համար նիւթեր : Ինչ որ մատական գէպքի մը մասին պատմուած է, պէտք է — ինչպէս ինձ կը թուի, մերձեցնել Տիմոթէոսի գրուածքին թարգմանութեան ալ : Արրահամ Կաթողիկոս (հաւանօրէն Վրթանիսի թեյազրութեամբ) կը գրէ . «Եւ զի պայման նամակն որ հայերէն գրով էր, յապրատութեանն (572) կորեաւ ևւ թարգմանեցաւ այս յՈւռհայ քաղաքի ի հռոմ գրոյքանդի ևւ նոքա ունէին ի մէնջ : Եւ ստոյգ ևւ սուրբ, որպէս արժան էր, շկարացին թարգմանել . զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսարանացն անուանք, ևւ են որ կարի ի

¹³ Գիրք Թղթոց, էջ 91 :

ծածուկ եւ այլաձեւք: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն եւ յաջորդաւք տեղեացն եւ ոյլաձեւ անուամբք եպիսկոպոսացո՞ սրպէս գրեալ են, կարէք զստոյզ անուանս եպիսկոպոսարանացն զտանել եւ զայլոցն եւս. քանցի եւ մեք զմերս այդ տարազու մարթացաք զտանելք. Գիրք Թղթոց, էջ 183. Հմմտ. եւ զերբ՝ էջ 80:

Աօսքը 506/507ին Բարդէն Կաթողիկոսի օրով Սիմէոն Բեթ-Արչամացւոյ յորուած Հաւատոյ Հաստատութեան մասին է, զոր երեք եկեղեցիները՝ Հայոց, Վրաց եւ Ազուանից առանձին առանձին բաղմաստորայիբ յանձնած էին ասորի երէցին: Այդ թղթերու սլատճենները պահուած էին իւրաքանչիւր եկեղեցեաց զիւաններու մէջ: Բարդէնի թղթին պատճենը այրած էր 572ին Դոււնոյ կաթողիկոսարանի հրդեհման ժամանակ: 607ին, Երբ Կիւրիոն միտեցաւ քաղկեդոնական դաւանութեան, հարկ տեսնուեցաւ զնել անոր առջեւ Գարբիէլ Կաթողիկոսի թուղթը տրուած Բեթ-Արչամացւոյ, որ կը համարուէր միարնեոյ վարդապետութեան ջատագով: Ինչոյէս Բարդէն Կաթողիկոսի Բ. թուղթը, նոյնոյէս Գարբիէլ Կաթողիկոսին թուղթը թարգմանուեցան յունարէն օրինակէն, որ պահուած էր Եղեւիտ:

Թարգմանիչը, որ շէր կրցած ուղիղ զուրս բերել Հոյաստանի եւ Վրաստանի եպիսկոպոսարաններու անունները, հաւանօ-

րէն ծագումով բնիկ հայաստանցի չէր եւ անտեղեակ էր Հայաստանի, ինչպէս նաեւ գրացի Վրաստանի դաւառական բաժանումներուն :

Տեսանք վերադայն թէ Բարդէնի Բ. թուղթը՝ թէեւ կրած է նոր խմբադրութիւն, բայց սրահած է հետքեր աստիճանութեանէն, որոնց թուին մէջ է Շարագրեմ բայը, որ յայտնի նշան մըն է թէ թարգմանիչը ունի Տրմոթէոսի Հակոճասութեան թարգմանչին հետ սնծուկ խնամութիւն :

Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ Յունարան Գպրոցի Բ. խումբը իւր կենդրոնն ունէր Ուռհա : Անոնց համար ալ կ'արժէ Աբրահամ Կաթողիկոսի մտաւոր, թէ «ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, շկարացին թարգմանել» : Յունարան Գպրոցի երեք խումբերէն յատկապէս Երկրորդը երեւելի է իւր անսրբութեամբը, որ բառ առ բառ, քայլ առ քայլ հետեւած է յունարէնի ընթացքին թէ՛ շարագասութեան եւ թէ՛ բառակազմութեան մէջ :

Առանձին ուշադրութիւն կը դրուէ նաեւ այն պարագան, որ Բ. խումբիս բոլոր ուրուագրութիւնները միարնեայ ուղղութեամբ են¹⁴ : Եւ եթէ նկատի ասնենք որ սկսեալ Զ. դարու աստիճան քառորդէն Եղեախա միարնեայ վարդապետութեան հետեւողներու զլխաւոր կենդրոնն էր Էդած, ուր Եսկոր

¹⁴ Մ ա ն ա զ Ե ա ն, անդ, էջ 202—209 :

Մանձաղոս իւր սուսցչական աթոռն էր հաստատած, զիւրին պիտի բլլայ ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ Վրթանէս Գերգոյ այնպէս սերտ բարեկամական յարաբերութիւն կը մշակէր այս միաբնեւոյ կենդրոնին հետ :

Անհամաձայն չեն այս եղբայրացութիւններուն արտաքին ազդեցութիւններու տեղեկութիւնները : De rebus Armeniae գրութեան հեղինակը և. Փոս թէպէտ Փիլոքսենիոսի և Տիմոթէոսի գրութիւններու հայերէն թարգմանութիւնը և. Հայաստան մուտք Արգիշոյի կը վերադրեն, սուսի իբր 550—556, բայց այս երկու հեղինակներու գրութիւնները յուսական տեսակէտով այնպէս անմիատեսական են, որ անհնար է անոնց թարգմանութիւնը մէկ ժամանակի և. մէկ թարգմանչի վերագրել : Հաւանական է որ Արգիշոյ թերած բլլայ Հայաստան Փիլոքսենիոսի գրութիւնները. կան նոյն իսկ Արգիշոյի առ Ներսէս Աշտարակեցի թղթին մէջ հետքեր Փիլոքսենիոսի գրութիւններէն : Ասորի հեղինակիս գրուածները թարգմանուած են յատակ, բնիկ հոյ նկարագրով, առանց Յունարան Դարձի սմենաթեթև ազդեցութեան : Հակաժամանակապրական է Փիլոքսենիոսի և Տիմոթէոսի գրուածներու թարգմանութիւնը համարել ժամանակակից : Անոնք երկու ուրոյն պարոյններու արտապրութիւններ են, որոնցմէ մին երկը է, ասորական ազդեցութեան ևն-

Թակայ եւ երկրորդը կրտսեր՝ յունական ուղ-
ղութեան ծառայ :

Տիմոթէոսի Հակածատութեան Թարգմա-
նութիւնն ընդունելով կատարուած 601—603
տարիներուն Եղեւսիայի մէջ, կ'ունենանք
կուսան ճշգրտու գանկ մերձաւորապէս միւս
խումբերու ալ գործունէութեան շրջանը :

Ինչպէս նկատեցինք վերագոյն՝ Յունա-
րան Դպրոցի հնադոյն շերտը կը ներկայացնէ
Ա. խումբը : Այս խումբի արտադրութիւն-
ներէն յանուանէ Փիլոն Երբայեցւոյ գրու-
թիւնները ծանօթ եղած են Եղիշէի՝ Հայոց
պատերազմի պատմութեան մէջ : Թարգմա-
նութեան յետնագոյն Լորր հարկ կ'ըլլայ ա-
սով ճանչնայ 590 թուականը, երբ յօրինած
է Եղիշէ իւր Պատմութիւնը : Եղիշէ կը պատ-
մապէս կ. Պսլիս. այս տեղ ունէր նա աչքի
ստաջ Փիլոնի գործերը : Հաւանօքն հոս
սկսաք է փնտոել նաեւ Ա. խումբի գործու-
նէութեան միջավայրը :

Գրական նս'ր ոճ եւ նս'ր ճաշակ կը գնէր
Յունարան Դպրոցը հրատարակ : Նոր շար-
ժումս նոր միջավայր կը պահանջէր. եւ յան-
դուցն փորձը յունարան լեզուով, յունական
ճաշակով գրականութիւն ստեղծելու կ'են-
թաղրէ ժամանակի հասունութիւն, միջա-
վայրի փոփոխութիւն :

Ի՞նչ փոփոխութիւն կամ ո՞ր միջավայրը
կարող էր գրողիւ եւ շարժում տուած ըլլալ
այս նոր գրականութեան, քան 572ի Հայոց պա-

տերազմը, որ ամբողջ երկիրը ոտք հանեց, հայ այնուսկանութիւնը, եկեղեցականութիւնն և մասնորականութիւնը տարաշխարհիկ բրաւ և հեռաւոր կայսերանիստ մայրաքաղաքի մէջ միւսանդամ ի մի հաւաքեց: Կաթսոյիկոսին հետ եկեղեցականութիւնը և Սոյաբապետին հետ ազնուականութիւնը ապաստան գտաւ Կ. Պոլիս. ուր ստիպուեցաւ աւելի քան 20 տարի սյանկիտիլ: Օրուան ստիպմունքն էր կայսերանիստ մայրաքաղաքին մէջ ապրիլ քաղաքակիրթ աշխարհին հետ անձուկ յարարերութեան մէջ. ունենալ շօշափում ժամանակակից իմաստասէրներու հետ. և կամայ և ակամայ միջամուխ ըլլալ կրօնական-դաւանարանական հարցերու մէջ, որոնցմով այնպէս հարուստ էր ժամանակը:

Հայ ազնուականութեան երիտասարդ սերունդը պէտք ունէր կրթութեան. և պիտի յաճախէր պետական գալբոցներ, ուր Նորսոյատոնական իմաստասիրութիւնը կը տիրէր մտքերու, և ճարտարախօսութեամբ կը մարզուէր երիտասարդութիւնը: Դիսնկսիոսի Արուեստ Քերականութեան և Գիրք Պիտոյից առաջին հրահանգի պասազրքերն էին, և աշակերտութիւնը կ'առաջնորդուէր աստուածածանօթութեան ոչ թէ Սուրբ Հարց մեկնուական-վարդապետական տեսութիւններով, սյլ յունական փիլիսոփայութեան յեցած Փիլսնի լուծումներով և հելլեն իմաստասէր-

ներու հեթանոս աստուածութեան զէմ
մաքարոսի Իրենէսսի մը ուղեցոյցով :

Չարմանայի չէ հետեւարար եթէ Ա.
խամբրի արասպրութիւնները դուռ լեզուա-
բանական - ճարտասանական - իմաստասիրա-
կան բազմապատկեամբ են, նոյն իսկ Փի-
լոն Երրայեցի և Իրենէսսի Ընդզէմ Հեր-
ձուածոց պիտոք հետաքրքրութիւն զարթու-
ցած են այնպիսի յատաջացած զարու մէջ :
Թարգմանչական նոր Դպրոցս տաջնորդուած
է ըսյրողին ասրբեր հայեցակէտներով քան
որ ուղղութիւնն եղած էր նախորդներուն :
Եկեղեցականներ զժուար է ենթադրել այս
խումբին մէջ. բացարձակապէս աշխարհիկ
զործիչներ պիտի անցած են նոր շարժման,
որոնք փիլիսոսփայութիւնը նախամեծար նկա-
տած են աստուածարանութենէն :

Նաև զործելու կերպը խտտորնակ կ'ըն-
թանայ նախորդ ուղղութեան : Ի՞նչ նպատակ
կարող էր հետապնդած ըլլալ թարգմանիչը,
երբ Իրոնեսիոս Թրակացոյ Քերականու-
թիւնը կը շրջէր հայերէնի բառ աս բառ :
Հայերէն քերականութիւն մը յօրինել : Այս
պէտքին պէտք էր յունարէն լեզուին սկզ-
հական օրէնքները մերձեցնել հայերէնի .
բայց այս չէ կատարուած : Ընդհակասակը
ճշդիտ և հաւասարօրէն ներկայացնելու
համար յունարէն բնայիրը, ամէն ջանք տա-
րուած է յերկրել նոր խոնարհման ձեւեր
պատկերելու համար յունարէնի այն եղանա-

կաւորումները որոնք կը պակսէին հայերէնին :

Նկատի առնելով այս հանգամանքը, պիտի կրկնեմ թարգմանչին ջանքն եղած է հայ սասանոյին լոբրոնէյի ընելու համար յունարէն լեզուի խոնարհման եւ բառակազմութեան սեպհահանութիւնները, բառացի եւ տառացի շրջել սկզբնաղբրը հայերէնի: Ուր խօսքը օրէնքներու մասին է, եղած է բնադրին ստրուկը, իսկ ուր օրէնքներու բացատրութիւնն է, եղած է ազատ, օրինակները նոյն իսկ բնաշխարհիկ պայմաններէն վերցնելով: Հայերէն լեզուի յատկութեանց անհմուտ մը չէ թարգմանիչը, բայց կամաւ յանձն ստած է երեւալ բնադրին ստրուկը, որովհետեւ այսպէս կը պահանջէր հարկը:

Թարգմանչի անձին մասին ուշադրաւ է ինչ որ կը խորհրդածէ Ն. Ազրայեան¹⁵. Նկատի ասնելով թէ Թրակացոյ Քերականութեան թարգմանիչը յունարէն բնադրի բացատրական օրինակներու փոխարէն յաճախ հայ միջավայրէն օրինակներ կը գնէ, կ'եզրակացնէ Ազրայեան թէ թարգմանիչը սպրած է միջավայրի մը մէջ, ուր կոյ ձիւնի

¹⁵ Աբարտա, 1919, էջ 70—71: Հմմտ. նաեւ Հ. Ա. Վարդանեան՝ Արտաւազդաճաւ, Հոցի, Հայկաշափ, Վահագն. Հանդ. Ամսօրեայ, 1920, էջ 281—283: «Փիլոնի գործոց թարգմանիչը ինչպէս հելլեն եւ հայ լեզուի, նոյնպէս յոյն եւ ազգային զիջարանութեան հաւասարապէս քաջ հմուտ է» (անդ, էջ 281):

Հիւս, որթ, ընկուղենի, այգիներ եւն. իրբեւ
 օրինակ կը յիշուին նաեւ Տարօնը, Յրօնքը եւ
 այլ եւ այլ անուններ որոնք Մամիկոնեան
 տան յատուկ են: Աղբալեան կը միտի մինչեւ
 անգամ Հաստատելու թէ թարգմանիչը Տա-
 րօնեցի մ'եղած, նոյն իսկ Տարօնի մէջ գոր-
 ծած ըլլայ: «Այս սրամիտ ենթադրութիւնը,
 որ թւում է ինձ բուսականաչափ Հիմնաւո-
 րում, կը դրէ Մանանդեան (էջ 227), կա-
 րելոր եւ Հետաքրքիր է այն տեսակէտից, որ
 թարգմանութեան տեղի որոշմամբ որոշում
 է նաեւ թարգմանութեան բարբառախօսա-
 կան բնոյթ կրող լեզուական առանձնայատ-
 կութիւնների միջավայրը: Ի նկատի ունենա-
 յով, որ վերոյիշեալ վկայութիւնները եւս
 յունարան Հնագոյն Հեղինակների ծննդա-
 վայրը կամ գործունէութեան միջավայրը
 որոշում են Բաղրեւանդում, Տարօնում եւ
 Կարինում, կարելի է թերեւս ենթադրել, որ
 Յունարան Դպրոցի գլխաւոր կենդրոնները
 եղել են, Հաւանարար, Հսլաստանի արեւ-
 մբաեան կողմերում, որոնք դանուել են յու-
 նական մշակոյթի անմիջական ազդեցութեան
 տակ: Ըստ Էրեւոյթին, արեւմտահայեր սլէտք
 է լինին նաեւ այն քաղկեդոնականները, որոնց
 շրջանում թարգմանում սլիտի լինին, ինչ-
 սլէս ենթադրեցինք, Դաւիթ-Ոլոմպիոսոսի
 երկիրը¹⁶ (= Գ. Սումր):

¹⁶ Մ ո ն ա ն դ ե ա ն, անդ, էջ 227—228:

Աղբալեանի եւ Մանանդեանի յայնմ ժխայն կարող եմ համակարծիք ըլլալ, որ Թարգմանիչը ծաղմամբ Մեծ Հայաստանցի, Թերեւս նաեւ Տարօնցի, նոյն իսկ Մամիկոնեան անէն կ'լած ըլլայ: Այսպիսի ծաղումով շատեր կային 572էն ետքը Կ. Պոլիս, անոնց Թուին մէջ նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց սպարապետը: Հայոց պատերազմէն ետքը Բիւզանդիոն ապաւինող փախստականներէն շատերը ժխտեցան քաղկեդոնականութեան: Անոնցմէ մէկն էր նոյն ինքն Վարդան Մամիկոնեան, որուն համար կ'ըսուի առ Սորմէն պատասխանական Թղթին մէջ. «Նեռին ասօնջական եւ առաջնորդ եւ կարասիւտ զնա պարտ է սուլ (տպ. պատրաստել), որ աղդի ժիոյ ապստամբութեան եղեալ սլատճառ եւ դարս ի կանանց վարասելոյ... եւ մանաւանդ յիւր բնակ եւ յուղղափառ վարպապետաց կարդէ սրանալով է փախուցեալ, որսէս զամպարիչտ[ն] առանց ուրուք հալածելոյ, եւ տարաղիւր եղեալ յամբիծ եւ հռչակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատոց ¹⁷»: Այս այն Վարդանն է, որուն ինդրանքով պրեց Եղիշէ իւր Պատմութիւնը եւ զոր «ով մեծ ի դիտութեանն Աստուծոյ» կր կոչէ եւ կր համարի մին անոնցմէ, «որ զեղերիցին յիմաստութիւն» ¹⁸:

¹⁷ Գիրք Թղթոց, էջ 93:

¹⁸ Եղիշէ, էջ 7: Հմմտ. Հանգ. Ամս., 1931, էջ 175—177:

Բոլորովին անհնարին չէ մտածել թէ վարդան Մամիկոնեան 572—575 տարիներու կոխներկն ետքը երբ հաստատուեցաւ ի Կ. Պոլիս, նսիրուած ըլլայ իմաստասիրութեան և ձեռնարկած Քերականութեան, Պրատից Գրքի, Փիլոսոփ գրուածոց և ն թարգմանութեան:

Սպարապետի խիցախ ձեռներկցութեամբ միայն կարող էր պայութիւն ասնել Յունարան Դպրոցն և անոր պաշտպանութեան սակ պահպանել պայութիւնը: Աւանց այսպիսի անուանի պէճքի մը նախաձեռնութեան պիտի չկարենոր ձեռ և կերպարանք առնել լեզուի ստրեբային փոփոխութիւնը և արմատ ձգել և ընդհանրանալ: Եղիշէ առաջին մատենագիրն է որ կարգացած է Փիլոսոփ գործերը և անոր՝ այն «քաջ պատմացրին» իօսքերով պարգարած է իւր Ընծայականին էջերը, ձօնուած Մեծ Սպարապետին, Փիլոսոփ հաւանական թարգմանչին:

Այս և նման պատճառներ կը բռնադատեն զիս Յունարան Դպրոցի հիմնարկութիւնը Ենթադրելու ի Կ. Պոլիս 572—575 տարիներուն:

Այս թուականէն ետքը հայ կեանքին հետ նաեւ հայ գրականութիւնը կրեց հզօր փոփոխութիւն: Այս շրջանին կ'իյնայ նաեւ Ազաթանկեղոսի յունարէն թարգմանութիւնը:

Այս մտքի մէջ կ'ամբաստանուի զիս ոչ միայն այն հանդամանքը, որ մինչև 572 չկայ հայ

մատենագրութեան մէջ Յունարան Դպրոցին հետքը, այլ եւ ընդատաջ կու գայ խօսուն փաստ մ'եւս, Աւախքէս Կ. Պոլսոյ Հայրապետին մէկ գրութեան թարգմանութիւնը, որուն ժամանակն ըստ ամենայն հաւանականութեան 577 տարին է եւ միջափայրը նոյնպէս Կ. Պոլիս :

Կը պատմէ Յովհ. Ափեսացի¹⁰ թէ 577ին Երբ Աւախքէս արսորէն կրկին անգամ Կ. Պոլսոյ Հայրապետական աթոռը հրաւիրուեցաւ, դրաւ հրատարակիլ զբայ Երկու բնութեանց մասին պրուածք մը, որ սահագին յուղում պատճառեց. բայց եպիսկոպոսներու ստիպմունքի զբայ հարկադրուեցաւ շուտով յետ կոչել: Աւախքէս իւր այս պրուածքը բացմաթիւ օրինակներով ուղարկած էր «առ մեծամեծս քաղաքին եւ առ աիկնոյս», մասնաւորապէս անոնց որոնք կը հակառակէին ի Քրիստոս Երկու բնութեանց վարդապետութեան: Առանց տարակուսի այս պրուածքէն օրինակներ ուղարկուած էին նաեւ Հայ նախարարներու եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու. որոնք ծանօթանալու համար Հայրապետին նոր մտքերուն փութացած էին թարգմանել ասոյ, պրութեան յետս կոչուելէն յետաջ:

Աւախքէսի այս պրուածքին բնադիրը յունարէն լեզուաւ կորսուած է: Կայ բարեբախ-

¹⁰ Եկեղ. Պատմ. Բ. 25 եւ 51:

տարար անոր հայերէն թարգմանութիւնը, որ իբրև հայաստանի միակնոց մը քաղկեդոնական գրականութեան կրնայ այլ և այլ սկստակէտներէ հետաքրքրական նկատուի: Ձմեկ կը հետաքրքրէ հոս անոր լեզուն, որ յունարան է:

Ունիմ աչքիս առջև Եւտիքիսի այս գրութիւնը Վիլննայի Միթիթարեան Մատենադարանի Թ. 623, թղ. 268 ր—276 ր (Ի վերջուորութեան պակասատը) և Էջմիածնի Պետական Զեւոյրատան Թ. 500, 323 ր—333 ր ձեռագիրներու մէջ (վերջինս օրինակութեամբ):

Սորայիմն է՝ «Եւտիքի Եպիսկոպոսի Կոստանդինուպոլսեցւոյ Յայպս պանագանութեան բնութեան և տանձնաւորութեան»: Կր սկսի՝ «Որ գարաւքին իմաստութեանցն վարժեցան մեծամեղ նովա յայպս բնութեան և տանձնաւորութեան անուգարար շարայրելոյ»:

Թարգմանութեան հնութեան վկայ են ոչ միայն «Սոսրովի Թարգմանիչ» և Եւտիքի Մայրազոմեցի, որոնք է. և Բ. դարերուն կարգազած են գրուածքս, այլ և Վրթանէս Քերպուզ ճանօթ եղած կը թուի անոր, արդէն 606ին. հետեւեալ սոյները յայննայէս ուղղուած են Եւտիքիսի գլմ, թէ և լուսած է անունը: Կր գրէ Վրթանէս²⁰. «Զորոյ

²⁰ Գրք թղթոց, էջ 116:

(*ԿՔ ազկեղ սնտկանայ*) *զկեղծաւորութիւն նոցին խակ դրեալքն յայտ ստնեն . զի յետ հրաշալի խառնմանն եւ ճշմարիտ միաւորութեանն՝ երկուս բնութիւնս սահմանեցին ի վերայ միոյ Քրիստոսի՝ բաժանեալս եւ անջառեալս ի միմեանց : Եւ վրիպեցուցանելով մերթ ասեն . Մի է եւ միազէմ եւ նոյն Քրիստոսան որդի Աստուծոյ եւ աչք եւ միածին . եւ անդրէն դարձեալ ասեն . Եւ յերկուց բնութեանցն անխառնելի է . եւ որք խառնեալ²¹ համարին , ասեն , զերկուս բնութիւնսն Քրիստոսի , այսինքն զմարդկութիւն իւր բազանդակ բնոյ խրում աստուծութեանն՝ զնոսանցովմք , ասեն : Վասն որոյ խակ եւ յերկուս զէմս եւ յերկուս զօրութիւնս բաժանեն զբանս զրոց որոց . եւ որք խոնարհազոյնք ասացեալ (են)՝ միում բնութեանն առանձինն որոշեն , եւ զբարձրացոյնսն՝ միւս եւս բնութեանն առանձինն պատուցանեն» :*

Եւստիֆօսի զբուածքիս թարգմանութեան տեղւոյն եւ ժամանակին քաջ կր համաձայնի էակաց զրքի Յիշատակարանը , ուր , ինչոյէս Մանանդեան եւս կ'իմանայ , իմաստասիրական զբերութեանն թարգմանութեան մասին է խօսքր : Յիշատակարանս է բոս էջմիածնի Չեոսդրաց²² . «Էւ արգ յետ բազում ժամա-

²¹ Տպ. խառնել :

²² Չեոսդրք էջմիածնի Չեոսդրատան Թ. 270 (Ժէ), 580 (1618), 859 (Ժէ), 1754 (1637), 2018 (1621), 2607 (1300) :

նակաց գրեաց զգիրս զայս (= գրեցաւ գիրս այս?) իրրեւ Աստուած Հասոյց զմեզ ի ժամանակս յայս, յորում Հ. և Զ. էր թուական Հայոց (627): Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց և և սուրբ թագաւորացն պռտոտսպաթար ստացող և զէ գրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ և թէ Գրեցաւ գիրքս այս էակքս հրամանաւ քարգմանեալ ի Յունաց ի հայս (Հրամանաւ) տեսուն Յովհաննիսի Հայոց Կաթուղիկսսի Գարեգինացւոյ ի Ինքուականութեանն Հայոց. վկայէ այսմիկ Սարգիս Արարացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ»:

Հայոց թուականը՝ Ին. կը համապատասխանէ ժրկչական 576 Յուլիս—577 Յուլիս տարւոյն: Ժամանակակից կաթողիկոսն էր ճշգիւ Յովհաննէս Գարեգինեցի, որուն մահուան թուականը սովորաբար կը նշանակուի 574: Յովհաննէս Եփեսացի, որ ժամանակակից մըն է Գարեգինեցւոյն կը գրէ պարզապէս, թէ կաթողիկոսը 572ին Կ. Պոլիս ժամանելէն շանի մը տարի յետոյ վախճանեցաւ: «Սարգիս Արարացի Եպիսկոպոս», որ վկայած է թարգմանութեան մասին, հաւանօրէն ասորի Սարգիս Եպիսկոպոսն է, որ յայտնի է իրրեւ վանահայր «Արարացւոց վանքին»²³:

Դժուար է առ ոյժմ ճշգուծեամբ նոյնա-

²³ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, էջ 185:

ցընել «հակաց գիրքը» Մանանդեան (էջ 136—142) կ'ուզէ յորջորջմանս տակ Արխատուելի գրուածներն (= Բ. խումբ) իմանայ: Ինձ անհաւանական կ'երեւայ այս նոյնացումը: Վերադոյն այս խումբի թարգմանութեան միջափայրը մատնացոյց եղաւ Ուռհա-Եղևսիա: Որովհետեւ Յիշատակարանս սովորուրար յանուն Դաւիթ Անյաղթի հասած իմաստասիրական հարց ու պատասխաններու ետեւ կը գտնուի, եւ այս հատուածը էակաց գիրք յորջորջումը կը կրէ, աւելի հաւանական կը տեսնեմ իմանայ «հակաց գիրք» անուան տակ այն իմաստասիրական մանր գրուածներու հաւաքածոյքը, որ պահպանուած է հական մասով էջմիածնի Ձեռագրատան Նոր Ժող. Թ. 528 ձեռագրին մէջ, յամէ 1280:

Եւտիֆէսի Յգ. զանազանութեան գրքի եւ հակաց գրքի թարգմանութեանց միջափայրը Կ. Պոլիս Երևան գալով, անտարակուսելի կ'ըլլայ Յունարան Դպրոցի Ա. եւ Գ. խումբերու գործունէութեան կենդրոնը բնորոշիլ կոյսերանիստ մայրաքաղաքը:

Եւտիֆէսի «Յազապս զանազանութեան» գրուածքին լեզուն կը միտի առաւելացէս Գ. խումբիս. ունի նաև Ա. եւ Բ. խումբերու հետ ազերս. մինչ Ա. խումբէն ուղղակի կախում մը ցոյց կու տայ, Բ. խումբին հանդէպ աւելի ներգործական քան կրաւորական գերի մէջ է: Գ. խումբին ա-

սանձնայատուկ Շարամբրձիմ, Ներշնչանամ,
Առաղրիմ, Յարակացեալ Էւն ունի նաեւ
Եւտիքէս: Ըստ մասին իբրն յատուկ Էն՝ Ար-
տակայիմ, Արտաձայնեմ, Բայացատեմ, Հա-
մաշարչարական, Հերձուածեմ, Մակատե-
սեալ (Հմմտ. մակատեսուչ, Նոննոս), Մա-
կարկու թիւն, Միջամ թիմ, Անգականու թիւն,
Ներանկեալ, ներպ պանամ, ներհայիմ, ներ-
հանդ իպիմ, ներմտու թիւն, Շարայ իմել, Շա-
րակոյացեալ, Շարամ տրատ իմ, Որչտախանամ,
Պարբժրոնեալ, Ստորայիտակու թիւն, Վե-
րանիմ, Վերափայլիմ, Քանակիմ Էւն:

Յունարան Գպրոցի նորածեւութիւնները,
հայերէն պատական և աստնին լեզուներու
յախուսն և խիզախ լեզաշրջումը թէ ի՞նչ աչ-
քով նկատուեցաւ մամանակակիցներէն, յատ-
կապէս Մեծ-Հայաստանցիներէն, կարելի է
զգուր Վրթանէզա Քերպոցի հետեւեալ տողե-
րէն²⁴. Վրթանէզա կը պրէ Յուրտաւ քաղաքի
հայերուն նմին. զՍակ այժմ տառել ևս
յայտնապէս գրեալ տեսննեմք զազանդն Նես-
տարի յես առաւել նորածեւ գրեալս նոցա²⁵,
գոր ևս տեսի և կարգացի նոցին իսկ գրով²⁶,

²⁴ Գիրք Թղթոց, էջ 116:

²⁵ Հեաաքքքրական է տառերան մեւը, որով
կ'անկարհուի նորածեւ նորանչան հայերէն լեզուն, որ
կը կիրարկուէր Յունարան Գպրոցէն:

²⁶ Անչուշտ ոչ յունարէն, այլ Յունարան Գպրոցի
շնաշխարհիկ սեով:

որ թարգմանի ի մեր լեզուս²⁷ այսպէս .
Ասէ . Չոր օրինակ ազնիւ հիւստն . . . » :

Ինչպէս ի սկզբան Լպերելի Երևոյաւ յունարան հայերէնր , բայց յրնթացս ժամանակի անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նոր Դպրոցիս կարեւոր արտնայրութիւններուն ծանօթութիւնր . յաճախակի ընթերցումը ընտելացուց ինչպէս մտքերը բովանդակութեան , նոյնպէս լեզուն նորաձեւ հայերէնին : Յաջորդ շրջանի գրականութեան վրայ սարաւ Յունարան Դպրոցը յազթանակ : ՅՃԻն Գուրգէն որստասպարթար «գարձանալի» կը գտնէր , որ «Էլակաց գիրքը» իւր անմարտելի հայերէնով թարգմանուած է «հրամանաւ» Յովհ . Գաբրիէնեցի կաթողիկոսին : Անշուշտ գրտէր կաթողիկոսին փափայն էր , որ թարգմանուէին օգտակար գրքերը հայերէնի , բայց ոչ կամքը՝ որ յունարան նորաձեւ լեզուով հայացուէին : Յունարէն լեզուին հմուտները ազաւազած էին անգամ մը իրենց ճաշակը , եւ փիլիսոփայական – սաստուածարանական մտքերը ճշգրիտ անգրադարձելոյ փոյթը ստիպած էր ակամայ մեղանշել ստճային լեզուի յատակութեան գէմ :

Այս բուսածներէն ինքնին կը հետեւի թէ

²⁷ Հարկ կը տեսնել Վրթանէս Յունարան Դպրոցի շատերուն անմատչելի հայերէնը ծանօթ հայերէնի վերածել , ինչպէս այսօր «Նոր ուղղադրութիւնը» հարկ կը գտնէր հասարակաց ժառչելի «հին ուղղադրութեան» վերածել :

որքան միամիտ գտնուած է Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան խմբագրիչը, որ մուծելով Պատմութեան Գ. 61 դիտուն վերջին տողերը՝ «բայց քանզի տղէտք էին մերումս արուեստի...» եւ 61րդ գլուխն ամբողջ, հաւատացնել ուզած է թէ Յունարան Դպրոցի հիմնադիրը Մովսէս Խորենացի եղած է եւ իր ստաբուլին Աղեքսանդրիա Սահակի եւ Մաշտոցի հրամանով կատարուած: Թ. դարու երկրորդ քառորդին մուծուած այս յաւելումը²⁸ ասի՞ տուած է յետագաներուն ամբողջ երամ մը կրտսեր աշակերտներու երեւան հանելու, որոնց թուին մէջ ամփոփուած են և.—ԺԱ. դարերէ ծանօթ եւ անծանօթ ամենագլի անուններ:

Յունարան Դպրոցի արտադրութիւններու նկատմամբ 25 տարի յստաջ ստացած արդիւնքներս²⁹, որոնց հակասակեցաւ ժամանակին Կարապետ Լոյ. Տէր-Մկրտչեան³⁰, կ'արդարանան այժմ: Իսկ Դպրոցիս հիմնարկութեան կանխապոյն կորը, զոր գծեցինք, պիտի բանոյ մեր աչքերը ճշգրտոյնս ճանչնայու եւ զնահասելու բնիկ հայ լեզուի եւ անոր գասական մատենագրութիւնը:

²⁸ Հմմտ. P. N. Akinian, Moses Khorenatzi ի թերթին WZKM, 37 (1930), էջ 209—210:

²⁹ Հ. Ն. Ակինեան, Տիմոթէոս Կուղ հայ մատենագրութեան մէջ. Վիեննա 1909:

³⁰ Կնիք հաստոյ. Վաղարշապատ 1914. էջ ԾԹ—Կ Է, Ե:

Գ.

ՆԱՅԱՐԵՆԻ ԼԻՉՈՒԻ ԸՆԴԱՅ. ԲԵ
450—1850

Հայերէն լեզուն, որ այնպէս ողերձ, պատանանկարայրով դրի տոնուեցաւ Ե. դարու առաջին կէսին Սահակի և Մաշտոցի և անոց աշակերտներու ձեռքով, սկսեալ պարուն երկրորդ կէսէն ապրեցաւ իւր արծաթի, պղնձի երկաթի և ցեխի շրջանները: Երկար պարեր ենթարկուեցաւ յունական ազդեցութեան: Յայն լեզուէ թարգմանութիւններ ընելու հարկին տակ պտնուեցաւ Մատենադարութիւնն իւր պարպայման համար նաև սակի պարէն ետքը: Մինչ Մաշտոցեան Դպրոցը պիտակից իւր պաշտօնին և ժողովրդեան պահանջին ձեռնարկեց գործին կատարեալ հմտութեամբ յոյն և մայրենի լեզուներուն, և ի պիտի հանեց թարգմանութիւններն արուեստին բարձրացոյն կատարելութեամբը, պակսեցաւ այս հմտութիւնը և դիտակցութիւնը յաջորդ շրջաններու թարգմանիչներուն: Անոնք ցոյց տուին հաւասարապէս ետանդ ճշխացնելու մայրենի գրեկանութիւնը օտար մատենադիրներու թարգմանութեամբ, բոց շունեցան առաջիններու յաջողութիւնը կա՛մ անհմտութեամբ օտար լեզուի զազանիքներուն, կա՛մ ոչ շատ քաջ մարդուած ըլ-

լալով մայրենի լեզուն մէջ, և կա՛մ աչքի առաջ չունենալով ժողովուրդը, որուն պէտք էր ընծայել օտար գրականութիւնը հասկանալի բարբառով :

Յետ դասական շրջանի առաջին թարգմանական Դայրոցը՝ հիմնուած Նրուսաղէմի մէջ, համեմատութեամբ իր քոյր դայրոցին ուելլի հասկանալի էր, վասն զի ուսեալ էին թարգմանիչները վանական շրջանակի մէջ և կր խօսէին հասարակաց՝ սարգախօս և անսեթեւեթ : Բայց ոչ այսպէս միւս Դայրոցը, Հովմէկական Հոյաստանի մէջ, ուր, ինչպէս կ'երևայ, աշխարհիկներն էին թարգմանիչները, անրնդէլ ե՛ւ հայերէնի ե՛ւ յունարէնի. և կր թարգմանէին յոյն լեզուի համաձայնութեամբ կաշկանդելով մայրենի լեզուի ազատութիւնը : Թէև յունական շարադատութեան հաւատարիմ, բայց և այնպէս Հայ տարրն էր խօսքին արտայայտիչը :

Յաջորդեց այս կրկին Դայրոցներուն անձուկ իմաստով Յունարան Դայրոցը, իւր երեքպատիկ շերտերովը (572—603), հիմնուած ի Պ. Պոլիս և յՆղէսիա, որ արհամարհելով ամէն ակնածանք դէպի հինէն ժառանգուած մաաէնագրական լեզուն, ընթացաւ իւր սեղհական ճանապարհը՝ ինքնասեղծ լեզուով և թարգմանական ինքնադիւտ արուեստով : Գործին զլուխը, ինչպէս հաւանական է կարծել, աշխարհիկ և գրականութեան նորավարժ թարգմանիչներ

կանգնած էին: Աստուծոյ ուղեցին յունարէն սկզբնադիրները ոչ միայն բառ առ բառ հայացնել ըստ կարելոյն, այլ եւ յունարէն բառակազմութիւնը ճշդիւ անդրադարձնել, սւրիշ խօսքով՝ յունարէն նախադիրներով կազմուած բառերուն հանդէպ համանման նախդիրներով եւ ածանցներով բառեր կերտել: Այսպէս Երեւան Եկան բազմաթիւ նախդիրներ եւ ածանցներ, բառեր եւ բայեր, սեպհական խնդրառութեամբ, որոնք կերտարանափոխեցին հայերէն լեզուի նկարագիրը: Եւ որովհետեւ գիտական՝ քերականական, ճարտասանական եւ փիլիսոփայական, նաեւ փրճական—ուսանարանական դրութիւններ էին, որոնք հրապարակ ելան այս լեզուով, Եթէ լեզուն զգուանք պատճառեց ի սկզբան իւր խորթութեամբը, բայց նիւթը շահադրողական երեւցաւ եւ դրաւեց ուշադրութիւն: Առաջին անգամ քերականներուն մատչելի ելան անոնք, ապա հանուեցան իրրեւ պատարագ դպրոցական սեղաններու վրայ եւ այսպէս յաճախակի ընթերցմամբ մուտ գտան բառերը դործնական կեանքին մէջ եւ սիրուեցան իրրեւ միակ յարմար գիտական լեզու՝ փիլիսոփայական—գիտական մտքեր արտայայտելու: Երկրուան խորթը պարծաւ այսօր հարազատ եւ նկատուեցաւ լեզուին անբաժին տարրը:

Ստեփանոս Միւնեցի (Ը. դար), Գրիգոր Մալխասրոս (ԺԱ.), Գրիգոր Վկայասէր

(ԺԱ.) Ժառանգեցին իրենց թարգմանութիւններու մէջ թարգմանական այս արուեստն եւ լեզուն, եւ սլտիասը յրացուցին նորանոր ստեղծագործութիւններով: Հարստացաւ ճութացաւ հոյ գիտական բարբառը յունարան սարքներով, բայց տուժեց բնիկ լեզուն իւր սուրբութիւնն եւ յատկութիւնը: Այս բարբառին ազդեցութեան տակ այրեցան է.— ԺԴ. գարերբ. անսով խօսեցան հոյ փիլիսոփաները, աստուածարաններն եւ ճարտարութեաները:

Քանի յայն լեզուի ազդեցութեան տակ կ'այրէր մատենայրութիւնը, նկատուած էր յունարան բարբառը ամենարաւ ե'ւ կորսվումն ե'ւ ճսխութեամբը:

Է. գարուն երկրորդ կէտին ենթարկուեցաւ. Հոյաստան արարական գերբշխանութեան: Կեանքը արքունիքի մէջ, նախարարներու ապարանքներու մէջ, հրատարակիվրոյ կրեց անշուշտ ազդեցութիւն արարական կենցաղէն. բայց հոյ եկեղեցին, հոյ գրականութիւնը այրեցաւ ինչպէս յատաճ, սրովհետեւ շունէր շփումս'չ արար հոգեւորականութեան եւ ո'չ այ արար իմաստունըներու հետ: Պահանջեց սակայն սխտոյքը, կարեւոր գէոքերուն գիմել արար բժիշկներուն, որոնք համբաւ վայելեցին մանաւանդ թ. գարէն սկսեալ: Եւ բժշկութիւնը գիտութեան այն ճիւղն էր, որուն այնպէս նուազուշտագրութիւն նսիրուած էր անցեալին մէջ:

ԺԱ. դարու վերջերս կը կազմուի Կարսի մէջ՝ Գաղիկ թաղաւորի արքունիքը՝ ակուսք մը, ուր պարսիկ, արաբ, հրեայ եւ քրիստոնեայ բժիշկներ մուտք եւ ելք ունին, եւ կը ձեռնարկուի թարգմանել հոյերէն երկրապարծական եւ բժշկական մատենաներ պարսկերէնէ եւ արաբերէնէ: Քիչ յետոյ կը յայտնուի նաև Միխիթար Հերացի, պարսիկ եւ արաբ բժշկական Գորոցէ, եւ կը գրէ իւր Ջերմանց մխիթարութիւնը: Գիտութեան նոր ճիւղերս կը պահանջեն գիտական նոր լեզու եւ արաբ գրականութիւնը կը մատակարարէ բառապաշար:

Այս այն շրջանն է, երբ արաբական ախրապետութիւնը ծուլն ծուլն ելած, պարսիկ-թուրք եւ թաթար ժողովուրդներու փոփոխակի ազդեցութեան կ'ենթարկուէին արեւելեան աշխարհները: Եւ կեանքի պարագաներու հետ նաև քաղաքակրթական պէսպէս հասանքներ կը բերէին յեզաշրջութիւն ժողովրդեան մտածելակերպի վրայ. եւ ժողովրդական բարբառ կ'իւրացնէր նոր նոր եկամտու սարքներ: ԺԳ. — ԺԷ. դարերուն, երբ սկիզբ բրու ժողովուրդը խօսի իւր բարբառով, դարձանայի շնատուեցաւ այն մեծ թիւր օտար բառերու, սրոնք իրրեւ լեզուի բնզածին տարրներ կը կիրարկուէին բանասանդձներէն, թէ աւելի հասկանայի եւ թէ աւելի նորր արուպայտուած ըլլալու համար:

Մինչ այս մինչ այն կը հասնէր նոր հոսանք արեւմուտքէն, այս անգամ ոչ գրացի Յունաստանէն, այլ հեռաւոր լատինախօս երկիրներէն: Պաշակիրները կը մօտենային Կիլիկիայի. Էւ արեւմտեան առաքեալները կտրելով Հայաստանը կը ձգտէին հասնիլ Պարսկաստան, Չինաստան, նոր առաքելութիւններ բռնայու մահմետական եւ հեթանոս աշխարհներու մէջ: Ծանապարհին հիմնուեցան հանդրուաններ: Արտադի Ս. Թադէոս, Երնջակի Ս. Յովհաննէս վանքերու մէջ հաստատուեցան լատինախօս վարդապետներ եւ դրդիտ եղան Հայոց թարգմանական նոր Դպրոցներ հիմնելու (1345): Իրենց առաջին շրջանին բեղուն եղան այս Դպրոցները, եւ առւին մեծահատոր երկասիրութիւններ, թարգմանուած լատին լեզուէ, սլարախօս հայերէնով, որոնք այնպէս նպաստամատոյց եղան դարուն գրական զարգացման: Միաբանող Եզրարք չչարունակեցին սակայն զործել նայն թափով եւ նայն սկզբունքներով ծառայել հայ մատենագրութեան: ԺԵ. Էւ ԺԶ. դարերուն միտեցաւ անոնց լեզուն լատինարանութեան: Քսյլ մը պէտք էր զայն կատարելապարծելու, զոր յանձն առաւ Հոսմի Ուրբանեան Վարժարանը՝ Բարսեղ Էւ Յովհաննէս վարդապետներու առաջնորդութեամբ, որոնք մրցակից Յունարան Դպրոցի նորասիրութեան, այս անգամ լատին լեզուի բրահանութեամբ եւ բառակազմութեամբ

չանք տարին կերտածուել հոյերէն պրական լեզուն: Վարդան Յունանեան, Սաշատուր Կարնեցի, Պետրոս Թրֆլիսեցի եւ որիչներ սրբածանք համարեցան փոյլիլ շնաշխարհիկ բարբառով: Դիոնեսիոս Թրակացոյ Գերականութեան փոխարէն սնինք այժմ Յակոբ Հոյսլի Զառուքիւնն հայկաբանու քեան (1674): Դժբախտաբար պրականութեամբ սգբատ այս պարերուն ա՛յս պրականութիւնն էր որ պիտի կարգացուէր Կ. Պոլիս եւ պատաները: Յաւայի էր եւ այն որ այս հոյկարաններուն յանձնուած էր Ներսայի ապարաններէն լոյս աւսնոյ հրատարակութիւններու պրաքննութիւնը, որոնց ոչ բովանդակութիւնը միայն այլ եւ լեզուն կ'ենթարկուէր խիստ քննութեան:

Հակառակ այս հոսանքին կար բարբառութաբար Մայր երկրին մէջ կենդանի Աւանդապահ Դպրոցը, ուր կը մշակուէր հին բարբառը, հին մատենաներն էին պատարարը: Էջմիածնի Դպրոցն էր, հիմնուած Մովսէս Կաթողիկոսէն եւ փոյրիսցուած Փլիպպոս եւ Յակոբ Կաթողիկոսներէն, ուր Սիմէոն Զուգայեցի (Կարնեցի) կը պատարարուէր եւ Ստեփանոս Լեւոնցի կը պարագլուէր թարգմանութիւններով: Այս Դպրոցէն կ'ելլէր Աւաթել Դարբիսեցի, որուն յատակ, ժողովրդական լեզուն ախարժելի եւ իմանալի էր իմաստնոյն ալ, պեղջուկին ալ:

Այս էր լեզուի պատկերը ժէ. պարու-
վերջը, երբ Մխիթար Սեբաստացի կը հե-
սանար արեւելքէն եւ իրեն բոյն կը փնտռէր
արեւմուտք:

Ս. ՂԱԶԱՐԻ ՄԵԽԹԱՐԵԱՆ ԳՊՐԱՅԸ

Մխիթար, որ կոչուած էրնոր սուղու թիւն
տալ հայ մշակոյթին, չէր կրնար սնանս բնել
լեզուի հարցը: Կանգնած էին սակայն իր ա-
ռաջ գժուարութիւններ, որոնց կուրծք պէտք
է տար: Լատինարանութիւնը իր բոլոր սն-
հեթեթութեամբը լեզուն էր արեւմտեան հայ
վարդապետներուն, որոնց բնոյթմատչարու-
թեան պիտի բախէր, եթէ յախուան եւ հա-
ժարձակ պիտք բռնէր անոր պէմ: Ամէն հա-
ժարձակ փորձ կարող էր վիժեցնել իր մեծ
ծրացիրը շարաշար հետեւութիւններով: Այս
մտատանջութեան մէջ պատգ ինք գինքը Մխի-
թար յասկապէս, երբ սրտչեց հրապարակ
հանել «Քերականութիւնն զբարառի լեզուի
հայկազեան սեռի» (1730). բնուրնի յառա-
նարան նարաձեւութիւնները թէ մերժել. այս
երկրնարանքի մէջ խոհեմութեան ձայնն Եղու-
տեցի տալ վախուկ ժամանակին եւ լեզուին
հիմնական դուրսութիւնը ապաստան բնել նոր
սերունդին: Հարկու պիտի ուժաւորէր իր
Գոյրոցը եւ պիտի ախրանար իր հեղինակու-
թեամբ հրապարակին: Արդեամբք ալ ու-
տակու տակու թէ Մխիթար ինքնին եւ թէ
իւր սչակերաները վտարեցին այդ նարա-

ձեռնաթիւները և անսուհայերէն լուսափն նարագութիւնը կամ Յետաշրջութիւնը :

Այս մեծ գործն ի գլխիս ելաւ՝ 1. զատրելով լեզուն յարմարանութեան ամէն նշարները . 2. սամհորէն լեզուի տարրները, սրունք սկսած էին երեւալ գրարարի մէջ, ճնշելով . 3. կենդանացնելով հին լեզուն որ կը խօսէր ընտիր հեղինակներու՝ Եղնիկի, Եշիշէի, Մ. Սարենացոյ, Գրխոսը նարեկացոյ և ներսիտեանց գրչին տակ :

Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը (1733) մեծապէս նպաստեց այս քայլին . և Հայկազեան լեզուի քառագիրքը (1750) շատ հեցաւ Մխիթարեան Գործքին հեղինակութիւն : Նորայեալ հայերէնի համար մեծ վաստակ սնի շ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ նուրբ ճաշակի տէր և ընտիր սծի սիրահար լուսացոյց Աստուածաշունչի թարգմանութեան լեզուն և անո՞ղ բարբառեցաւ Կալցնոյի Փիլիսոփայութեան շարս հաստորներու մէջ (1751), սրուն ճակատը կը գրուէր «թարգմանեալ զգուշութեամբ քստ հայկադնեան լեզուիս սծոյ» : Նորայուր էր իր բարբառը, բայց յաւեցաւ քաղցրահնչիւն, զխորիմաց և դասս ամէնսուն հաճութիւնը : Քիչ յետոյ հանեց հրատարակ «Յաղագս նմանող լինելոյ Քրիստոսի . . . նորոյ թարգմանութեամբ ի լոյս բնծայեալ», որ ոյլաւի փոխանակէր վագուց ծանօթ թարգմանութիւնը՝ «Յաղագս համահետեւման Քրիստոսի . . .

Թարգմանեցեալ ի Յովհաննէս Վ. Կ. Պօլսեցւոյն :

Ասկէրեանի ցոյց տուած նանադարհով ընթացան, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ Մխիթարեան նոր սերունդի աշակերտները : Նոյն պարզախօս եւ յասակ բարբառով կր յօրինէր Չամչեան իւր Պատմութիւնը եւ Քերականութիւնը :

Մխիթարեանք ոչ միայն ընտիր լեզուն ընտրեցին իրենց մաքի արտայայտութեան պոթիք, այլ եւ հանեցին հրատարակ նախնեաց ընտիր մատենագիրներու մեծ թիւ մը գեղեցիկ ապագութեամբ, որոնք պիտի նոյստակին Ազգին աւելի խորանայու լեզուի ուսման մէջ եւ ջուրն ակնազրիւրէն խմելու հնարաւորութիւնը տային : Բնականաբար նախնեաց լեզուական պահճերու սոս յայտնութիւնը պիտի ազդէր նաեւ պրական լեզուի ազնուացման եւ սճի եւ բասապաշարի նոյստութեան : Աւետիքեան տուաւ նոր Քերականութիւն մը, Չախջախեան՝ Հայերէնի նոյստագիրք իտալերէն մեկնութեամբ, եւ քիչ յետոյ աշխատակցութեամբ Մխիթարեան երից Հարց յոյս տեսաւ երկհատար նոր Բառագիրք հայկազնեան լեզուի, որ կ'ամփոփէր իր ծոցը նախնեաց լեզուի ամենածախ բասամբքերը : Համընթաց այս հրատարակութիւններու կր պայծասանային ինքնագիր եւ Թարգմանածոյ երկասիրութիւններով՝ Աւետիքեան, Աւգերեան Էդարք, Չախջախեան,

Թալմասճեան, Բաղրատունի, Հիւրմիւզեան
 Լորաւք, որոնք Միւխիթարեան Գարոցի պար-
 ծանօնները կը հանդիտանային եւ հոյ լեզուի
 տածիչներն եւ բողմալաստակ մշակները :
 Սերմանեցին զբազան անդաստանին վրայ
 լիարուսն եւ հնձեցին առատապատուզ :

Գրաւոր հին լեզուն հասած էր արդէն իւր
 զարգացման զազաթնակէտին . ոչ միայն ար-
 ձակ մատենագրութեան համար ներկայացաւ
 այն՝ ճկուն, ամենարու, այլ եւ երեւցաւ
 զիւրաթեք բանաստեղծական հրաշակերտ-
 ներ յօրինելու : Հոյ Մատենագրութեան ար-
 տորոցն բուսցուց զարուս առաջին կէ-
 սին բազմերանդ հունձք, եւ արեւու ճառա-
 գայթններու տակ կազմուեցան ատօք հասկեր,
 որոնք ուրախութիւն պատճառեցին ինչպէս
 Մշակին, նոյնպէս հունձքի տիրոջ, եւ այն
 ամէնուն, որոնք վայելողը պիտի ըլլային
 արդիւնքին :

Հունձքը շեղջ շեղջ Ելու հրապարակ,
 գնահատուեցաւ բարձր . վայելքը պատճառեց
 հաճոյք, հիացմունքը դուարթացուց զէմ-
 փերը : Այս էր վաստակաւորներու վարձքը .
 եւ նոյնը ազդին գոհունակութեան ցոյցը :
 Միւխիթարեանց հրատարակութիւնները շահա-
 պետած էին հրապարակին . նոր հեղինակնե-
 րու գովութիւնը շրջան կ'ընէր բերնէ բե-
 րան :

Գրական լեզուն հասած էր իւր բարձրա-
 գոյն կատարելութեան . նման բարձրութեան

վրայ չէր տեսնուած այն յընթացս մասենապարհական ինը դարերուն: Նոր մասենադիրները ոչ միայն նուաճած էին մատենադրական լեզուին ինը նահանգները, այլ և իրբև միահեծան տէրեր կորսող էին տալ համարձակ հրամաններ: Եւ ո՞վ կարող էր ընդդիմանալ: Տէրն էին լեզուին. սկսաք էր այն հնադանդէր տիրոջ քմահաճոյքին: Ու կր յերբւրուէին լեզուի ճոխութեան համար բարդութիւններ, կր ճոխանային բառերը նոր իմաստներով, կր կառուցուէին նոր ասացուածքներ, և մատենադրին քմահաճոյքին համաձայն կր խոնարհէին և կը կանգնէին նախադասութիւնները: Նոր չէին անշուշտ լեզուին օրէնքները, ինքնազիւտ չէին բառերը. անսնք ի կիրառութեան էին նուաճուած ինը աշխարհներու այս կամ այն դատաւասին մէջ. և կարող էին ախրոջ կամքի համաձայն արժեյ ամբողջ պետութեան համար: Սովորութիւն մը, որ Նյինիլին անծանօթ էր, կարող էր Մ. Յորենացւոյ սիրելի բլլալ, և ինչ որ Նյիլէի համար խորթ էր, կարող էր Գր. Նարեկացւոյ համար բնական բլլալ և վերջապէս ինչ որ միջնաշխարհին համար օտար էր, ծայրագուտներուն (Յուսարան Գագրոց) համար անդրէնածին բլլալ:

Լեզուն իւր այս բարձրութեան վրայ գոյացութեամբ հին էր, բայց նոր էին պատահարները, նոր հանդերձանքը. ԺԹ. դարու ինքնուրոյն հայերէն մը կը հնչէր հոն,

տեսքովն ու մայնովն անեման նախորդ դարերուն :

Նոր Մատենադիրները մտցած էին թէ մեռեալ լեզուի մը հետ էր իրենց գործը¹ . եւ թէ մատենադրական իւրաքանչիւր նահանգ իւր սեպհական լարքերն ունի եւ եկամուտ աարքները , որոնք միջնաշխարհին շին սլառաշաճիր եւ անհարազատ են ընդի սլառոյն . եւ վերջապէս թէ ընդի եւ օտար աարքներու ընդի համաձուլումը կարող է լեզուին հա-

¹ Երբ կենդանի լեզուն ըսած անշնչացած է, Մեռեալ լեզու է . զգրել ուղոցին հարկ կ'ըլլայ գործարան միջոցներու ոչնականութեանն ապա ինիլ՝ որպէս զի նոյն հին լեզուն ըստ որինի խօսի : Եթէ միջոցները բաւական են, եթէ հանճարք սուր է, եթէ ճաշակը կիրթ ու գգացողականն արթուն է, կը յաջողի շատերէն թիշերուն . եւ ընդհանրապէս խօսելով՝ կը մնայ միտ պատուաւստ եւ ոչ ընական լեզու . միայն անհատական հանճար մը կրնայ այնպիսի գործու մէջ իւր ժամանակէն վեր ելլել եւ նախնեաց հաւատարիլ : Այ հոս Բնականն ու Արուեստականը որոշ կերպով մը զէժ առ զէժ կեցած են : Կրնայ մէկը միեւնոյն աստե իրեն ընական ժամանակակից լեզուաւր զրել, կրնայ գարձեալ իւր հին գրաւորք գործանել (թէպէտ լեզուական աարքերութիւնները զեռ կերպական անջատման մը հասած շրջանն) . սակայն սոսկական աարքերութեամբ սր ուր սր արուեստականը յաջողած չէ, ընականը՝ թէեւ անպատշաճ, շատ աւելի արժէք ունի քան եզժ արուեստականը : Կենդանի կամ ժամանակակից լեզուի հետ գործ անեցողն իւր ժամանակէն կ'ազդուի սկզբնաբար, եւ երկրորդաբար իւր անձնական ջանքէն . իսկ մեռեալ լեզու գործանողը՝ միայն իւր անձնական ջանքէն կ'առաջնորդուի, այսինքն քայլը քայլին ճիշդ հետեւողութեամբ, զտան զի ալ իրեն համար անգործունեաց է ժամանակը, որուն նաեւ շարաշար ազդեցութեանցը հետ անդադար կուտայ մէջ ըլլալու : Այտրեւեռն . Բնական Բերականութիւն, Նախաշառիղ, էջ 33—40 :

բազատ նկարագիրն այլախախել, վայելուչ
զգժքն այլանդակել :

Եթէ Վերդիիխսին մրցակից մը եւ հա-
մահաւասար չէ Ուրաախոս իւր լեզուի նկա-
րագրով եւ ոչ Քսենոփանի մը՝ Բարսեղ Կե-
սարացի, սյուղէս նաեւ Եղնիկի դուզակից մը
չէ Գրիգոր Նարեկացի եւ ոչ ալ Փաւստոսի՝
Մովսէս Սարենացի : Ամէնն ալ բնախր են
իրբեւ մասենադիր, թեբեւս արասյայասու-
թեան սնով մին քան զմիւսն Էրեւելի, բայց
ասորբեր են ժամանակները, ասորբեր լեզուի
նկարագիրները : Անոնք չեն կրնար հանդուր-
ժել անանել զիրար, զիրկրնդ խասնուիլ իրա-
րու հետ :

Բանասիրութիւնը կը պակսէր ԺԹ. դա-
րու Հին Գոյրացի մեծ հայկաբաններուն :

Ե.

ԿԵՆԵԿԵՆ ՏԵՅՐԵՆԻ
ՎԵՐՔՃԻՄԻՆԵ

Տակաւին լուռ էր Վրեննայի Մխիթարեան Դպրոցը: Չէր հանած անիկա հրատարակ մեծանուն մատենագիր մը կամ ականաւոր հեղինակութիւն մը, որ բնորոշէր իր տեսակէ տները դրական հայերէնի նորոգութեան հարցին մէջ: Կր հետեւէր ի լուսթեան ոյն ուղղութեան, զոր ժառանգութեամբ բերած էր իր հետ Մխիթարայ Մեծ Դպրոցէն (1773—1840):

Գեռ նոր էր հասած Մխարանութիւնը Վրեննա՝ տարագիր Տրիեստէն (1810), եւ ամփոփուած հինաւուրց լքեալ մենաստանի մը յարկին ներքեւ՝ կ'ապրէր դոյութեան կոխը: Ելաւ յայթական, ոյս երկրորդ անգամ, իւր դժուարին կացութենէն եւ սկսաւ ուժաւորիլ, սուճանալ եւ մազլցել զիտութեան աստիճանները: Սքանչելի էր միջազայրը, զերման հորիզոնին տակ: Գեր. Արիստակէս Ազարեանի (1836—1855) աշալուրջ զեկազարութեամբ կր նուէր Մխարանութիւնը զէսի խաղաղ նաւահանգիստ: 1838ին, երբ Ե. Բորէ կը վայելէր Մխիթարեան Մխարանութեան հիւրասիրութիւնը, կը նշմարէր հոն երիտասարդութեան մէջ նոր

խանդավառութիւն եւ ձգտում գկպի հայրենի
ուսմանց մշակութիւն : Արդեամբք այ 1832ին
լոյս տեսած էր Մխիթարեան մամուլէն կա-
րուսր գործ մը նախնեաց մատենադրու-
թենէն՝ Կիւրղի Երուսաղէմացոյ կոչումն
Ընծայութեան . եւ կը յօրինուէին նոր ծրա-
գիրքներ ի նպաստ տոհմոցին պատմութեան
եւ գրականութեան :

Նոյն խանդավառութիւնը կ'իշխէր նաև
Մխիթարեան Կղերանոցէն ներս , ուր կ'ուսա-
նէին Գարազաշեան , Գաթրքճեան , Յսփա-
նեան եւ բնկերները : Ընտիր եւ ուսել էկե-
ղեցական մը աշխարհական կղերէ կու գար
աւանդելու ճարտարախօսութեան եւ լատի-
ներէնի գասեր : Վերցրիլուս եւ լատին գասա-
կաններ աօրեոց բնթերցանութեան նիւթն
էր անոնց . եւ ուսուցիչը կը բացատրէր գա-
սական լեզուի առաւելութիւնները : Մայրենի
լեզուին գասագիրքն էր Հ . Վ . Չայրխեանի
Քերականութիւնը եւ առձեռն բնթերցարանը
Կիւրղի կոչումն Ընծայութեան , նաև Վենե-
տիկ նոր լոյս տեսած նախնեաց մատենա-
դրութիւնը՝ Ոսկերեան , Սերերիանոս եւն ,
անոնց թուին մէջ նաև Մովսէս Խորենացի
եւն :

Հ . Յակոբոս Պօղոսեան , որ կարգուած
էր Վարժարանին օղնական վերակացու , ու-
նէր բարի սովորութիւնը , գիտակ պահել
ուշակերտները գրական շարժման , որ կու
գար Վենետիկէն . եւ կը կարգար անոնց նոյն

Գոյրացի նոր եւ նորացոյն հրատարակութիւնները, կրթելու երիտասարդ սերունդին հաշակոյր գրարարի մէջ: Ռուզնի Հնախօսութիւնը Հիւրմիտիան եղբարց թարգմանութեամբ, Սուաիէի Արուեստ րանական եւ Թէսփրաստի Նկարագիրք Հ. Ա. Բարատունոյ թարգմանութեամբ հանոյքով կ'ունկնդրուէին պատանի Փաթրընեանէ, որ նոր սկիզբ առած էր զգալ գրարարի հաշակոյր:

Պատանոյն սուր ահանջը շուտով վերահասու կ'ըլլայ թէ տարբեր կը հնչէ լեզուն նոր գրուածներու մէջ եւ տարբեր նախնեաց մատենագրութեան մէջ: Աւր քաջահնչիւն են բառերը, քաղցրախօս դարձուած քները, հոն աչքի կը դարնէ նմանութիւնը հին մատենագրութեան: Աւելի մանրաքնին գննութեան ենթարկելով իւր տպաւորութիւնները եւ աւելի ուշադիր ընթերցմամբ հետեւելով լեզուի նորութիւններուն Աստուածաշունչի, Սոկրեթեանի, Կիւրոյի եւ Եղնիկի մատենաներուն մէջ, կը յանդի ոյն եղբակացութեան թէ հնացոյն հեղինակներու քով լեզուն թէ՛ աւելի բառաշատ եւ ոճապարզ է, եւ թէ՛ աւելի քաջահնչիւն եւ զոսմ, բառամենայնի համարատախօսն յատին պատահաններու բարբառին, որուն պովութիւնը կ'ընէր իրեն յատին լեզուի սուսոցիչը: Ա՛յս է ոյն ահնայրիւնն սոսկից նաեւ Բարբատունի եւ Հիւրմիտիան եղբարք ջուր կը կրեն իրենց գրուածներու

Համար. անսնց գրչին տակ կայ «լեզու լեզու լի մէջ» :

Համոզումս կրպմէի՛ յետոյ շի վարանիք Քաթրքնեան զեկուցանել իւր յայտնութեան մասին ընկերներուն, որոնց թուին մէջ ամէնէն խեղճանն ճանչցուած էր Քարապաշեան՝ Նրկար վրձարանութեան պառկը քանոյ Քաթրքնեանի անդրադարձութիւնք : Այս նոր սեռութեան պէ՛մ առաջին ստիւ կը ծուսանայ Քարապաշեան, որուն ճաշակը, ինչպէ՛ս ցոյց կու տար ՆՏԷ՛ն թուի իր անդրանիկ տաղը, խանդարուած էր արդէն պարուն խոսնածայն հայերէնի միտքէն : Կը պատմուի, թէ վրձարանութիւններու այս առաջին շրջանին մեծ քրքիջ պատճառած է ընդդիմակաց կրպման Քաթրքնեանի յայտարարութիւնք, թէ կրկին լեզուներէս առաջնայն անձանօթ են աղօթել, երկրպագել, պատասխանել և նման կարգ մը բարեր, որոնք այնպէ՛ս սովորական պարծածութիւն անէին երկրորդին մէջ : Իրօք այ սուտոյ ընտնութեամբ կը համոզուին թէ շին և. նոր Կատկարանի գրքերու և նոյն սճի միտ մատենացի ընկերու լեզուն շատ պծերու մէջ տարբեր է սովորականէն : Կը խոստովանի իւր պարտութիւնք Քարապաշեան, որ այնուհետև պատական հայերէնի ամենաջերմ ջատագովը կ'ըլլայ : Քարապաշեանով շահուած էին նաեւ միտ ընկերները :

Միտանական այժ սով կը սկսին այժմ երբ-

տասարդ բողոքները պեղել «սովետական հայերէնի» բովը: Կարեւոր էր մանրադէտ քննութեամբ ճշգրիտ սովետական մատենագրութեան սահմանները, թղթով եւ քլով շարժել, լարարածին բնել հոգր, կշտել ճշգրիտ քերականական օրէնքները, համաձայնութեան կանոններն եւ բաստմթերքին բողանդակութիւնը: Իւրաքանչիւր բառ եւ մասնիկ ինկաւ կշխաքի ներքեւ, քննուեցաւ բառ ձեւին եւ բառ լմաստին: Յանուանկ մատնացոյց բրին սովետական մատենագրութեան մասունքը. եւ անջրպետեցին Ոսկի դարն Արծաթի դարէն: Չղկուեցան կանխակալ կարծիքի առջեւ. մերժեցին իրրեւ խտան սովետական հայերէնի սահմանէն ամէն նշմար, սր շէր կրեք նայն լեզուի նկարագրիրը, առանց խնայելու անգամ կղիշէի եւ Մովսէս Թարնացւոյ:

Մխիթարեան Վարժարանը վերածուած էր հայկական ձեմարանի. սր երիտասարդ ձեմականները կը ձեմէին անպարբ բանավիճելով գոտուկան մատենագրութեան բասերու, մասնիկներու շուրջը, կը ծափահարէին բնաիրը, կ'անդսնէին խտանը. կը հիանային գոտուկան տաւելութիւններուն վրայ, կը գաղին բնաւելագոյնը ընտիրէն: Թաղ, գուարճութիւն, գատարկախօս մամափաճառութիւն տեղի տուած էր լուրջ աշխատանքներու, բանտարական սրարարմունքներու. սրովհետեւ կը կտրուէր, կը կտա-

նուէր բանասիրութեան սալի վրայ դասա-
կան, սակեզարեան հայերէնի գիւտը, որով
հպարտ էին:

Գեր. Աբսէն Այտրնեան, որ տակաւին
ճիգձ հասակի մէջ հանդիսատես էր այս վէ-
ճերուն, կը պատմէր թէ նոյն տարիներուն
Վիեննա կը հասնէր Գեր. Աղարեանի ազգա-
կաններէն մին Ա. Ա., պատանեկական տա-
րիքի մէջ, եւ կը հիւրասիրուէր Մխիթարեան
վանքը՝ Որպէս զի ձանձրոյթի շատունուէր
պատանեակը, կ'արտօնէր Աղարեան, որ
խառնուի հունգարեան ժամերուն Վարժա-
րունի աշակերտաց հետ, անոնց քով ժամանց
վոյելիլու: Քանի մ'օր ետքը կը գիմէ պա-
տանեակը Գեր. Աղարեանին, որ ազատէ
զինքը այս շրջանակէն, որովհետեւ այն աւելի
ձանձրանալի է իրեն. «բոլոր ժամերուն բա-
տերու շուրջը կը վիճարանին աշակերտները.
Իրարու գլուխը կ'ուստեն բառի մը կամ մաս-
նիկի մը համար, որոնց իմաստն անգամ անխ-
մանալի է ինձի»: Եւ իրօք ի՞նչ արտօնէր այն
բանասիրական վէճերէն պատանին, որ
թերեւս մոյրենի լեզուին առաջին սիպորա-
ներն իսկ չէր սկսած թոթովել:

1837—1839 տարիները սահեցան այսպէս:

Ապշած, հիացած էր Հ. Յ. Պօղոսեան
այս ստորօրինակ ոգևորութեան վրայ, որ
կ'իշխէր Վարժարանին մէջ: Մոյրենի լե-
զուի ուսումը մոզած էր Երիտասարդնե-
րու սեշն եւ ուրուշը. դասական հայերէնի

Հմայքը արբեցուցած էր անսնց միտքը : Ան-
 դուր անդադար կը պեղերէին նախնեաց մա-
 տենապրութեան մէջ . կը համեմատէին գա-
 նոնք յոյն սկզբնաղբերներու հետ դուրս կոր-
 պելու բառերու թաքուն իմաստները , բնա-
 կան առումները . բմբունելու թարգմանական
 արուեստը եւ թափանցելու խորհուրդներուն
 խորքը : Կը յաճախէին յամէլ իւշուքանչիւր
 պրուածքի քով , իւրացնելու համար խորհե-
 լակերպը , ասացուածները , բառերն ու գո-
 պիշները : Կ'ըսուի թէ Պաթրըճեան Ն ան-
 դամ կարգացած որսնած է միայն Ազնիկի
 սակեմտահանը : Գիտակցութիւնը , թէ գա-
 բակագմիկ դիւարի մ'առջեւ կը պանուին , սր
 իրենց մեռքով պիտի քարոզուէր հրատարա-
 կին , հրդեհած էր տունին ու մացար . հե-
 սապատկերը , թէ գասականներու պատմու-
 ճանով պիտի երևան ուշխարհի , բաշխած էր
 իրենց ջանասիրութիւն եւ յարասեւութիւն :
 Աստատայի , Պեարարքայի , Բակկաշիոյի ոգին
 արծարծած էր հայ երիտասարդ հումանիտա-
 ներու մէջ :

Եւ Պոպանեան հոգւով ուրախ կ'իջնար
 Վրեննա ղեկուցանելու Գեր . Ա . Աղարեանի
 երիտասարդ հայկարաններու նսրայիտ
 հայերէնի եւ պարծենկոտ յաւակնութիւննե-
 րու մասին :

Ի սկզբան երիտասարդական մեծարա-
 նութիւն կը հնչեն ղեկուցմանս խօսքերը
 Գեր . Ա . Աղարեանի ականջին . կը պատաս-

խանձ հենդնօրէն . «Ինչ որ Մեծն Աւգերեան , Բայրատունի եւ Հիւրմիւղեանք շէն նկատած , պատանեակներս՝ ալ զխնակեցաւ զեր հանել» : Բայց կը գտ՛վէ երխատասարգներու բուսն նախորմբ հայրենի ուսմանց . կը յանձնարարէ Պօղոսեանի , որ հսկէ անանց զբայ անխոսով յատաջ մղելու աշխատանքները . եւ թէ կը բազմայ ինքր տեսնել երխատասարգներու գրչէն փորձ մը այս նոր հայերէնով :

Այս արդէն քաջայերիչ էր :

Բոգանցակ Վարժարանը մէկ շունչ կտրած կը կազմէ կը յորինէ «սակեղարեան» հայերէնով իր անդրանիկ ճասը : Ա՛յն պիտի որոշէր նոր պիտանն ճակատագիրը : Ինչպէս կը հաւատարմէր Այսրնեան , այս աստիճին փորձին մէջ կուտակած , խճուկած էին նոր պատանեակներն ընտիր ասացուածքներ , բարձր բառեր , բայերու յաճախութիւն . . . ամէնն ալ յայտուած հանուած պատական հեղինակներէ եւ խնամով ատրնիքեցարուած :

Կարտասանութի ճասը յատակ եւ շեշտաւոր , պղպայ տալու համար արդար Գատատարին պատական յեղութի աստեղութիւնները : Եւ Աղարեան կ'ունկնդրէ ուշակալ : Ի գուր կը սպասէ յսեյ հոն իր ականջին ընտելեական բառերն ու դարձուածքները . վեհ , դիտապետ , աստափօր , սերկեան , գերապանս . . . ասրօրինակ կը հնչեն մանաւանդ զերազիրները . Մեծարգոյ եւ Մեծապատիւ Տէր եւ Հայր . . . փոխանակ Գերապատիւ եւ Գերա-

պայծառ . . . ինչոյէս սովոր էին յորջորջել
 զինքր :

Թէոյէտ սյակաս էր հնչականութիւնը ,
 ալքատ ճոխութիւնը , սյարզ շարադասու-
 թիւնը , բայց կը նկատէ Ազգարեան թէ հա-
 բուստ է կառուցուածքը շնորհքով եւ վայել-
 շութեամբ . եւ վերայրելով թերութիւններն
 երիտասարդ հասակին , կը խրախուսէ թիւ-
 վարել զիտութեան խորքը , նոր նուաճում-
 ներով կատարելագործելու լեզուէն , զոր «սու-
 կեզարեան» կը սիրէին անուանել : Ունէր ա-
 նիկա տպագոյ :

Ուրախութեամբ կը վերայտնան երի-
 տասարդները Վարժարան : Տարած էին ա-
 ռաջին յաղթութիւնը : Իսկ Ազգարեան կը սկսի
 այնուհետեւ ստէյ ստէյ երեւալ երիտա-
 սարդներու շրջանին մէջ , անձամբ ուղղու-
 թիւն եւ զիւրութիւն տայու անոնց աշխա-
 տանքներուն : Կը սյատմուի , թէ վաղ առա-
 ւօտ կը բարձրանար ննջարան , յորգոր կար-
 գայու երիտասարդ ոյժերուն վաղայարոյց
 ըլլալ եւ նուիրուիլ հոյկարանական ուսմանց :

1840ին առած էր արդէն դասական հոյե-
 բէնի վարդապետութիւնը ձեւ եւ կերպա-
 րանք . եւ երիտասարդ հումանիստները մար-
 ցուած եւ մարձուած սակեզարեան հոյեբէնի
 հմտութեամբ կ'էլլէին ասպարէզ , մասնակից
 ըլլալու մրցութեան հանգէսին :

ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ունէլին անշուշտ արամարանական էլա-
կէա մը, երբ ասոյարկց կ'իջնային երիտա-
սարց հումանիտաները, ցոյց տալու իրենց
մրցունաց հրահանգները :

Այն ասոյարկցը, զոր սլիտի բնթանային
իրենք, վայուց արդէն կուրած անցած էին
լատին եւ յոյն դատականներու հետամուտ-
ները : Անոնց փորձասութիւնը կանոն սլիտի
բոլոր իրենց եւ անոնց սկզբունքները՝ աստղ-
նորց :

1. Գրաբար հայերէնը սրովհետեւ այժմ
մեռեալ լեզու մըն է, իւր պայութիւնն ունի
նախնեաց մատենայրութեան մէջ :

2. Բայց նախնեաց մատենայրութիւնը
այլ եւ այլ շրջաններ կ'ենթարկ իր մէջ .
հայերէն լեզուն այդ շրջաններուն բնթացած
է էլեւէջներով մինչեւ սր յանցած է սամկո-
րէնի . եւ իրքեւ պրական լեզու միւսանցած
կենդանութիւն պեցած աշխարհարարի մէջ :

3. Բայժագարեայ կեանքին մէջ ունեցած
է լեզուն իւր պայծասութիւնը, սպասուցումն
եւ խաւարումը . ուրիշ խօսքով Սակոյ, Ար-
ծաթի, Պղնձի, Արկաթի եւ Խեցոյ պարերը :

4. Եթէ ունեցած է հայերէն մատենա-
պրական լեզուն իւր ասկեպարը, պէտք է
երեւան բերել, հշգել եւ բնորոշել անոր
ա. ժամանակամիջոցը, ք. Մատենագրու-
թիւնը . գ. Առանձնացատկութիւնները :

5. Առանց տարակուսի մատենագրական այն շրջանը, որ դրի գիւտով սկիզբ տաւ Ե. դարու առաջին կէսին, ամէնէն աւելի ճշտն է թէ՛ Մատենագրական արտադրութեամբը, թէ՛ Լեզուի բնիկ նլարադրումն և թէ՛ Քերականական—Համաձայնական կոնստանտնուպոլիսէան և պերճութեամբը: Ուստի այս շրջանն ունի ամէն աստեղյութիւն կոչուելու: Ոսկի դար հայ Մատենագրութեան և լեզուն՝ Գաաական հայերէն:

6. Ոսկի դարու մատենագրական լեզուն ունի միասնականութիւն՝

- ա. Քերականութեամբ.
- բ. Համաձայնութեամբ.
- գ. Բոստորանով.
- դ. Ներքին սեղհալանութիւններով:

Այս միասնականութիւնը կը ստիպէ ամփոփել ստեղծարեան մատենագրութեան սեւտգութիւնը որոշ ժամանակամիջոցի մէջ և զոյութիւնը որոշ գրուածներու մէջ: Պատմական ստեղծարար վրայ հիմնուած այս գրուածներու յորինման ժամանակամիջոցը կարելի է ամփոփել 407—460 տարիներու մէջ:

7. Իսկ յաջորդ շրջանները իրենց լեզուական նկարագիրներու համաձայն կը կրեն Արծաթի, Պղնձի և այլն յորջորջումները. երբ լեզուի սանական կորովը կը նուազի, գէղի ձերութիւն կը միտի, կը կրի աղւտութեամբ և ի հոգ կը խոնարհի:

8. Եթէ նոր դարու մէջ, ուր ոամհօրէնինն է ասպարէզը, կեանք ներշնչել ցանկալի է մեռեալին եւ անոր բարբառ ասլ գոնէ գրականութեան մէջ, պատշաճ է ա՛յն շրջանի լեզուին նախապատուութիւն տալ, ուր ամէնէն աւելի առոյց է լեզուն եւ առնական կորովի մէջ, պայծառացած հարապատ նկարագրով եւ ճոխ մասենագրութեամբ, այս ինքն Ե. դարու դասական կամ սակեղէն լեզուին :

9. Եւ որովհետեւ իբրեւ մատենագրական լեզու ամենայնիւ կատարեալ է Դասականը, ոչ ոք է ուրեմն որ վերագաւանտնք անոր, փարինք անոր շուրջը եւ կենդանացնենք զայն գրաւարի մէջ նոյնութեամբ, թէ՛ բառամթերքով եւ թէ՛ քերականութեամբ անփոփոխ :

10. Ուստի ինչ որ օտար է Դասականին եւ յատուկ Արծաթի, Պղնձի եւ Երկաթի դարերուն՝ հարկ է մերժել իբրեւ խորք :

Այսպէս օտար են Դասականին, ուստի եւ խորք .

ա . բ ա ո ե ը . աղցք, բառ, տառ, բայ, կենցաղ, կիրք, կոհակ, հրաշք, -ափառ, փարբամ, վեհ, -ագոյն, հեշտալի, հեշտաւրիւն եւն, գոյակ, էակ, տեսակ, որակ, քանակ, սեռ եւն :

բ . բ ա յ լ ը . աղօթեմ, հետեւիմ, երկրպագեմ, պատասխանեմ, վրդովեմ, փառատրեմ, պատասխանատրեմ, փարբամացու-

ցանեմ, փառարանեմ, տրուեմ, շողովեմ
ԼԷՆ :

գ. *ա ծ ս ն ց ն Ե ր*. ան-ելի, *դ ս ր օ ր*. ան-
տանելի, անբաժանելի, անփոփոխելի ԼԷՆ¹ :

-բար. *դ օ ր*. անողորմարար, ազա-
հարար, պատրաստարար ԼԷՆ *ածա-
կանին կից* :

-պէս. *դ օ ր*. վայելչապէս, իսկապէս,
տիրապէս ԼԷՆ :

-ային. *դ օ ր*. աստուածային, մարդ-
կային, հրեշտակային ԼԷՆ :

-ական. *դ օ ր*. եղական, իսկական,
հոգեկան, տիրական ԼԷՆ :

դ. *բ ա յ ա կ Ե ր ա մ ա ս ն ի կ ն Ե ր* (*յու-
նարանութիւն*), *դ օ ր*. անդրադարձիչ,
ապաստութիւն, արտաբերիմ, բաղկանամ,
բակաստութիւն, գերույրական, գերապանցեմ,
վերանուն, երբայրեմ, հակաճատեմ, մակա-
յրեմ, յարանուն, յարաաւեւեմ, ներդարեմ,
ներկայ, ներկուն, շաղկապեյ, շարայրեմ,

¹ Այս անանցներով կազմուած անակոնները, որոնք ոչնչոյն սիրելի են ոչ-գասական մատենագիր-ներուն, առաջին անգամ զաստիան շրջանի խոնարհոց կէսի մատենագրութեան (այսպէս ևւագրի, կիւրեղ Աղեքսանդրացոյ և Բրազիլացոյ թղթոյն Մեկնութեան) մէջ կը սկսի յաճախակի գործածութիւն ընտրելու ևւար մատենագիրներուն՝ ինչպէս են Եղեղիկ, Ռակերբան ևւն, կա՛մ թուորովին անմանօր ևւն ևւ կա՛մ խորշելի ևրեւցամ. կը յիշեմ Ռակ. Եւ. 188. 211. 458 անըմբռնելի (գոխ. անբարեհապան, չմմա. էջ 199). 88 անհատառալի ևւն : Այսպիսի տեղեր ընտրելու մատենագիրներու ջով կը կարօտին ձեռագրական վերատուգորութեան :

շրջարեբրիմ, պարաւնակեմ, ստորոցեմ, ստա-
րադաս, վերարեբրիմ, վերածանեմ, տրամա-
դրեմ, փաղասութիւն ևւ այլն:

Ե. յ ս է ն ա ր ա ն շարադասութիւն (հա-
մաձայնութիւն). հօօր կոուի եղելոյ. մե-
ծամեծս խօսի բանս ևւն:

11. Բասեր, սրանք սենին գասականին
մէջ սեպհական նշանակութիւն, իսկ յեա-դա-
սական շրջանին կրած են իմաստի փոփո-
խութիւն, հարկ է խոսել վերջիններս ևւ փա-
րիլ նախնականին:

12. Ընիկ հոյ արմասական բասեր,
սրանք կր պակսին գասականին, ինչպէս
տունկերու ևւ հանքերու անուններ, կարող
են փոխ անուիլ ոչ-գասականի բառարանէն:

13. Նոր դարու գիտութեան պահանջք
գոհացնելու համար հնար է յօրինել բար-
դութիւններ, նմանու քեամք գասական որի-
նակներու:

14. Ուղղագրութիւնը պատշաճեցնել բոտ-
ամենայնի գասական շրջանի գրչութեան. նե-
րելով թերևս եթև = եթէ, եի = էի, աւ = օ,
ևւ նմաններուն:

15. Տառագարձութեան մէջ ճշգիւ հե-
տեւիլ գասական շրջանի տառագարձութեան,
ինչպէս հին նաև նոր անուններու մէջ, թող-
լով արասանութիւնն ազատ իւրաքանչիւր
ընթերցողին: Այս կէտին մէջ յրնթացս նոր
լեզուներու համար եղան գիջպութիւններ:

Վարդապետութիւնս յկականս նոյն էր

այն սկզբունքներուն հետ, որոնց կը հետևելին Լեւոնայացիք, սկսեալ հումանիտաներէն, Երբ յոյն և յատին գոտականներու նմանութեան կը ձգուէին: Այն պիտի մնար անխախտ, ստանց հաշուի ստանելու արդի լեզուին սովորութիւններն և ժամանակիս ճաշակը: Մեռեալ լեզուն անէր իւր սրոյն խորհելու կերպը, արտայայտելու եզանակը, և սեպհական ճաշակը, անհամապատասխան բութութիւն արդի ժամանակիս և արդի ճաշակին. Եթէ փոխադելի էր շունչ փշել անար և յարուցանել, սկսեք էր յարուցանել այնպէս ինչպէս ասորած էր, նս' յն հողւով, նս' յն ժարմնով և նս' յն հանդերձներով ²:

² «Ճարակցո շկոց որ հին լեզուի մը ոյժն ու զեղեցիկութիւնը փաստակելու և արդեամբ ցուցրնելու համար անոր գործածոցը սկսեք է որ ինք զինքն ուրանոց, նոր գաղտփարք, անձնական ճաշակը, և այլն. և շատ ճշգիւ ու շատ ակնածութիւններով հին հեղինակութիւններու գաղտփարսզն բլլայ՝ ստանց իւր անձին կամ ժամանակին գրոց հեղինակութիւն մը հանչնալու. միտք բանի՝ ինք զինքը հին աշխարհք փոխադրէ, այնպէս որ կարենայ թէ՛ հին թէ՛ նոր աշխարհք միանգամայն խաթել: Բայց ոչ տակնուն և ոչ շատերուն արուած է հին սրինոց հպատակելով՝ ճիշդ նմանահմուտեան մը նեց ճամբուն մէջ անձանձիւր յարաւեւութիւն: Գոտական լեզուոց գրողոցը, և միայն այնպիսի մէկը գրաւ թէ ինչ կարգաւ է նմանոցութեան կարգունքը. որ եթէ այն կարգը թլլայցընեա՝ գրողար չէ լեզուդ: Աս է կենդանի մատենագիր մը՝ որ մեռեալ լեզուու կը գրէ: Ասոր հպատակ կենդանի գրող մը՝ իբրև նոր մարդ՝ սկսեք է որ անկախ և ազատ բլլայ իւր գործողութեանցը մէջ, և գիտնայ բնելիքը: Կրնայ մէկը Տակիտոս մը գրարար թարգմանել ապահովութեամբ, բայց գուցէ ոչ՝ Եսթրոպիան մը ստանց հին լեզուն նորացրնելու:

Ա՛յսպէս ատամ էր Ղազար յարութիւն ,
ատոյց եւ գուարթ , վարչամտկայտա , բայց
մերկ եւ կոպտոյաւ ամէն փտութենէ եւ ապա-
կանութենէ :

Այս իրաւ վարդապետութեան քանակին
հետեւոյ բոլոր նոր պատկանները : Բնակա-
նաբար փտած էին իրենց ուղից բնթացքի
վրայ . բայց զիտէին քաջ թէ պիտի ունենային
բովանդակ աշխարհը . թշնամի իրենց զէմ :
Կը լսէին տկանջարուր այն ծափահարութիւն-
ները , գործնք գուրար կը հնձէր ժժ . պարու
գրական լեզուն :

ՄՐՅՈՒԹԵԱՆ ԱՍՊԱՐԷՁԻ ՎՐԱՅ

Կը կանխենք բախ թէ յաջորդ տպերուս
մէջ երբ պահանջէ առիթը խոսիլ երկու
Գոյրացնեբուս բնդհարուննեբուս մտաին , պէտք
է գրական-բանասիրական տեսակէտք միայն
աչքի առաջ ունենայ : Գրաբարի ուսումը
զխաւորաբար Մխիթարեան երկու Գոյրաց-
նեբուս մէջ կը դարդանար . երկուքն ալ նա-
խանձախնդիր լեզուի վերանորոգութեան :
Բայց թէ ի՞նչ սկզբունքներով կարելի էր
յաջողապոյնս հասնիլ այն նոյատուկին , ահա
հաս էր կարծեաց անմխարանութիւնք , վէճին
հրատապ կէտք : Եւ սրովհետեւ գուս զխա-
կան հոգի վրայ էր բանավէճք , այս պատճա-
ռու ալ պէտք չէ պայթակցիլ , եթէ վիճարա-

կամ ազատագրուի : Այստեղեան , Գննական Քե-
րտկանութիւն , Նախաշարից , էջ 202—203 . հմմտ. եւ
անոյ , ծան . 25—26 :

նութեան բնթացքը հասնի բարբոսքման բարձրացոյն կէտի, Եթէ վիճոյ կոյմերը նոյն իսկ ձեռնամխի խառնուին իրարու, Եւ Երբեմն նաև անձնականութիւնն ատնէ խօսք: Այս վիճերը այժմ պատմութեան կը վերաբերին. վկայ են անոնք թէ նախնիք ո՛րքան կը հետաքրքրուէին մայրենի լեզուի հարցերով, ի՛նչպէս վրէժ թնդիք էին լեզուի յատկութեան, պերճութեան եւ ճոխութեան: Նման գրչամարտութիւններ, թերևս աւելի սաստկութեամբ, տեղի ունեցան նաև հումանիստներու դարուն, նոյն իսկ ԺԸ. դարու վերջերը գերման աշխարհի մէջ: Անոնք գրականութեան բեմին վրայ գաւեշտախառն արարուածներ են, սրոնք կոչուած են աւելի դէմքի վրայ ժպիտ, քան սրտի մէջ գայրոյթ արթնցնելու:

1841 Յուլիս—Օգոստոսին լոյս տեսաւ Նոր Դարոցի անդրանիկ հրատարակութիւնը — Բսսաւէի հօսք վասն տիեզերական պատմութեան: Ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ՝ ոչ մէկ խօսք, ոչ մէկ ակնարկութիւն չկար գրքիս սկիզբը Նոր Դրութեան սկզբունքներու վրայ, թարգմանութեան լեզուի եւ արուեստի վրայ: Աշխարհին ազատ թողուած էր ատանց նախապաշարուելու կտրել իւր գատատանը լեզուի բնարութեան կամ այլանդակութեան մասին: Կոր համեմատութեան համար հրատարակի վրայ նոյն գրոյ սերի թարգմանու-

Քիւն մ'ալ Հին Գոգրոցէն կատարուած չին
 գրութեան սկզբունքներու համեմատ : Մինչ
 միոյն մէջ Նոր Գոգրոցի առաջին սերունդը
 կը բարբառէր թաթաղելով , Երկրորդին մէջ
 Հին Գոգրոցը կը խօսէր քաջամարտ :

Առաջին բախումը կ'սկսեցաւսուէր Տնեցի-
 ներէն՝ «Քանցի եւ եզրաքննել չէին հաւա-
 տացեալ ի նա»² : Կային Միաբանութեան մէջ
 Երկրորդն եւ ծերայոցն եզրայրներ , որոնք
 չին Գրութեան նեղեւոյններ ըլլալով , պիտի
 չհաճէին Երեսասարգներու խիզախ եւ խիտ
 փարցապետութեան եւ պիտի շխտաբշտէին
 անոնց ոտքը եւ յանձն պիտի շտանէին մա-
 նալով ինչ պիտի չէին՝ միւսանոցամ սարգիլ Եր-
 տասարգներէն՝ Եւ եթէ չէին համարուած
 «Երեսասարգ իմաստուններու» կենդանի
 բարբառէն Նոր Գրութեան տասելու թիւնե-
 րուն մասին , ստիպուած էին պոնկ լուել ,
 որովհետեւ կը տեսնէին թէ Ազարեան ինքնին
 հոգանաւ որ կանգնած է անոնց :

Արդէս պի պոնկ ի ներքուստ կատարեալ
 աղաչովութիւն տնկնան «Երեսասարգ իմաս-
 տունք» , Ազարեանի հաւանութեամբ կը գու-
 մարեն Վանական Ժոյտով , կը պարզեն իրենց
 Գրութեան փարցապետութիւնը եւ անոր ա-
 ռտաւելու թիւններն եւ հետուսը պայծաս ա-
 րպազան՝ ժոյտովականներու առջեւ : Կը յայտ-
 նուին անշուշտ թեր եւ պէ՛մ կարծիքներ :

² Յովհ. է. 5 :

բայց միաձայն հաւանութեամբ կը յայտարարուի ի վերջոյ, թէ «Ոսկեդարեան հայերէնը իւր սկզբանց մէջ կը նանշեան միակ հարազատ գրարար լեզու, և կ'ընդունին զոյն Միաբանութեան համար միակ պաշտօնական լեզու» : Կը կազմուի անմիջապէս Բաւախրաց ժողով՝ Գարապաշեանի, Գաթրոնեանի, Յովնանեանի և Տէրակրեանի մասնակցութեամբ, և կը յանձնուի անոր հսկողութեան Գասակեան հայերէնի սկզբունքներու պաշտպանութիւնն և գործադրութիւնը : Ասով ապահովուած էր զխտին ապագան :

Սրիտասարգները, որոնք համերաշխ ապրիլ կ'ուզէին իրենց ինչպէս մերձուսը, նոյնպէս հետուսը եզրայինըս հետ, մտահոգ կը ապաստին լսել Կ. Պոլիս և Զմիւնիս պանսոյ վարդապետներու արամազրութիւնը : Ոմանք պահեցին բացարձակ լուսթիւն. ուրիշներ արտայայտուեցան գովութեամբ : Բացառութիւն կազմեցին Հ. Ռաֆայէլ Աւդանեան ի Մոհրիով Գնիեստեր գետին եզրերը, որ պարագամ էր յոյն և լատին գտաւիաններու թարգմանութեամբ, և Հ. Անտոն Գանիեան ի Կ. Պոլիս : Առաջինը «Լ'ըրև ի իսա բարեկամ», ինչպէս կը բնորոշէր Հ. Պ. Յովնանեան, կը քննադատէր իւր երիտասարդ եզրային թարգմանութեան արուեստն, ասանց լեզուին մերձենարու, և Երկրորդը կը յամատէր մնալ իւր ազգահոթեան մէջ : Սա, Հ. Ա. Գանիեան, աւիթ

ասնելով շ. Գ. Այգաղսվաքիի յարձակագրականը Բ ա գ մ ա վ չ պ ի մ էջ, կր գրէր (Թգ. 19 նոյ. 1845) առ Գեղ. Ա. Ագարեան. «Աւուրբք յառաջ վ. շ. Պօղոսն մեր ընկալաւ զանանունն եւ առապարձ օտարաձոյն թուղթ մի, զորոյ եւ օրինակն առաքեաց ի վանս՝ որպէս թուի ինձ հանդերձ մեկնութեամբն: Ահա եւ Բ ա գ մ ա վ չ պ ն Թիւ 17, 18 Սեպտեմբերի, յարուժ ընդ ընարանիւ. Ազգային մատենագրութիւն. Նորահնար քառերու վրայ, յայտ յանդիման տեսանի քննութիւն եւ հեղնութիւն նարութեանց արցի Գրայխոաց Միարանութեանս: Մտադիր ընթերցեալ մեր գայն՝ որքան եւ մխիթարէաք իմն զմեզ յառաջին տեսութեան անդ՝ ի համարիլ գայն յուրոյ նախանձու յասաջ եկեալ, բստ որում առաջին զորձն Արամեան Ընկերութեան հօշակաւսր հանդիսացաւ վասն նիւթոյն եւ ասարկային, սակոյն վերագարձ խորհրդով նկատեալ՝ ոչ կարեմք ուրանալ զճշմարտութիւն բանիցն քննութեան:

«Ապաքէն Ծերայոյնքս ստէպ բուզոք բարձար ընդզձմ անլուր, խորդ եւ անսխտան նարութեանց, եւ շեղեաք լսելի: Եւ տկարս պատրաստեալ էր բստ մասին պատճառօք եւ հիմամբ զինել ընդզձմ, այլ զբաղմունք պաշտամանց, եւ տկարութիւն զլիտյս ոչ թոպացուցանէին: Նա՛ հրամարեցոյ ի խորհրդոցս, զի մի յանօպուստ մրցեալ ի վախճանի գանունն շատարանոցի Տառանդեցից: Քանզի

յուսյ իսկ յմձանց Լիւլսց ի Վանաց, թէ Գուժար արգի Գրագիտաց Ճերոց Վանական ժողովով հաստատեալ իցեն հետեւի յորութեանց սյղոցիկ: Եւ Երկու ամանք համարո՞ւնք նոցա և համաշարք որ աստ, զնոյն հաստատեցին, հեղինելով իսկ, և անձան հրատարակելով զմեզ սուսմեական Գասուն այնորիկ:

«Ազէ՛, յատաջ մատիցեն արդ Ուսումնասէրքդ պատասխանի ասնել հետաքննութեանց Բագմալիպիդ, և Կանդուն պահել զհեղինակութիւնդ: Թեքեւս զՎանական ժողովով հաստատութիւնն Երկրորդիցէ՛ք նմա...: Ոչ Եղկց կարծեմ յանդուզն, Եթէ ասացից, թէ այս իցէ սրտից նորութեան հաււոյ, և անխորհուրդ յանձնադաստանութեան:

«Յաւ է ինձ յոյժ, Գեր. Տէր և Հոյր, զասն այսր հրատարակական արհամարհանաց, և հետեւանաց նորա. անժիթիթար Եմ, և Եղկց ս'եր և իցեմ: Թոյցէ՛ ինձ՝ Եթէ Եղկանդդամ, սէրն նախանձախնդրութեան Հասարակաց համբուոյ ասնէ զիս անդդամ: Եւ մի ասացեն զԵսարոյս Հեղինակից. «Թո՛ղ զի այլք արտացեն և ասացեն զինչ և կամիցին, մեք զմերն զիտեմք». զի յսչ ինչ հիման վերայ հաստատի կարեն բանքդ սյղոքիկ»:

Նոյն Հոյրն էր զարձեալ, որ 21 Յուլիս 1847 կր զբէր աս Հ. Յ. Պօղածեան տողերս.

«Գրեալսով գրեաացել Վ. Չեր, դի գործն այն Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց կարի հանոյ գտաւ՝ մանաւանդ յաչս սղջամբաւ Արանց. երանի թէ եւ յայնմ շիինէին հետք նախընթաց անողուս հնասիրացոյ նորասիրութեան. առաւել եւս տանն՝ Լսանդեամբ լինթեւնուէաք պայն պերօգտակար մատեան. եւ այս բաւ է : Ազէ՛ անսացէք ծերացոյն Նգրարցոյ, եւ բարի լինիցի. Եկեսցեն ասուք, յսրս քաջ իրաւունս տայցէք նոցա { — յայնմ կր սխալէր Վեր. Հայրր — }. այլ անկնդիր լինել հմտացելոց մեծ իմաստութիւն է եւ շահ» :

Հին Գոգրոցի սոյին էր, որ կր բարբառէր Հ. Ա. Գանթեանի գրչին տակ, Հին Գոգրոցր, որ դարուն հայերէնի խառնախօս խզուրբախնէն կորսնցուցած ականջի նրբագլածութիւնը՝ գատաւոր կր կանդնէր եւ՝ վճիռ կր կարէր գատական հայերէնի մասին : Արդարութեամբ չէր գատակնիքր. չէին կրնար գատականները հակասակ ամէն բարի ցանկութեան անկնդիր բլլայ իրենց ծերացոյն Նգրոր :

Պիտի տեանենք յետոյ թէ երբ սկսան Մխիթարեան մամուլին ետեւէ Էտեւ հրատարակելիք գատական հայերէնով հասորներ, ապշած մնաց աշխարհը նորանշան յեղուի եւ սնիտտաջ եւ չկրցաւ գիւրաւ խելահաս բլլայ թէ յսրս՛ւմ է գազանիքր : Պապտառարեանի յայտարարութիւնը, թէ Բաաւէտի «Թարգմա-

նութիւնը շատ բնախր է և զլխավին նման մեր քաջ մատենագիրներու ոճոյն, որոնք և «գարուն ծաղիկեցան» արթնցուցած էր Հին Գայրոցի աշակերաներէն սմանց աժոհոհութիւնը: Այս աժոհոհութեան պատճառը բացատրած էր Բաղրատունի իւր բասախագին մէջ, զոր ըստ էր նկատմամբ Պաթըրճեանի. «խաթրի ուղի շիֆակ գարնել ու ուրիշին գործքը (այս ինքն Հին Գայրոցի ստեղծագործութիւնները) վար ձղել աշխատեր է»: Գութրճեան և Ընկերք զևս շէին խօսած հրապարակին իրենց Գրութեան մասին. մտադրած էին նախ առնել և ապա ուսուցանել. և բնթացու համբար խօսքէն յասաջ:

Նոր գրութեան համատու բացատրութիւնը առաջին անգամ ըստ տեսար 1845ին, Գորագաշեանի նկարագիր ուսմանց գործին մէջ, սասանց շոխոյի, անագմուկ:

Թէ ս'րքան յուզում, գայրոյթ և շիութութիւն պատճառեց այս համատու, բայց կուտ բացատրութիւնը, կը պատշաճի հետեւեալ կրկին նամակներէն, որոնք գրուած են և ուղարկուած ի Կ. Պոլիս² և ի Վիեննա, զործին Կ. Պոլիս հասնելէն թիշ յետոյ:

² Հ. Պոպոս Յոջեանեան առ Հ. Ղեւնդ, 17 Հոկտ. 1845, Կ. Պ. կը գրէ.

«Երկէ մինչ ի սենեկի գրոց էի երբ առ իս այր մի գծուծ զգեստուք թուզթ ինչ կնքեայ անձանոթ կնքով... Հարցի գայրն թէ զու. ս' ես. և նա ստաց. «Գայթան իսպրիւնր եմ»: ... Հարցի գայրն՝ յետ բնութեանըս զթուզթն՝ եթէ ս' և որպիսի՛ սք էր որ ես թեզ զթուզթն գայս. և նա ստաց. իստխարուցի

Վերապատուելի Հա՛րք.

Ի բուսին տրտրայլութեան որ ի նկարագիրն ուսմանց՝ փոսյցիրեալ գեկուցաք դամենապեղեան կամ պոստիլիանն, բայց ո՛չ շատ ինչ գաւգարիդեալ էք տրտրայլն. փասն որոյ պատշտն՝ փարկանիմք յայտ աւնել վերապատուելեանն ձերոյ, եւ աւ օգուտ միարանութեանոյ յոյժ հարկաւոր, զի թէ կոսի կամ պոստիլիանն սկսպկտուոսցի ամենայն բիրդոսք եւ գեպրայք պարպիդեալք ի ձերոց սորդեոյց՝ ի հրիդիկուզ դարձցին, եւ ոչ ոք գեկապոյցէ դտրտրայլութիւնն ձեր եւ դուք գաննով ի պատահեաջիք.

Ողջ լերուք.

1845 հոկտ. 15

Ի Պոլիս.

Վերապատուելեան Ձերոյ
Հ... Սմիկոս ^Յ.

Սա վերապատուելի Հոյր Գործակալ
Մխիթարեան Մխարանութեանն Վիկննայու
Ի Պէյոզլու :

սարաֆ Պետրոսն էրն: Ոչ նանաչեմ գոյսպիսի սր եւ ոչ կարեմեմ եթէ երեւելի ոք իցէ որ գոյսպիսի մանկան բանս գրեալ է: ... Որպէս եւ իցէ երեւի թէ սա եւ որք նմին նման են՝ պոսպիսի կատականոր արհամարհեն գմեր գիրսն:

^Յ Նամակագրին միտքն է. «Ձեր նկարագիրն ուսմանց աշխատութեան մէջ կարգացինք ամենակեղեցիկ շարագրանք, բայց շատ գովելի չէք աշխատութեան թիւնք. անոր համար պատշտն էք համարինք ծանուցանել ձեզի եւ ձեր Մխարանութեան շատ

Վերադասուելիի Հարք.

«Յաւուրս յոյսոսիկ Գիրք իմն Եհաս ի
 Կոստանդնուպոլիս ի ձեռն քաղմաց յուսում-
 նասիրաց, Եւ մակագիր մասեմեկանն է՝
 Նկարացիր ուսմանց. ամենեքեանն փութացին
 պիտել զուսմանցն նկարացիր՝ զի վասեայ
 բորբոքեացի ի նստա սէր յաշխարհօցուտ զի-
 սուսթիւնս. Եւ այսու խարհրդոյ ոմանք յու-
 սուսմեասիրաց անտի ցունկան ունիլ զհայեքէն
 զբարտս թարգմանութիւն նայն զբացն. զի
 որք ընթեանունն՝ իմացին թէ զի՞նչ զբեալ
 է ի զիրան, Եւ օգտեացին նոյաւ: քանզի (ի
 բաց թողեայ ւժացրն), ճշմարտիւ ասեմք՝

Հարկաւոր՝ որ եթէ այս կերպով շարացութիւնը շարունակութիւն ձեր մամուլներէն հրատարակուած ամէն զիրք Եւ մասեան ծիծաղելի կը գտնան, Եւ ոչ որ կը կարգաց ձեր աշխատարարութիւնը, Եւ զուր փնտրի կը հանդիպիք: Ողջ լեբուք:

(Ստորագրուրքիմ) Բարեկամս:

Նկարացիր ուսմանց զորքին մէջ կիրարկուած աստուգարձութիւնը կ'ակնարկուի հոս, զոր ծիծաղական Եւ ֆաստիկոս կը գտնել բարեանունն Ամիկոս: Այս ասթիւ կը գրէ Գեր. Ա. Այտրեան. «Չափազանց սուսթիւնը ներքայ են ծագրապատկերի (caricature), որ յարգ ունի միայն՝ երբ արուեստին տեղեակ հարտար գրչի զորք է: Այստեղ՝ փոքր ի շատ թանտալը եղողը կը տեսնել յայտնապէս՝ թէ ազգաբարձ Ամիկոսն սցեպիսի տարեր մէջ մանք է որ իբր լէ, Եւ ուր Հաղիս կարող է շնչել: Մակաւատոյ գրուածոյն մէջ իբր սգորձելի հայկաբանութեանն աստիճանը ցոյց տայլն զատ՝ տասնէ աւելի աստուգարձութեան սխալներովը բասկանէն աւելի անզխտութիւն կը ցուցնել արուեստին, զոր գատկու ասած է: Իսկ ֆղպցիքեալ եղջերուաբողը կ'երեւայ առ ի գուարճութիւն միայն ստեղծուածս (Հանգ. Ամս. 1888, էջ 98):

Եթէ պատուականագոյնն է այս գիրք քան զամենայն գիրքս հրատարակեալս ի ձերոց մամուլոց, ճիւղն արդելս ունի օգտին դադուաւոյ եւ զժողովս արժանի յեղուն. եւ մեր գիտացեալ՝ զի առ այդ բաւական անձինք գտանին ի վանսոց Ձեր, որոց եւ յանձն ստեալ է ի հաստատութեան անդ Արամեան Ընկերութեանն մատեանս ի լոյս ընծայել, որովք ապրն օգտիցի, վասն որոյ ձեզ յաւելտ յանկատ որ վարկուցեալ դոյս աշխատութիւն՝ որ փափաքանաց ընկերութեանն է համեմատ, ազաշեմք զՁեզ զհայերէն թարգմանութիւն նոյն օլոտակար գրոցն հրատարակել, զի շահեացին՝ որք ընթեանուցունն. Ողջ յերութ.

1845 հոկ' 18.

Ի Պօլիս.

Ն. Մ. Ոսկն յուսումնասիրաց :

Առ Վերայատուելի Հարս

Մխիթարեան Մխարանութեանն

Վեննույս :

Թէ ի՞նչ ուղղութենէ կու գային այդ թղթերը եւ կամ թէ ո՞վ էր բարեանուն Ամիր-կոսը, գժուար չէր ի Վիեննա դուշտիել, եթէ նոյն իսկ շմատնէր երկու թղթերու ալ ճիւղակիս գրչութիւնը :

Թղթերուս գրութենէն ամիս մը յառաջ՝ Բազմալիէյ իւր Սեպտեմբեր 1 թուով կը կանխէր հրատարակել 2. Գարրիէլ Վ. Այվա-

գովսիլիի գրչէն յօդուած մը «Նորահար բա-
սերու վրայ»⁶. ուր քննութեան կ'առնուէին
«Նկարագիր ուսմանց» գործին մէջ կիրար-
կուած ազգ (փոխ. սեռ), դպրութիւն, գրա-
կանութիւն, գրաւորականութիւն (փոխ. քե-
րականութիւն), փիւսկեան (փոխ. բնախօ-
սական) բասերը, սրտնք իրրեւ դասական
չբջանի բասեր նախասպասուութիւն պատ-
էին նոյն նկարագիր ուսմանց մասենին մէջ՝
Քիչ յետոյ լոյս տեսան՝

1. Հ. Ե. Հ[լումբ/ուղեան], Հին և նոր ա-
նուանց տասնադարձութեանը վրայ տեղե-
կութիւն⁷ :

2. Հ. Արս. Բ[ազրատունի], Հայերէն գրա-
բառ լեզուի յատկութեան վրայ⁸ :

Մինչ աստջին գրութիւնը, նոր Գորոցի
տասնադարձութեան վարդապետութիւնը նկա-
տի կ'առնէր, երկրորդն՝ թէ և ատանց անունն
յիշելու — «ան կարծիքները հանոցներուն
անունն ալ չենք տար հոս տեղս. կը խնայենք
իրենց պատիւը» — բոց յայանապէս կը
յարձակէր լեզուի նոր վարդապետութեան
դէմ, որ քարոզուած էր և գործողութեամբ
նկարագիր ուսմանց գրքին և Խտալերէն-
գաղղիերէն—հայերէն—տաճկերէն Բարբառա-
բանին մէջ: Տարապայման կը գտնէր Բազրա-
տունի նոր Գորոցի խորչումը ամէն սչ-պա-

⁶ Բ ա գ մ ա վ է ա ղ, 1845, Թ. 17, էջ 361—367:

⁷ Անգ, 1846, էջ 51—54:

⁸ Անգ, Յուլիս 1, էջ 196—204:

սակնան բառերէ ևւ յարուժք դասակնան մասնակնայբաթիւնան սյնայիսի բառերու, որոնք կամ՝ Էյամ Էին պարծամսթիւնէ կամ ստացած սերիչ նշանակասթիւն: Այս վարդապետութեան տրդիւնքք պիտի բլլար, կ'ըսէ Բայբատունի, բնակնարար բառասով. որուն հետևե սթիւնամք կը ծայր հարկը պիմելու «նորահար» բառերու, ինչպէս են ցնորք փոխերեւակայուքիւն, յանդիմանակաց փոխ. սուարկայ Էւն Է կամ մորացածոյ յոյն լեզուէ պահայնելու սրահանջքք. սցապէս՝ կամիկեան, ստիքս Էւն: Կը սրանեղի Բայբատունի մասնասանց վարդապետութեան սյն կէտին պէմ, թէ արտաքոյ դասակնան մասնակնայբաթիւնէ. պարու Ա. կէտէն յետոյ շխայ յստակ, բնախք, հետևելլի պրակնութիւն: Այս հակամարտութեան ժամանակ կը ներկայացնէ Բայբատունի Հին Գարոցի վարդապետութիւնը, որը կարելի է հետևելայ կէտերու մէջ ամփոփել.

1. «Որովհետև պարտոր հին պրքերէ կը սորգուի», հարկ է յստակ լեզուի նմանութեան օրինակ ասնել զմեր հին հեղինակները:

2. Պէտք է գունայանել սցս հին հեղինակները բառ յստակութեան սնայ երեք պաս:

3. Այս դասերը սակոյն Էթէ «ժամանակի վրայ բամնէնք, ճամբան շէյլեր, սթիւնդիրք շէնք կրնար յուծանելք», սցս ինքն

Հնարաւոր չէ բառ դարուց գանազանէլ յտասկ
Լւ ոչ յտասկ մատենադիրնէր :

4. «Հայերէն գրականութիւնն իս թարգմանչաց ստաննէն ինչուք ԺԲ. կամ ԺԳ. դարը աղէկ քննելու որ ըլլանք, երեք տեսակ այլ Լւ այլ մատենադրութիւն կը գտնենք» : Այսինքն

Ա. Գոս. Կ. Հեղինակներ, որոնք «բուն յատուկ հասարակաց բնակի հոյս ոճով գրեր են», այսպէս են. Աստուածաշուեչ, Ժամագիրք, Պատարագամասոյց, Մաշտոց, Շարական : «Ասոնք կ'ըլլան մեղի օրինակ բուն ազգային լեզուն Լւ ոճը ճանչնալու Լւ ընարելու» :

Բ. «Մեկայ Հեղինակներէն անոնք պիտի յատուկ ազգային ոճ սեպենք, որոնք որ առնոց նման են կամ կը մօտենան, ս'ը ասանի մարդ ըլլայ նէ ըլլայ» : Այսպէս՝ Այաթանդեղոս, Բիւզանդ, Կարիւն, Լիզնիկ, Լիզիշ, Մանդակունի, Փարպեցի, «Յարենացին Պատմութեան մէջ շատ աւագ», Սեկերեբան, Բարսեղ Կեսարացի Վեցօրէից մէջ, Սերերիանոս, Կիւրեղ Երուսաղէմացայ Կոչումն Ընծայութեան, Շիրակացի, Արշարունի, Սոսրով, Լատարիվրացին, Մարգիս, Լիզնատիոս, Շնորհալին, Միթիթար Գոշ : «Ասոնց անխիղճ կրնանք հետեւիլ՝ թէ բաւերուն, թէ ոճերուն» :

Բ. Գոս. Մատենադիրներ, որոնք «զատուական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր

Էն» : Այսպէս՝ Խորենացին Պատմութեան Ա. գրքին մէջ, Ճատերուն մէջ, Պիտայից գրքին մէջ՝ «Թէ որ անորն է նէ» . Օձնեցին, Յովհ. Կաթողիկոս, Արծրունի, Նարեկացի, Մաղխատրոս և այլն : «Նարանոք շատ բան, մանաւանդ բոս, կրնայ ասնուիլ ասնոցմէ» :

Գ. Դաս. որ «օտար սճ խաւներ է» .

Ա. աստրերէն բառեր և ասացուածներ . Եւսերիստի Եկեղ . Պատմութիւն . Յակոբ Չղօն, Եփրեմ :

Բ. յունարան թարգմանութիւններ . 1. Դաւիթ Անյայթի թարգմանութիւնք 2. Դաւիթի Սահմանք, Փիլոն, Պդատոն : 3. Եւսերիստի Քրոնիկան (!), Աղեքսանդրի Պատմութիւն, Նիսացի, Նաղիանդացի, Թերևս նաև Պիտայից գիրքք : — «Ասանկներէն ապուր հայերէն բառեր կամ մէկ մասնաւոր ազգի գրուցուածք մ'որ գտուի նէ՝ Ա. և Բ. դասին նման, անոնք միայն կրնայ ասնուիլ, և ոչ թէ բոլոր բոլորովին սճին ու ամէն գարձուածքին հետեւիլ» ևւն (էջ 202) :

5. Այս Ա.—Գ. դասերէն յատկապէս զգուշայի կր գտնէ յունարան Դպրոցի հետեւիլը, մասնաւորապէս անոր նորահնար բառերուն . «անկարելի ալ է՝ որ ազգ մը իր բուն յատուկ ազգային մտքով ըսուած բոսք մտնոյ կամ ձգէ, ու օտար իղէոյով շինուածք ասնէ անցնի» (էջ 203) :

Լեկուի յատկութեան հասնելու համար

այս յայն ճանապարհը ցուցնելէ ետքը կը դրէ
 Հ. Ա. Բաղրատունի ինքնադռնացուժով .

«Ահա աս է մեր բնորութիւնը եւ մեր
 բաժանմունքը : Հիմայ թող այլք տեսնեն թէ
 ո՞ր կերպով բնորութիւնը եւ բաժանմունքը շի-
 տակն է՝ ուզից պատմունքով, եւ ազգին
 մտքին յարմար, եւ նախնեաց հետեւելուն
 օրէնքը եւ ուզից ճամբան ցուցնող : Եւ հա-
 կասակ կարծիք կամ մտորութիւն ունեցող-
 ներն ալ [որոնց «անունը չենք տար հոս
 տեղս . կը խնայենք իրենց պատիւը»], զէթ
 ի շնորհս լեզուին եւ իրենց պատուոյն, ետ
 կենան զսնէ ուրիշը գլխէ հանելէն, մանա-
 տանց թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքէն :
 Զի չենք կարծեր որ տասնի յայտնի բանի մէջ
 մէկը գլխէ ելլէ» (էջ 203) : Եւ այս ամէն նա-
 խահոյութիւնը միմիայն այն սուրբ նախնե-
 ձախնդրութեամբ որ չըլլայ թէ «այն մոլո-
 րութիւնն ունեցողները» իրենց նոր վարդա-
 պետութեամբը կամ նոր ազանդովը պատճառ
 բլլան հայերէն գրարար լեզուի «յատակու-
 թեան» խանդարման . վասն զի «հնուց ի վեր
 [այս ինքն՝ 1841էն ի վեր] երբեմն երբեմն յո-
 մանց խօսքով եւ գրով՝ կամ թէ ըսենք
 գործքով՝ քիչ մը նոր եւ օտար վարդապե-
 տութիւն եւ սրինակ ալ գուրս ելած կը գրու-
 նուի անձնական կարծիքով կամ կողմնասի-
 րութեան հոգով, որ չգիտցայնեբուն մոլո-
 րութեան պատճառ կրնան բլլալ, եւ հայերէն

րեզուլտին նորէն մէկ ուրիշ տեսակ մը խանդարման» (էջ 196) :

Եւ այս ծայրայոյն բանասիրական⁹ ազգերուն տակ կը ստորագրէր «Հ. Ար. Բ.» , Սուաւէի Արուեստ քանականի մեծանուն թարգմանիչը :

Ունէին անշուշտ Գասականք շատ բան¹⁰ , աւելի հաստատ ցուցմունքներով , պատասխանելու համար «Բաղմազկոյ» յիշեալ յայտածներուն , բայց «Երիտասարդ իմաստունները» խոհեմայոյն համարած են յարկել յուսթիւնը . Ստեփան Ոսկանեան , 1846 Յունիս Տ թուակիր նամակով կը գրէ Պարիսէն առ Հ. Մ. Գարաղաշեան . «Բապում պատաստութեամբ եւ ճշմարիտ բանիւք գրէ ազգասէր Սրբոսթիւն ձեր , Լիլ չէ պարտայտ բանակուիւ լինել ընդ Բաղմազկոյ յրայրոյն : Այս¹ , համոզեալ եմ , զի արանց քաջաց պարծ է մեծանձնութեամբ պատաստեան բազկաց նետս յաշինչ գրել , մանաւանդ Լիլ

⁹ Այս առթիւ կը գրէր Հ. Յ. Գաթրճեան իր անախդ «Հայերէն բանասիրութեան համար արժատական խնդիր մը» փոքր գրութեամբին մէջ . «Աս (այս ինքն պատական հայերէնի անգրագարմութիւնը) մէկ մեծ գիւտ մըն էր , որուն որ արտաքինները ինչպէս յաստի չէին մտադիր եղած՝ նոյնպէս ետքն ալ մինչեւ ցայսօր (1846⁹) եւ ոչ ազգի մը իմացած են , ու զեւ իրենց պարագլուխը Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը ու Փիլիսոսի մի եւ նոյն գծի վրայ գրած է . անանկ որ աս բանասէրներուն Ոսկի գարբը՝ քիմիքոսներուն սակոյն պէս անբաժին բան մըն է» :

¹⁰ Ունիմ աշքիս առջեւ ընդարձակ ճառ մը տառագարմութեան եւ յարակից խնդիրներու մասին , գրուած 1846/47 տարւոյն :

առաթուր կոխել, բայց այաչեմ դամենեան
 գձեզ, ի դիրս, զոր զրոշմէք երկարայոյնս եւ
 պարարտայոյնս զբել մի գանդաղեաջիք, զի
 բազումք են յազդի մերում, եւ զամանս խկ
 յախանէ ճանաչեմ, որք ոյնոյէս կարծեն կու-
 բութեամբ իբր Էթէ նորածեւս ինչ նորոյի-
 ցէք ի վերայ հայ լեզուոյ... եւն» :

Նոյն սյս սլատուական Երիտասարդը, որ
 կարճ ժամանակ մը միայն գանուած է Գա-
 րայաչեանի, Գաթրքճեանի եւ բնկերայ շրջա-
 նին մէջ, աւաջինն եղած է, որ ողևորուած
 է գաստկան հայերէնով եւ հրատարակած ինք
 զինքը ջերմ ջատապով անոր. իր տղերն են
 հետեւեալները, զոր զրած է Պարխէն 17
 Մարտ 1846 առ Հ. Մ. Գարայաչեան .

«Մեծարցոյ եւ գիտական Հայր իմ Հոյեւոր .

Յիննեւտաներորդի Փեար. ամսոյ բն-
 կարոյ զդիր մեծ . Սրբութեան ձերոյ եւ ու-
 բախ եղէ. ոչ սակաւ շնորհ ունիմ զի զգիրս
 զոր խնդրեցի ի ձէնջ, յանձնեալ էք սլարոն
 Գրիգորի Արեւիան, վասն զի նա հասուցէ
 ի ձեւս իմ անշուշտ. այլ ցաւ է ինձ զի ծախք
 ճանապարհին եւ անձնարին մաքս ոչ տան
 թոյլ գոյլ եւս զիրս խնդրել ի ձէնջ, ոչ վասն
 իմ այլ վասն ուսճակից եւ հասակակից բա-
 րեկամաց իմոց, որոց աւաջի հանուարոյ գո-
 վութեամբ խօսիմ զմեծ եւ զդովելի աշխա-
 տութեանց ձերոց, որպէս եւ Բնական սլատ-
 մութիւնն այն, զոր խնդրեցի, վասն մերա-

զգեայ երիտասարդի սիրուք էր եւ ոչ վասն իմ, որ բժշկական արուեստին պատկաստ կայ առաւ: Այլ զի տառապան զերկրաշափութեան զիրա շեւ էք գրաշմեալ, սպաշեմ յոյժ քաջ քննել եւ երկարացոյնս գրել. եւ եթէ հնար իցէ դատարազդի քառս¹¹ յաճել ի գործ, զի վասն այսր միայն բիծ եղեալ ի վերոյ ձեր շէզք սքք եւ խամք ստպտանեն զձեզ. յոյժ սիրախ եմ, զի ազգասիրութեամբ պինուսրեայք, վասն հոյ լեզուին պաշտպանելոյ զին եւ ստպարս յօրինեալ էք. քաջալերեցարս՛ւք, պատուական եւ սուրբ Հարք իմ, քաջալերեցարուք, մի՛ խնայէք ազաշեմ զմանկաց ձեր ի արբելոյ եւ ի մաքրելոյ զգաշտ գրագիտութեան Հայոց, զի տատասկք, գոր անպութք սերմանեն անգ, մի՛ արմատս ի խոր ձգեսցեն. եթէ ոչ այժմիկ, այո՛ ասեմ առ յապա ժամանակս անմահ եւ նուիրական կացցէ անուն ձեր եւ որպէս քաջ քաջ բազուկք ձեր բուն հարեալ վաղժոյժ լեալ զհոյ լեզուէ կանգնել ջանան ի կործանմանէ, նոյնպէս սոս ոչ յամեսցին ազգասիրաց խումբ, կորոզ կանգնել ի յիշատակ ձեր: Արդարեւ իզձ լինիմ, յետ ուսանելոյ զփափաղելի իրս, գոր յուսամ եթէ ուսա՛յց տերամբ եւ ձեր հաճոյ ազօթիւք, դարձեալ գտլ ի հաշակաւոր եւ ի յուսաւորելոյ վանս ձեր, զի հաստատեալ զսիրա իմ եւ զմխաս ձերովք պինուք եւ ես

¹¹ Նամակագրէն ընդգծուած:

ընդ ձեզ, թէպէտ չիցեմ իսկ կարող, մարտեայց ընդ թշնամիս հոյ լեզուի:

«Ուրախացոյ նաև զի հաճեցոյք ծանուցանել ինձ զայժմու գովելի եւ օյտակար աշխատութիւնս Ս. Հարցոյ. ճարտար գիտեմ զի հաճելի լիցին ամենեցունց բարբառարանն եւ գալբութեան արուեստ եւն. այլ ազաշեմ զձեզ զՎիրգիդեայ Մշակակոնս վուժով թարգմանել, զի եթէ գոյզն հատուածն զոր ցուցիք ինձ, սքանչացոյց զիս, որ չեմ իսկ ի համար գիտնոց ազգիս, որչափ եւս աուսել ուրախացուցէ եւ սքանչացուցէ զընաւսոյդս:

«Յայսոսիկ աւուրս երկարողոյն վիճեցայ ընդ երկու Միթիթարեան միարանս վանացն Ս. Ղազարու, զսոն հոյ լեզուի. եւ սկիզբն վիճման անախ ծուկեցաւ զի զերկու մատեանս, զոր ընծայեցէք ինձ, ընթերցեալ նոցա սկսան սցիւտ լինել ձեզ. յայնժամ ոչ համբերեալ թէպէտ եւ գոտութեան բանիւք, սկսայ պաշտպան կալ ձեզ, այլ ոչ կարացի համոզել, զի երկոքեան իսկ չեն սեղեակ հայերէն լեզուի, թէպէտ եւ ես իսկ չգիտիցեմ գոյն: Չիօսս Ռաֆայէլ վարդապետի ուրուք ընծայեցին ինձ իբր զԵղեցիկ օրինակ հոյերէնի. այլ մեծարդոյ Հոյր իմ, չեւ ընթերցեալ զերկուս կարդս բունից ի յասաջարանի եւ ահա սնոյէն նշմարեցի զբառն¹²

¹² Նամակագրէն ընդգծուած:

«վերծանել», և անպէ՛ն իմացայ թէ որպիսի ինչ իցէ գրուածն . խնդրեմ քննեցէ՛ք պոյն և տեսէ՛ք, զի որ գրէ՛ն պոյն պատարարակ է հայ լեզուի ի պարոյցին Բասաուայ . . . : Ձայաստիկ պրեմ առ ձեզ ոչ շար մտօք, այլ ցաւելով, զի պիտէն քաջ պնչմարտութիւնն և ոչ կամին բնպունել պնս :

«Եթէ ընդ ժամանակս ժամանակս որբախտանել զիս կամիք ի տարաշխարհիկ անպաշտ, հաճեցարուք նամակ ինչ պրել . և զի և զերպս զոր Երզնէ՛ք պրել մի պանդպետջիք պագասիմ :

«Ձհոպէլից և զմեծապատիւ Առաջնորդ ձեր և զբնաւ Ս . Հարս ոյջսունեալ սրտակաթ և իանարհութեամբ լինամ

Սրբութեան ձերում

[Պարիս, 17 Մարտ 1846:]   Նուստու Մասայ
Ս . Ոսկանեանն :

Հակասակութիւնք, զոր կրեց Դասական լեզուն իւր վերածնութեան առաջին օրերուն իսկ, արդիւնքն էր ուղղակի ժամանակի տհասութեան : Բանասիրական ըմբռում կը պակսէր քննադատաներուն . շէին յժարեր աւնոնք խոստովանելու թէ լեզուն այն վիճակի մէջ, ինչպէս կիրառութեան մէջ էր, խառնուրդ մըն է դարերու բնթացքին այլ և այլ ուղղութիւններէ և կամ հոսանքներուն : Ինչպէս այլանդակութիւն մըն էր լեզուի յատա-

կու թեան տեսակէտով յատինարանութիւնք , ոչ նուսոյ տձեւութիւն էր յունարանութիւնք բնիկ հայ լեզուին համար , անոր կից նաև յընթացս պարերու եկած յարած այն լեզուական ապաստարանութիւններք , որոնք ազգեցին բնիկ լեզուին հարողաա նկարարքին վրոյ : Գոց էին սակայն ուշքերք տեսնելու սյս աճէնք :

Հ. Ք. Սոյենեան 1847 . Ապրիլ 30 թուակիր թղթով կը պրէր Զմիւսնիոյէն առ Հ. Մ. Գարայուզեան .

«Ձոր ինչ առ Եզրայր քս պրաց հայերէն մատենադրելոյ գրեալ ես , ընթերցոյ սրտխտ թեամբ . եւ յոստմ եթէ ինքնին ուշիմ պատանին հաւանեցի եւ առնուցու յանձն գրանիցն ճշմարտութիւն , մանաւանդ զի եւ յսեմ իսկ զի բացում ինչ զսլութեան բանս խոսի նա սյժմ զմերոց իրաց : Այլ ս՛ւր իցէ պատանել , Եզրայր , միաս հլուախանս եւ ընտանիս ի յսել պատաստանս անաշատութեամբ , գոյատճատոն կշտել , համեմատել զընծայութիւն հաւանութեանցն , եւ ճշմարտութեանն յորմէ յազթեցան , լինել անճատութիւն : Իցեն թերեւս , չկամիմ ուրանալ , սակաւք ոմանք , իրրեւ զԵզրայրզ քս , որ փիլիսոսփայօրէն պամենայնէ տանիցեն պատաստանսոյ հաւատս ինձ զի թիւ սյսդիտեաց սակաւ է յոյժ , զի ամենեքին (եթէ զսակաւս ոմանս կամիցիս առնուլ ի բաց) , զորոց կարծեմք եթէ իցեն ինչ յիրս ուամանց եւ յուսաւորու-

թեան, սակայն ի նմին խաւարի շքշին, այնչափ՝ որչափ ոչ է մարի՛ք հաւատալ՝ բայց էթէ յարժամ սակաւիկ մի թողեալ գլուսաւորութեան վայրան յարամ իցէ, ինքնին մասուցեալ ահանատես իրացն լինիցի որ: Տակաւին պիանձրութիւն զբոց նկատեն, զբաղմութիւն հատորաց հաշուին, ընդ Վենետիկցի կամ Աբխազի եւ ընդ Վիէննացի ընտրեն, զպաճուճեալն պեղեցկութիւն եւեթ խնդրեն, պնայն սիրեն, ընդ նայն զարժանան, պնայն միայն զսփեն»:

«Նորասէր հնասիրութիւն» անսամեցին տա՛միկ լեզուի սրբութեան նախանձախնդրութիւնը, եւ «մուրութիւն», նորացանդ վարպտութիւն այն սկզբունքները, որոնք կը դիտէին յունարանութիւնն ալ, պարբուսյաւանատան ապաստարաններն ալ ջնջել անհետացնել զբախան լեզուէն, եւ բնիկ հայ բարբառին, որով Սահակ եւ Մաշտոց խօսեցան, նախապատուութիւն տալ:

Եւ ոչ միայն հասկացողութիւն կը պակսէր քննադատներուն¹², այլ եւ շունչին անոնք

¹² Ս. Ղազարու Միթաբեաններն շ. Ղազար 1847 Մայիսին կ'այցելէ ի Չմիրսնիս Վիեննացի Միթաբեաններու Վանատանը եւ կը հիւրընկալուի սիրով: Այս առթիւ կը գրէ շ. Փ. Սպենեան (Թղ. 13 Մայիս 1847) առ շ. Փ. Ճամճեան ի Վիեննա. «Ի մէջ բանից բազմաց, աստք ի մէջ, որպէս սովոր իսկ է լինել՝ խօսել եւ գշացկարանութենէ: Այն ինն յոյժ նեղի պնտա նախ էթէ ընդէ՛ր յանտի վեր ի վայր լեզվեզու՛մբ զմատենայիրս Ասկի պարուն, եւ պանծամք նային ոչեա երթայ: Երկրորդ՝ բան եղև զտա-

յատակ դադարաբար թէլ ի՛նչ է լիզուի յատակու-
թիւն: Անոնք կը շփոթէին յիզուի յատակու-
թիւնը մտքի արտայայտութեան բացայայտու-
թեան հետ. իսկ վերջնոյս համար անհրաժեշտ
կը համարէին այն ամէն տարրերը զորոնք
դարերը աւանդաբար բերած հասցուցած էին:
Եւ արդեօք կը մթացնէ՞ր արտայայտութեան
յատակութիւնը եթէ փոխանակ վերծանեմք
ընթեռնում կամ աստուածայինի աստուածե-
ղէն, աղօթեմք յաղօթս կամ եւն բուսէր: Եւ
եթէ կը հանդուրժէր լիզուն քատր, քատրոն,
կրկէս, ստաղ, քարտէս եւն բուսերուն, ան-
հանդուրժելի՞ սխտի երեսոյին կոմիկեան,
փիւսկեան, ստիփս եւ այլն. անհրաժեշտ

ոպարմութենէ եւ բազում ինչ կանոնս դիւրութեամբ
իմն կարգէր զնէր առաջի: Թողի նմա խօսել որչափ
եւ կամեցաւ. եւ իրրեւ լռեաց՝ սկսայ ամենայն բա-
նիցն մի առ մի սայ պատասխանի. այնչափ ստիպե-
ցաւ՝ մինչեւ ասել եթէ Այսպիսի պատճառներ կար
նէ, ինչո՞ւ վամբ չգրեցիք. իրրեւ ետու առ այն պա-
տասխանի. մեզ՝ քանզի չգիտէաք զսկզբունս մեք,
չէք հնար զայդ ասնել. այլ մեզ մտքի իսկ էր եթէ
ունէիք ինչ ընդդէմ, զայն նախ մեզ ցուցանե՛ք եւ ապա
հրատարակել. նա պապանձեցաւ: Յետ այսորիկ ըրի
ի մէջ՞ զծագու բանն՝ որովք վարէին ի գրութիւնս
իւրեանց, որ սչ վայել է այնձ որ զհիմարտութիւն
ինչորիցէ եւ այլն եւ այլն. եւ խօսեցաք այնչափ՝
մինչեւ անց կէս գիշեր. եւ այնպէս ի նեզ եմուս՝
մինչեւ խոստովան լինել նմա, թէ այն ամենայն
զրեայք՝ ոչ հասարակաց ամենեցուն կարծիք է, այլ
անձնականաց. քանզի, ասէ, մեք այժմ շարհնայ եմք
ամենայն ումեք ազատութիւն կարծել զինչ եւ կամի-
որպէս է տեսնել, ասէ, ի նոր բերականութեան
չ. Արսէնի, որպէս եւ ի թարգմանութեան անզ նորա՝
Մշակականին Վիրգիլեաց, յորս, ասէ, կան ոչ սա-
կաւ շարտառոց բաներ»:

Հա՛րկ էր յանարան Գոգրոցի, Ջ. գարու եր-
բորց քասորցին, թխած քասերուն կարա-
տից :

Անտարակոյս կը պակսէին Գասականին
զիտական քառեր, արուայտաւելու փիլիսո-
փայտեան մտքեր, բայց Ն. գարու հարուստ
մտանոց բաժինը կու տար բանայի, պատ-
շանկեցնելու այս մտքերուն զիտան քառեր,
կամ կերտելու նսրեր, թէ առանց մեղանշե-
լու լեզուի յասակութեան եւ թէ առանց
միտոցնելու մտքերը : Առաջին պահուն տար-
օրինակ պիտի հնչէին անոնք հին ականջնե-
րուն, բայց պիտի բնականային նսրերը, պա-
տականով անոծ ականջները : Եւ ամէն նախա-
պատրաստութիւն տեսած էին Նոր Գասա-
կանները — իրենց հրատարակութիւններուն
կցած քասացանկներու մէջ — խախտնելու
ամէն թիւ բիմացութիւն :

Թէ քանի՛ թիւ բիմացութիւն կ'իշխէր հա-
կասակ կողման քով՝ պայծառ պիտի բա-
ցատրէ հետեւեալ նամակը, զոր յատուջ կը
բերեմ ամբողջութեամբ : Կր գրէ Հ. Թաղէսո
Մարտտեան աս Հ. Մ. Գարապաշեան (Կ. Պո-
լիս, 15 Մարտ 1848) .

«... Բայց դու, Եղբայր պատուական,
դու մի՛ բնոյ այս գարմանայցես, զի առ թեզ
գնախործոյ բանս իմ ազգէ կանխեցի, քան-
զի դո՛ւ առաւել քան զայրս բամբաստիս հա-
կասակորդաց անտի, իրբեւ զտիչ նորածե-
րասիցց եւ նորահնար սնուց՝ զոր ի մեր մա-

տեհնայրութիւնսց եւ յիբարքանշիւբ եւ յաւանձին եւ յրնդհանուբ պիբա անխաբիբ ի կիբարկանէք: Աւ սա հաւաստի կացուցանելոյ գրանս իմ պատմեցից քեզ գանցս՝ որ անցին ընդ իս յասաջ քան գամխա երկուս: Դէոյ եղև ինձ ի տան ուրեք տեսանէյ գանուանին գայն Պուէա, որոյ անուն յորջորջանացն ըստ հին մատենայրոց Առան Ախաեկան, իակ ըստ ճորոցն Հ. Արսէն Անթիմոսեան Բաղրաստանի՝ Աս՝ որ ի յետին ծոյբ իմաստութեան եւ բանասիրութեան հասեալ համբաւի, հայր պուէասոյ յորջորջի, ի հանգամանս հայկական յեղուին հմտութեամբն առաւելալ քան զհինան համարի, իբրև քաջ գրամատիկոս եւ ճարտարախօս, վարժ յամենայն գիտութեանց մասունս, իբրև հմտացոյն քան գայլս եւ տեղեակ հին եւ ճոր պատմութեանց ի սամկաց քաղաքիս մեծարեալ պատուի: Աս՝ իբրև գիսն ետես ի տան անզ, սակ. «Վերայատուելի ունիմ ինչ սակ ջեղ, քանզի գու խահեմագոյն ոմն թուխ» եւ ես ասեմ. «Ախայիս, չեմ ես այնպիսի՝ որպէս գուգ սա երեսս կարծես թէ իցեմ»: Կրկնեալ գրանս իւր սակ. «Անտարակոյս եւ քո իակ ընթերցեալ իցէ ի յլագրին ձերում գոյն տեղի, յորում Ձերքն ընդ Տրամագիծ բառից ի կիբ ասնուն գրաոց Երկալիտուր. չգիտեմ ուստի՞ ասեալ իցեն գոյց. ի մատենագրութիւնս նախնեաց՝ որ ի հինգերորդ գարուն շարայրեցան կամ թարգմա-

նեցան, ոչ ուրեք երևի ի կիր առեալ, այնք
 դարուն ասեմ, զոր նորա ի հանդամանս լե-
 գուին ընտրելագոյն քան զայլ զարուն համա-
 րին, որպէս եւ մեք իսկ, եւ խոստանան իսկ
 լինել հետեւոյ նախնեացն մատենագրաց որ
 ի նմին դարու ծաղկեցան յո՞ւ ընտիր հայե-
 րէն լեզուին. եւ այնու խոստանան եւս դտել
 եւ մաքրել զլեզուն յումոյլա բառից՝ որ ի
 յետին դարս սպրդեալ մտին՝ որոց կիրա-
 սութիւնն յաճախեալ իցէ ի նորոց: Արդ եթէ
 գոքա զկէս նոյատակի փոփոխելոյ զհանդա-
 մանս լեզուին՝ զայլ ունիցին առաջի իւրեանց,
 ընդէ՞ր արդեօք զոչ ի կիր առեալն յընտիր
 ընտիր մատենագիրս հինգերորդ զարուն որ-
 պիսի Եւսեբիոսն զէ Փիլոնն իցէ, զբառոյ Եր-
 կալտուր ինքեանք ի կիր առնուն իբրու թէ
 առաւել ընտիր քան զբառոյ Տրամազիծ. ի
 Գիրոսն Փիլոնի բառոյ արամազիծ կրկին ան-
 դամ զատնի ի կիր առեալ: Ինձ այնպէս
 թուի, ձեքքն միայն ի զբոցն Մագիստրոսի
 առեալ իցեն զԵրկալտուր բառոյ, որ է ամե-
 նածրդեալ հեղինակ: Ոչ գոքա միայն, եւ իմ
 իսկ ընթերցեալ եւ քննեալ իցէ գնախնեացն
 մատենագրութիւնս, եւ համեմատեալ իսկ
 եմ զիւրաքանչիւր թարգմանութիւնս ընդ
 յոյն ընագրացն. եւ ոչ ուրեք զտի բայց
 միայն ի Մագիստրոսն: Չգիտեմ զի՞նչ
 փաստս ունիցին նորա ի կիր առնելոյ զբառոյ
 երկալտուր; առաւել քան զբառոյ Տրամա-
 զիծ, եւ զայլ սոյնպիսի անսովոր եւ խրթին

բայտս՝ ոչք կամ բնաւ իսկ ամենեւին չիցեն ի կիր տուեալ ի մատենագրաց եւ կամ միանգամ եւեթ. որով պատճառ տան ռամկաց եւ տղխտաց ոմանց բամբասելոյ երբեմն զձեզ երբեմն զմեզ. թոյ զերկոյաաստուծիւն կարծեացն եւ զչփոթան սրք կարեն ծնանել ի միջի մերում: Բայց կարծեմ թէ առաւել քան զայլս խարախաշեանն իցէ դտակ այդպիսի բառից եւ նորածեւութեանց: Առ սր խնդրեմ ի Վերստպատուութենէզ գրել յինչն կողմանէ՝ թէ զինչ փաստս ունիցի»:

«Ահա տեսանես, Հայր պատուական, թէ քան զայլս առաւել դու բամբասիս. թէպէտես ասեմ ցնա թէ բայց երկակտուր՝ զոր նոքա ի կիր տուեալ իցեն, ոչ ասանց պատճառի իցէ, քանզի յորժամ ընդ յունականին համեմատիցի, սր է տիամեքրոս, քան զտրամազիծն առաւել բնական թուի, եւ ճիշդ երկակտուր նշանակէ: Բայց այսու ամենայնիւ դու պնդեա՛ զմէջս քո, սրեա՛ զգրիչս քո, եւ ցոյց զգորաւսր փաստս հակասակորդին քում, եւ տուր իմաստնոյն պատճառս զի իմաստնագոյն եւս լիցի»:

Չունիմ զժրախտարար առ ձեռն Գարսազաշեանի պատասխանը¹⁴. բայց կը գրէ Հ. Եղուարդ խորանեան առ՝ Հ. Ղ. Յովնանեան (28 Յունիս 1848, Կ. Պ.) .

«Զթուղթ Հ. Մատաթիայ մերոյ, զոր

¹⁴ Երկակտուր բառի մասին տե՛ս վարը, էջ 317:

պրեաց նա առ Վ. Հ. Քաղկոսն մեր ի ջատա-
 պոսութիւն անձին, բնթերցաս նա ինքն
 Հ. Քաղկոսն մեր սուաջի Հ. Արաղնին: . . . :
 Հարցի ց Հ. Քաղկոսն թէ պինչ ասաց ի պա-
 տարսանի. առ Հեղ սեղ ծիծաղեցաւ, սեղ
 սեղ սեղէն ցատկեց, սեղ սեղ արացաւ.
 բայց ի կնիք բանի ասացեալ է ի թէ ես պո-
 սիմ ց Հ. Մատաթիայն եւ յարցեմ պիտու-
 թիւն նորին եւ պննութիւն եւ պարտածան,
 եւ շունթ ինչ ասել. բայց ընդ խորութիւն
 նախնեացն ոչ հաւանեցաւ, առ Հ:

Այնուայ պայթակցութիւն պատճառաւ
 էր հակասակ կոչման նաեւ նոր օտար անուն-
 ներու տառադարձութիւնը: Հայ հումանիտա-
 ները, որոնք կր ձյուղին յամենայնի հաւա-
 տարիմ մեալ իրենց սկզբունքներուն, թէ
 չին եւ թէ նոր անունները կր սասայարձկին
 միտկերոյ, սրպէս թէ ամէն անուն պարտ
 բլբար յունական սասերով: Ինչպէս Մաշ-
 սոցեան պարս հեղինակները Caesar կր կար-
 պոյին Καίσαρ, կամ Cicero = Κικέρων եւ կր
 սասայարձկին (Կա'յս(ա)ր, Աիկերու(վ)իւ.
 սյսպէս ալ Polygnac = Պոլիգնակոս, Racine
 = Հասկինոս, Rodericus = Հասկերիկոս,
 Bossuet = Բոսսուեափոս, Leibniz = Լէյբնիկոս
 եւն: Կարոյ էին այս սասայարձութեամբ
 խմայուր հնչուիլ անունները նորին քաջա-
 վարժ աղանջներուն. բայց սլուք է բնթեր-
 ցոյր պիտակից բլբար թէ մեռեալ լերս մ'ու-
 նէր իր սուաջ, որ իւր շատ օրէնքներով ար-

զէն օտարալուր էր աշխարհարարին բնակ լսելիքներուն . գաղգ . cirque . խա . circo , գերմ . Zirklus շատ կանուխ արդէն հայայցած էր կրկէս : Աշխարհարարին անբնակ հնչիւններ կարող էին քաջահնչիւն լսուիլ գասականին մէջ . իսկ անուան մը օրէնքով աասադարձութիւնը չէր խափաներ անշուշտ օրէնքին ծանօթ ընթերցողը կարգալ բառ կամի հին կամ նոր հնչիւնով , ինչպէս այժմ նոր լատինագիր լեզուներու մէջ իւրաքանչիւր անհատին սպաստան թոյուած է միաձեւ գրչութեամբ անուններու արտասանութիւնը :

Այլապ սխալմունքը , գոր գործեցին մեր հումանիստները , այն էր , որ շատ կանուխ փորձեցին գասական լեզուն շահագործել պարսկական գասադրերու համար : Ապրտարախօսութեան , Ուսողութեան , Փիլիսոփայութեան գասադրերը կը պահանջէին հասարակաց գիրամուշկի լեզու , գարերէ ի վեր գործածական գիտական բառերով . իսկ այդ բառերը՝ գործնուած շունարան պարսի գործնուցին մէջ , պիտի շղանկին գասականներու հաճութիւնը , եւ ի հարկէ պիտի վտարանակուէին հնապայններով : Աշակերտութիւնը հարկապարտած նախ պիտի ծանօթանար բառերու եւ ապա խորանար սեմանց իմաստին : Հնայն եւ նորին այս հակադրութիւնը պիտի սակզէր նախ տհաճութիւն եւ ապա պիտի յարուցանէր հակասակութիւն :

Դասականի նոր մասեճայիրները պէտք է

մնային իրենց ըստ ձրութեան վրայ. այն գեղեցիկ լեզուն պէտք է կիրառելին միայն գեղեցիկ մտանկազրութեան եւ հին դասականներու թարգմանութեան համար:

Բայց այս կէտին մէջ մեզք ունի նաև ժամանակը, որ դրարարով կը պահանջէր իր գասազրբերը: 1841ին, երբ ըստ սեռան Բնական պատմութեան երեք հատորները աշխարհարարով, կ'ափսոսար ժամանակակից մը, թէ ինչո՞ւ դրարար լեզուով չեն հրատարակուած անոնք: Գարոցն էր որ պիտի սպասէր դիրքը եւ ասով վարձատրէր ապագրիչները: Չէր կրնար սպասուիլ ժամանակէն, որ վարձատրէր լիարուսն՝ գեղեցիկ եւ պատմական դրահանութիւնք:

Հակառակ այս ամէն ընդդիմարանութիւններու, շարունակեցին երիտասարդ համանիստներն իրենց դործունէութիւնք, ասանց շեղելու ընարուած սկզբունքներէն:

Արտաքին պարագաներն միայն ստիպեցին դանոնք լսել. որովհետեւ չկար այլ եւս իրենց մեծ հովանաւորն եւ պաշտպանը՝ Գեղ. Ա. Ազարեան. որովհետեւ պահանջեցին Միտրանութեան Գարոցները իրենց պահանջութեան եւ պայծառութեան համար ուսուցչական ոյժ եւ հարկ եղաւ դասական մտանկազրութեան մէջ սնած եւ դարգացած երիտասարդներուն իջնալ դաստիարակական ասպարէզ: Եւ որովհետեւ ժամանակն ալ սկսած էր փոխել իր ճաշակը. աշխարհարար մա-

տենադրութիւնը այն ինչ ծրած՝ սկիզբն բրած էր ծագելիլ համայայծառ :

Այսպէս թէպէտ կարճատեւ ժամանակ մը միայն, հազիւ 15 տարի, վայելից դասական լեզուի վերածնութիւնը կեանք մը արեւի տակ, բայց ունեցաւ պտղալից մրդաշատ մատենադրութիւն մը, որ պիտի պահէ իւր նշանակութիւնը բոլոր ժամանակներու համար, իրրեւ վիսպ թէ հայ դասական մատենադրութիւնն այ տարեցաւ իւր հումանիզմի շրջանը, ունեցաւ իւր հումանիստները :

Ժամանակը շքնահատեց իւր հումանիստներու ճիւղերը : Հայ դասական մատենադրութեան արնաջան աշխատութեամբ, բանասիրական ճանադարհով եւ դիտական հաստատուն սկզբունքներու վրայ կատուցուած վերածնութիւնը, զոր այնքան խանդավառութեամբ սղջունած էին երիտասարդ հումանիստները, այնքան դորսվով փայփայած եւ առոյզ հասակին հասնելու նպատած, վայելից իւր յարզն ու նշանակութիւնը վանական անձուկ շրջանակի մէջ միայն, ուր եւ տեսած էր առաջին լոյսը : Չէր վիճակուած հայ հումանիստներուն բարձրանալ համայսարաններու կաթիւզրը, թափանցել նախակրթարաններու խորքը, գտնել մեկենասներ արքունիքներու, քահանայապետական սրախտներու, իշխանական գարոյաններու մէջ, կամ հնձելու ծափահարութիւն եւ գրուատիք հրատարակներու վրայ : Եթէ դանուեցաւ Մահակ մը,

որ խրատոյս կարգաց Մաշտոցին, բայց շե-
յան Վաստէապուհներ կամ Ամատունի Վա-
հաններ, սրանք քաջայեր հանդիսանային,
Մեկեմնաս կանդնէին դարակապժիկ գիտին և
հայ հուժանիգժի պայծառութեան նպաստա-
մատոց բլլային: Զուր սոյատեցին հայ հու-
ժանիսաները Ռահ գետին եղերքը լսելու խան-
դախա սղջւցնր հայ ժպոփուրդին: Ընդհա-
կատակը շեւ հասեալ ի ստիմանս մելո՝ միմչ-
դեւ գային ի նահապարհի և ահա լուան
սահժանապահք հայ գրականութեան և որ-
պէս ի վերայ քշնամուց բնդդէմ գինեցան՝
ստելլալ. Ահա ս՛ր գան միւս ևս քարգ-
մանք...¹⁵:

Որչափ ինձ ծանօթ է, դարուն իմա-
տուններէն մէկը միտն գիտցաւ խելամուտ
բլլայ գիտին մեծութեան և կատարուած
աշխատութիւններու արժէքին. անո՛ր խոս-
քերն են, արտասանուած արթուն գիտակցու-
թեամբ և կանխապուշտի սոցժամբ, թէ
, քաջայերեցալուք, պատուական և սուրբ
Հարք իմ, քաջայերեցալուք... երէ սչ այժ-
միկ, այո՛ անեմ՝ առ յապա ժամանակս ԱՆ-
ՄԱՀ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ԿԱՅՅԷ ԱՆՈՒՆ ՁԵՐ
... այս՛ ա՛չ յամեցին ազգաւիրաց խումբ
ԿՈՒՌՈՂ ԿԱՆԳՆԵԼ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՁԵՐ»:

Երբտասարց Ստեփան Ոսկանեանի սու-
ղերն են ստանք. և պուշակուած աղբաղան

¹⁵ Հժժա. Ղ. Փարպ. Թուղթ, էջ 202:

արդարադատք այս աստիճանն ստուգութիւնը : Ազգայան , թէպէտ շատ ուշ , դնահատեց լարձը Գաթրբճեանի և իւր Ընկերներու վաստակը : Գոտական հայերէնի վարդապետութիւնը շահեցաւ , ձեռք իւր ետեւէն հետեւողներ . այն նուաճեց բանասէր մտքերը , վայելեց լեզուապէտ հանճարներու հաճութիւնը : Յ . Գորգէն իւր աշակերտութեան հետ Գարապաշեանի հոգանաւորութեան ասկ հիմնեց մինչև անգամ տասնձին տմարեայ Հանգէս մը , Ասկեզէն Գորտիկան ճշտակը զգալ տալու համար նոր սերունդի ներդրումը քիմքին : Նորայր Բիգանդացի ճանչցաւ գոտական հայերէնի բանասիրական նշանակութիւնը և խորաքաւ անոր ստամուտութեան մէջ յեղում նոր Գրութեան վրայ : Հ . Ն . Անգրիկեան հիաքաւ սակի գարու մատենադրութեան ասուելութիւններուն վրայ և հանդիսաքաւ անոր գովիչը : Լեզուաբնին Հ . Աճաւեան , լարձը շնորհ կիզէ Գորեան հրագորակաւ գրուտակցին Գոտական հայերէնի քորագում սկզբունքները և անոր բանասիրական և գործնական արժէքը . և հայերէնապէտ և լեզուարան Ա . Մէլլէ համարեցաւ բնիկ հայերէնի քերականութեան ստամուտութեան համար միակ ազգիւր գոտական մատենադրութիւնը և արդարադատք թէ՛ սպարագրութեան և թէ՛ լեզուի

յստակութեան համար այն վարդապետութիւնը որ կը քարոզէին Վիլննայի Մխիթարեանները : Այսպէս մնաց կենդանի նոր Դրութիւնը իւր անխախտ սկզբունքներու մէջ : Գաթըրճեան եւ Ղնկերները հիմնեցին Բանասիրական Դպրոց մը, որ կը շարունակէ գործել :

2.

Ն. ՅՈՒՐԵՒ ԴԵՏԵՐՃԱՆԻ
1820—1882

ԳՐԱԳՐԱԳՐ

Հ. Յ. ԳՐԱԳՐԱԳՐԱԳՐ, 1848

1. ԿԵԱՆՔԸ

Սուրսաններու քաղաքը Եօթնաբլուրեանն էր. Պոլիս հիւրընկալն Եղած էր Գաթըրճեան Գեղցաստանին, որ ի խնդիր նոր հայրենիքի Եղած հաստատուած էր հոն: Սերսփէլ Էւ Ֆուստինիանէ՝ ինչպէս զոյգ մը աստրակներու կ'սպրկէին հոն, համեստ կարողութեամբ, բայց հարուստ բնաանեկան աւանդութիւններով Էւ քրիստոնէական աւաքինութիւններով: 1820 Փետր. 19ին կ'ողջունեն անոնք ծնունդն իրենց անդրանիկին, որուն յաւայանէ Աւետիք անունը կու տան, կարծես կանխազուշակ աւետիք մը նօթճելով Ազգին, որուն պարծանքը պիտի բլլար ապայային:

Տասնուերկու տարինը կը վայելէ Աւետիք իւր ծնողական յարկին տակ. ուր մայրական կաթին հետ կը ծծէ նաեւ կաթը բարեկաշտութեան: Հասակին աճման հետ կը ծանօթանայ զրի Էւ զբքի Էւ կը սորվի շատով Երթեւեկելի Ղալաթիայի Միլիթարեան Դպրոցը, ուր նոյն պարուն համբուււած էր իբրև ուսուցիչ հայերէնի Հ. Վրթանէս Վ.

Չայրխեան: Ծանօթութիւնը Մխիթարեան Հարց Հետ կը վառէ իր փափուկ սրտին մէջ հոռանդր, նախանձաւոր բլլալու անոնց աղղօզուա եւ սուրբ օրինակին: Եւ մանուկ Աւետիք կը բանայ իւր սիրտը Հ. Չայրխեանին: Պէտք չկար ունենալ քաջատես աչք վեր հանելու մանկան ընդունակութիւնը փափազած կոշման համար: 1833 վարդերու ամսոյն կու տայ ոլատանին Աւետիք իւր հրաժեշտի համարոյրը ծնողաց եւ սիրասնունդ քոյրերուն եւ եղբայրներուն. անոնց թուին մէջ էր Անտոն, որ 7 տարի յետոյ պիտի հետեւէր իւր եղբոր քայլերուն¹:

¹ Անտոն Գարբրմեան ծնած 1828 Մարտ 19ին, կ'երթայ 1841, Յունիս 2ին Վիեննա, կ'ընդունի Սամուէլ անունը, կը մեռնադրուի քահանայ 1850 Հոկտ. 13. եւ կը վախճանի 1895, Մեղոս. 12ին ի Տրիեստ: Նման իր երիցապոյն եղբոր՝ կը նուիրուի Նայկարանութեան եւ կը հանդիսանայ անուանի գրական ընտիր, թէև սակաւաթիւ երկերով: Առթիւ իր մեկնումին կը գրէին ծնողքը Գեր. Արիստակէս Ազարեանին.

Գերապայծառ գերապատիւ Հայր.

Մինչուկ առ օրս թխտէրով հրամանոցը գերապայծառութեանը պատուասիրելով կը յարգէինք կօրոսոյց Աստուած իր սղորմութեամբը առ օրս մեզ հասցուց որ ազանիս թխտարեր հրամանոցը կ'ստաբիւնք կօր եւ անոր մեռչովք սուրբ աջի համարելով սուրբ օրհնութիւնդ մեր ու մեր գաւակներուն վրայ կատնենք կօր. փառք աստուծոյ անսահման սղորմութեանը որ մեզ արժանի կնէ կօր մեզի պարզեւած գաւակները զարմեալ իրեն նուիրենք. չէմէն Արեւիին, Արբահամին ու Նային պատարագներուն պէս մերն ալ իրեն ընդունելի բլլալ: Գերապայծառ Հայր գաւակնիս մեր մեռչէն էլալ, հրամանոցը Հայրութեանը ու խնամոցը կը յանձնենք եւ կը յուսանք որ

Դէպի Աւրոսպայի սիրար, պէպի կայսերանիսա մայրաքաղաք Գանուրեան ասիերուն վրայ ուղղուած էին պատանուցն քայլերը. 1833 Մայիս 25ին կը ժամանէ Աւետիք Վիեննա ուրիշ Երկու բնկերնեւոյ էւ կը հիւրասիրուի Միտիթարեան յարկին տակ, որ այնուհետեւ իր նոր հայրենի տունը պիտի բլար: Կը պանկ հոն իրեն հայրենակիցներ Անտոն Պէրպլերեան (այն է Հ. Մատաթիա Գարապաշեան, ծն. 1818, Փետր. 11, վանք Եկած 1832 Օգ. 22), Մկրտիչ (= Հ. Քերտով) Սպենեան (ծն. 1817, Մարտ 13, վանք Եկած 1831, Սեպտ. 26), Սիմոն (= Հ. Ղուկաս) Տէրաշեան (ծն. 1819, Մարտ 31, վանք Եկած 1831, Սեպտ. 26) էւ ուրիշներ:

ձեր խնամոց տակը էւ ձեր սուրբ ազգիւքը կը կրթուի կը մեծնայ ու աստուծոց, թէ Հրամանոցը էւ թէ մեզի սիրելի բնակիչ գաւառի կլլայ:

Ես ու բնկերս ու ամէն գաւազներս խնարհած աստուածարեան տէր համբուրելով սուրբ սրկնաթիւնը կը խնդրենք. բարեւ կենեք վանդին մէջը եզոզ ամէն քահանաներուն էւ մեքերնին կը համբուրենք ժանտանոց սիրելի գաւազներեսս եզոցը Յովնփին շատ բարեւ կենեք: Ըշտը իրենայ բազմանքը տեղը հասաւ ազգաբնի վանքը կ'իս հէմէն Քրիստոսի բազցը լուծը շարկելով արքայութեան նամբու մէջ միատեղ ասաջ կ'ըզան: Էզ մալ անթիբայ ըստահներ կը խաբեմ կոր. ասոնք ալ սիրոյ մէկ պզտիկ նշան տէր բնգտեմէ. սզլ լեր:

Հրամանոցը գերազայնաս հայրութեանը

Ն. Ծ.

1841 Մայիս 3. Սերբի էւ ազգիին Ռուսիանէ
Հաստապոյ:

Ղաթրբնեան:

Որպիսի՞ հաստաբի թարգման չէ նամակս:

որոնց հետ կը կապուի շուտով սիրտ ի սիրտ
 և խրատաւուտած անունց որինակէն կ'ընթա-
 նայ յատաջապէս աստիքնութեանց և սու-
 մանց ճէջ : Քիչ յետոյ (12 Օգ . 1835) կը յա-
 բին իրեն Ղիշէն (= Հ . Արազն) Այտրեանն ,
 Յովսէփ Աւետան և Սերափրէ (= Հ . Ղևւոնոյ)
 Յովնանեան :

1836, Օգոստ . 15ին սկիզբ կ'ընէ Գա-
 թրքանն նորընծայական շրջանին , եւր կ'ըն-
 արէ իրեն անուն վախճանակ Աւետիքի՛ ՅՈՎ-
 Սէփ : Ետեւոյուն նորընծայն կը փարի կսչ-
 ման . կը զգոց իւր ոյժեքը բաւական նախ-
 րուելու Աստուծոյ ծասայութեան և զորձե-
 լու ի թիւ շաշակերտաց Մեծի Հորն Մխի-
 թարայն , անոր հոգեով և անոր ձգտումե-
 րով : 1838 Մայիս 20ին կ'ախակ Գաթրք-
 անն կրօնաւորական երեք սխաւերը և կը
 գրուի անգամ Մխիթարեան Մխարանու-
 թեան :

18 տարեկան էր ոյժժ Եղ . Յովսէփ և
 միջամախ փիլիսոսփայական և աստուածա-
 բանական աստիճեքու ճէջ : Դեք . Արիտա-
 կէս Աղաբեան էր իր սոսուցիչը . և վերա-
 կացուները՝ Հ . Մանուէլ Տէրփիշեան և Հ .
 Յակարտ Պոպունեան :

Բարձրացոյն խումբերու ոչակերաներն
 էին

Ա . 1836 Դեկտ . 8—1840 Եւր . 1 .

Եղ . Տիմոթէա Լիմանեան

„ Մատաթիա Գարայաշեան

„ Անանիա Տէրփիշեան

Բ. 1838 Մայիս 20—1841 Մայիս 30.

Այ. Ղեւոնդ Յովնանեան

„ Յովսէփ Գաթրըճեան

Գ. 1839 Դեկտ. 8—1844 Մեղա. 8.

Այ. Փրկարարս Ճամճեան

„ Պետրոս Պիւրպիւյճեան

Բայցերբ, զոր կ'անէր Գաթրըճեան գիտութիւններու մէջ, կ'արժարձէին իր մէջ պիտակցութիւնը, թէ ամէն յաստատարութեան նպատակակէտք Աստուծոյ փառքը եւ սպային սուտար սկսք է բլլայ: Հասնելու համար յաջոպութեամբ սոս նպատակին հարկ է յոսջ մարդուամ բլլայ իւրաքանչիւր մարտիկ սպայային լիպուի եւ սպայային սասմներու մէջ: Եւ սրախհակ: Միտիթարեան Վարժարանը սոյն հրահանդանսոյն է, որ սխալ կրթութիւն մարդութիւն պիտութեան աստարկգի վրայ բմբիչ նահաստեկները, անհրամեշտ համարեցաւ անձամբ օրինակ բլլայ մայրենի լիպուի սասմնատիրութեան եւ հմտութեան մէջ: Ձեան ի ձեան Գարսպաշեանի հետ, որ իրրեւ երկրպոյսն, յաստատուէմ էր արդէն եւ հոշակուամ սուէտ, կր խորանսոյ Գաթրըճեան հայերէն լիպուի քննութեան մէջ, եւ ձգտուամ դանտղանել բնախրն եւ բնաբլայպոյսն՝ կ'աստղնարդէ պիւրենք պիւտի մը, որ անտեկերայ մը կ'բլլայ ժամանակին համար: Բանասէրի խորաթափանց միտքը, որ բունամ էր Գաթրըճեանի մէջ, վեր կը հանէ

զգալի տարբերութիւններ և . պարու պրական լեզուի և . յաջորդ պարերու կիրտոսած լեզուին մէջ . առաջինը կը հռչակէ միակ ընտրելագոյնը՝ պատականը , երկրորդը կը պատասպարտէ իրրև . խոտան , ապաւայուած հայերէն :

Նոր սցեսարու թևածը կ'ազնունուի պիւտ վարժարանցիներէն . և . յանկարծ կը վերածուի Վարժարանը Մաշտոցեան Գարոցի . Սուհակ , Մաշտոց և . Եղնիկ և . հան առաջիշները և . և . պարու առաջին կէտի մասեկնապրութիւնը առձեռն պատարփերը : Գաթրըձեան վերին հակսի պերի մէջ է . Գարոպաշեան կը ստիպուի առ առ անոր միսանպամ սկիզբընէ սարգիւտ հայերէն :

Գեր . Արիստակէս Աղաբեան , որ Միարանու թևան պէկր պէսի բարին և . պէսի պարպացում կ'առաջնորդէր , խրտխոյս կը կարպայ երիտասարդութեան և . տրտաքին սարպաները կու պային հրահրել բոցը : Նոր էին ձգուած Միարանութեան հայտկոտ շէնքին հիմերը . օր աւուր կը ձգտէր շէնքը բարձրանալ երկնապոյ , և . կը տեսնուէր տնոր աւարտման մէջ սկիզբը Միարանութեան պայծաս ապայային . կ'արժարձէին դուարթ առաւօտեան յոյսերը երիտասարդ նոր սերունդին սրտերու մէջ . . . . և . Աղաբեան օրուան մարդն էր ներշնչելու ծերին և . երիտասարդին կեանք և . և . սանոյ :

Տեսաւ Գաթրըձեան Միարանութեան նոր

չէնքին նաստկատեաց հանդէսը (18 Հոկտ. 1838), ինքն ալ մասնակցեցաւ հանդիսական շաին, որով Միարանսի թիւնը յայթական քայլերդով կը մտնէր իւր նորակասոյց յարկին ներքեւ: Աւ եռաց արիւնը իր երթաւսարդ երակներուն մէջ. թեւ ստաւ արիւնք սւ զարծեց թսիչքներ:

Այն ինչ աւտրասած յաջողութեամբ սսման ընթացքը՝ 1841 Մայիս Յին կը հրատարակ սուրբ տասիճաններու եւ կ'օծուի անոյշ իւրով ի քահանայ Տէաոն բարձրւոյ՝ Շ. Ղաւկաս Տէրակրեանի եւ Շ. Վրթանէս Եագութճեանի հետ:

Շ. Մ. Գարայաշեան, որ քիչ յասաջ բարձրացած էր նոյն տասիճանին, կը նսիրէ նորրննոյ օճեալին սրտարուզի սւ զերձ մը, սր կը կարգացուին նկարայրական զծեր նորրննոյ պաշտանակցին տարսւմներէն՝ զտատած ընկերական աշքերով:

Թոյլ կսւ տամ ինձ ներկայացնել հոս սոյ սւ զերձը ամբողջութեամբ, որ հետաքրքրական է նաեւ սրիչ սեսակէաներով:

ՆՈՒԱԳ.

Տէսի զգասիւ օճման քս, որով ընտրեալրդ զատեար.
Առհասաշեոյ տեալ զոյզ, սս անճատոյցըն մատեար:

Գս սր ըզինիքն Յիսուսի, ըզանարհին եւ հեղոյ,
Գրսշմեալ ազար յոյզ նարսս, ընդ զակասին ըհհեղոյ:

Պատմուհւնուս թղ յարցկեաց՝ գորչարու թիւնքն աա-
բոր :

Նախանձեկի սոց պատիւ, թղքեղ էլլարոց շոց սրոր :
Ե՛րթ կեքակերեա՛ պնդիպտու ի նա իբրեկան զարկեոցոյ :
Ուսեալ զՍր կնքն պատմեա ի բարբաբեալ ժարկեոցոյ :
Հար թղՄեաարթմ եւ թղՄեմ, եւ պապոցոյ սարբ
այտակա :

Ըստ Աեաոցոյ նմանութեան, զամպարբըշահաւաւըն գա-
տեա :

Նար պատերազմքն գոսոց, է՛լ, նա՛նաաակրոց, ժաաթբ,
Ըզ՛նաաապն զէն աոնույ, սար եւ սապար են պաաթբ :
Քանձեոցին եւ Մախար ա՛նա թղքեւ շարթ՝ հեզան :
Քեզ Բարպանան ձեարեաու, հա՛ր գաղչա աաանոց ազե-
զան :

Ի Գաղչապոյն հաաթ սրոց, սրքեա՛ թանին թարուաթ-
Հաա գանթըլգաաաթն սրթաթբ, ժի՛ ահն աոնուր եւ
խաաթբ :

Ըալց շէ սոս թեկ, նբ իբրեալոց, աեխա եւ սոլ ճա-
խա թիւն :

Ընոյ աեմարմեոցն կրաթ եւ թնոց գիւոց սխաթիւն :
Աեթբ գ՛նոցին Քթխաաաթ թեկ գրպարութիւն եւ ժա-
տեան :

Գաաապեա յետլ, աեզաեեա թղնկրակչա եւ գաաեան :
Խարաակեոցեա զՄա՛նոց ի գորութիւն յա ձեաին :

Եւ գմարպարեան աժոթոց, թղկարապեաաթն նեաին :
Ըզ՛նեպարկոց կբշաաժքեալ, եւ թղՄեմթին աեարկն :

Ի գաաժանէն թապեոցեա գաւ զՄարալոց հաժոթէն :

Ի հաժրաանալ ձեոսոց շոց փարաաթ տաոց ծարաոց :

Եւ գաանաժայն աեմթեոյն աեաակ աժպն հարաոց :

Միւնլ զեա զեաուժթն ժաաշի- ս՛ աեձաա ալնթմ պա-
հա :

Աարաժ գաւոց կրա թարեխա ի մէլ՝ կեձեոց եւ ժա՛նա :

Աարժաժ սրաթթկթրն սարաեե, յարժաժ թրաթթկթրն
գաղան :

Երանախաան սր՛նաութեաժբ ընձայթ ի ձեաթա շաղան :

Յարժամ բզգեւորն շարժէ առ յանդադար դողմանէ,
 Ազորմութիւնըն կորցեալ յառաւանդակացս կողմանէ :
 Աչ սակաւ ինչ բնդ չեզ, Հայր, գործանոցչէ մեր
 չրնար.

Ար գասաքեալսդ ի Հոգւոյն եւ վարդապետաց ծրնար :
 Աստիկ ձայնք բարբառաց յանապատիւ մեր դոշնն
 ՁԼԹովոյսցին եւ յղՅոյն ի մի Հաւատարս կոչնն
 Կրեացեն զանունն Յիսուսի բաւ բնորութեան անօ-
 թոյ.

Լինել յանին Աստուծոյ ժրշակ առանց ամօթոյ :
 Ձիք երկիւզ որսց եւ արսց. սենիժք մարտիկս ի
 ստացին.

Ահա եւ անդք մեր Եզեն զբախա Աստուծոյ եւ Ազին :
 Աճեցուացես բզմբշակս եւ զերբնջացն գասակ.
 Եւ յաւելչէ Տէրն ի չո եւթընպատիկ յոյզ Հասակ :

1841 :

Ն. Մ. Գ.

Նոր էր թեւակոխած Գաթրըճեան իւր
 կեանքի քսանուճկկերորդ գարունը, զեռ նոր
 էին երևցած աչկք մօբուացն անոր գալար
 սյտերու վրայ : Ինչպէս ծառ մը ծաղկալից՝
 կը նկրտի այժմ պտղաբեր բլլալ :

Մինչ մէկ կողմէն կը յաճախէր Համալ-
 սարան ունկնդրելու վիլիստօփոյական եւ առ-
 առաւանդարանական գասախօսութիւններու,
 Հարսաացնելու Համար գիտութեանց պա-
 շարք, միւս կողմէն կը մղէր անպուսոյ ևւանդը
 իմաստասէր եւ հումանիտաւ երիտասարդը
 բարբառիլ աշխարհի նորայիւս գասական
 Հայերէնով :

Այս ստացին շրջանին կը վերաբերին իր
 Թարգմանութիւնները Բասուէի, Գրիգոր Նա-

գրանգացույ, Քսենոփոնի, Կրիկերոսի, Կրպրիանու, Կ. Ռուֆուսի գործերէն :

Միաժամանակ կը գործէ Գաթրքահան նաև իրրևէ պատատու եւ օգնական զերակացու Միսիթարեան Կղերանոցի :

Այս միջոցին է, որ կը յանձնուի իրեն մեծ եւ պատասխանատու գործը՝ յօրինել ընդարձակ ծրագրով Տիեզերական Պատմութիւն մը, որուն Ա. եւ Բ. հատորները ըստ կը տեսնեն 1849 եւ 1852 տարիներուն :

1841—1852 տարիներս Գաթրքահանի գրական եւ պարտցական գործունէութեան ամէնէն բեղմնաւոր շրջանն է. ոչ միայն բացմաթիւ եւ բնաիր գրական երկեր հրատարակ կ'ելլեն իր գրչէն, այլ եւ իր պատիարակութեան տակ անուանի կը հանդիսանան մեծ թուով աշակերտներ թէ՛ իրրևէ հայկարաններ եւ թէ՛ իրրևէ պատմապէսներ, աշխարհայիրներ եւ գրամապէսներ. անոնք են .

- Հ. Արսէն Այսրնէան
- Հ. Եփրեմ Չաղրահան
- Հ. Սրայիոն Էմինէան
- Հ. Սամուէլ Գաթրքահան
- Հ. Կղեմէա Սրայիլեան
- Հ. Սիմոն Անտոնէան
- Հ. Աստուածատուր Աւագեան եւն :

Ինքն էր որ ատաջին անգամ հրատիրեց Սրայիլեանի եւ Անտոնէանի ուշադրութիւնը գրամապիսութեան վրայ :

Համբար, զոր հանած էր Գաթրըճեան իւր հրատարակութիւններով եւ հայկարանութեամբբ, կը յորդորէ Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանի Վարչութիւնը գիմելու Գեր. Ա. Ազարեանի եւ խնդրելու, որ հաճի զԳաթրըճեան իրրեւ հայերէնի ուսուցիչ տրամադրել նոյն ձեռնարանին: Բայց Միաբանութիւնը պէտք ունէր Գաթրըճեանին:

Թողով այժմ գրական աստղակղը երթաւասարդներուն՝ կը մտնէ Գաթրըճեան զործնական կեանքի մէջ: 1852ին, Փետրուարին, կազմուելու համար քայքայուած աստղութիւնը, միանգամայն տալու համար այցելութիւն մը ծնայներուն՝ քսանամեայ բացակայութենէն ետքը՝ կը մեկնի Գաթրըճեան Կ. Պոլիս, ուր կը մնայ մինչեւ Օգոստոս եւ կը վերադառնայ: Յաջորդ տարին կը գտնենք զինքը իրրեւ Ընդհանուր զործակալի Հոսմ: Երեք տարի յետոյ կը վերադառնայ Վրեննա մասնակցելու Միաբանութեան բնտրական ժողովին: 1855 Մայիս 5ին վախճանած էր Գեր. Արիտաակէս Ազարեան, Միաբանութեան Ընդհանրական Արբաճայրն եւ Երկրորդ հիմնադիրը:

Ընտրական ժողովի ձայները կ'ամփոփուին Հ. Յակոբոս Պօղանեանի եւ Հ. Յ. Գաթրըճեանի շուրջը. ասոջինը համբաւուած էր իւր վարչական-անտեսական զործունէութեամբբ, եւ Երկրորդը իւր գրական վաստակներովը: Ի հաւասարութեան ձայնե-

2. ՅՈՒՐԱՓ ԳՆԻՐԸ ԲՅԵՆՆԵ. 1850

բու երիցութեան իրաւունքով Ընդհանրապէս Արքայապետ կը հռչակուի Գեոր. Յ. Պօպաճեան :

Գաթրքոճեան կ'ընտրուի այժմ Ընդհ. Առաջիկայ եւ կ'ուղարկուի պարձեայ Հոսմ, ժամանակաւ սրապէս յաստի՛ տանելու իւր նախկին պաշտօնը :

1856ին կարճ ժամանակ մը կը հանդիպինք իրեն Կ. Պոլիս. բայց 1857—1860 տարիները կ'անցրնէ Վիեննա : 1861ին կ'ուղարկուի պարձեայ Կ. Պոլիս, այս անգամ իրբեւ. վարիչ Միխիլոսեան Գոլրոցին : Բայցր Եռանդովը նուիրուած է այժմ նա պարսպական գործերու, պասաւանդութեան եւ պասազրքեր սրատրաստելու : Այս շրջանին թարգմանած է Գաթրքոճեան Մոշնիքի Երկրաշափու քիւնը եւ Պսկոսնիի Կենդանաբանութիւնն եւ Բուսաբանութիւնը :

Կրօնական — Եկեղեցական խնդիրներով բազմապայ ժամանակ մըն էր Գնական թուականը : Գաթրքոճեան իրբեւ. քաջ աստուածաբան եւ իրաւապէտ եւ ծանօթ ազգային պատմութեան եւ մատենագրութեան ձգուեցաւ ակամայ ոչս խնդիրներու մէջ : 1865ի սկիզբը յոյս տեսաւ ի Կ. Պոլիս Հիւմնական տարբերութիւնը, որ այնքան ազմուկ յաստի՛ բերաւ նոյն միջոցին :

Արչափ ալ պարճնական կեանքի աստարկզի վրայ է Գաթրքոճեան, պարսպական գործերու նուիրուած, բայց եւ այնպէս աչքէ չէ

հետացուցած բանասիրութիւնը : Այժմ ձեռքի առկ ունի Կանոնագրքի, Սրբազան Պատարագամատուցի, Մաշտոցի և Վկայարահուրեանց ուսումնասիրութիւնը, սրանց համար հետամուտ է նիւթեր ժողովելու : 1866 Մարտ 18ին կը հաւանի Գեր. Պօղոսեան իր խնդրանքին ձեռացրական ուսումնասիրութիւններու համար մեկնելի նրուսացի՝ Նոյն սարւոյն Ապրիլ 10ին նրուսացի՝ Է. Գաթրքճեան, ուր սիրով և պատասով կը հիւրասիրուի նոսոյի յուսամտի և ուսումնասէր Պատրիարքին, որ յայնօրէն կը բանոց իր առջև Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի գոները՝ ոչ առուելու պատարճն տեղւոյն ձեռաց իրնեւրին² : Գաթրքճեանի նպատակն էր ծանօթանայ Կանոնագրքի ձեռաց իրնեւրուն : Նոյն սարւոյն Գեղեթեմբերին կրկին Կ. Պոլիս կը գտնուէր : 1867 Մայիսին կը հաւանի իրեն Գեր. Արքայօր հրամանը անշարաց Տրիեստ մեկնելի և սպասել հոն իր գալտեան : Հասունեան պատրիարքի խնդրանքով հրաւիրուած էր Գաթրքճեան իրրև հոց Եկեղեցական իրաւունքին տեղեկացոյնը խորհրդատուն ըլլալու հոց Կաթ. Ապրիլպոստաներուն, սրանք Յունիս ամսոյն ժողովի պիտի նստէին Համ : Օղտուելոյ ճանապարհէն՝ կարճ ժամանակով կ'անցնի Վենետիկ (1867 Մայիս) ուսումնասիրելու Մխիթարեան Մատենադարանի ձե-

² Հժժա. Արան, 1866, էջ 94 :

ուսգիրքները : Հոսմէն վերացարձին (20) որ մ'ալ կը մնայ Պարխ, նոյն բանասիրական սրբագրութեան հետ անձնատուր : Հարկադրուած էր Գաթրբճեան շուտով Կ. Պոլիս հասնիլ (3 Հակասեմք) : 1869ին իրրեւ քորտուցար մասնակցած է Կանոնադրական ժողովոյն նիստերուն, որուն շունչն ու հոգին էր :

Յաջորդ տարին դարձեալ ի Հոսմ կը դանենք զինքը, որ Վատիկանեան տիեզերական սիւնհոյսին մասնակից հոյ եպիսկոպոսներու խորհրդատուն է : Հոս ի Ս. Վլտա, 1870 Փետրուարին կը հանկ ի գլուխ «Հանդանակ Հասարոյ» աշխատասիրութիւնը : 1871—1872 տարիներուն Վիեննա է Գաթրբճեան, ուսկից կ'ուղարկուի Տրիեստ վանատան դարձերով, յաջորդ տարին կը փոխադրուի Կ. Պոլիս. բայց 1875 Օգոստոսին կը ստիպուի վերադասնալ Վիեննա, մասնակցելու Միաբանութեան Ընդհ. ժողովին. որ կը յանձնարարուի իրեն վարել ժամանակաւորապէս միաբանութեան գործակալութիւնն ի Հոսմ (1875—1876) : 1877ին Գաթրբճեան Վիեննա կը դանուկը, որ կը հրատարակէր «Յովհաննու Հանդիսար» : Գարնան դոներու բացուելուն հետ կը փոխադրուի Տրիեստ, իրրեւ դասաբօս Միաբանութեան Միջնակարգ վարժարանին մէջ, որ նոր էր բացուած հոն :

Ինս նոր կը հասած Տրիեստ, երբ կ'ընդունի կաթուածի դժբախտ հարուած մը, որ

կ'ընդարժացնէ մարմնոյն կէս մասը՝ ձախ թելէն վար: Թէպէտ կը յուսայ աւղափոխուելով Կ. Պոլիս պանել իւր առաջնութիւնը վերստին, քսցց ի դուր. հայրենիքը չի տար իր ցուերուն որ եւ է սիրտփանք:

Չորս աւ. կէս տարի կիսամեռ մարմնով կը ծառայէ անխոնջ վաստակաւոր՝ անկողնի: Չորժանայի համբերութեամբ կը տանի անհանդուրժելի ցուերուն, յաճախ կորսնցուցած խօսելու կարողութիւնն իսկ:

1880ին կ'այցելեն հիւանդին ի յարգանա եւ ի սիրտութիւն խումբ մը Կաթնոյցիկէ հայ կոյսկոյսներու, որոնք դումարուած էին նոյն տարին Կ. Պոլիս: Ատեփան կոյսկոյսոս Մելքիսեղեկեան — ինչպէս ախանառեա մը կը պատմէ ինձ — կը հառաչէ աւանելով հիւանդին ծանր դրութիւնը. ՎՄԵԾ ցաւ է իմ սրտին աւանել հիւանդութեան այս անկողնոյ մէջ վաստակաւոր մը, որ այնքան որդիւնք ունի Ս. Եկեղեցւոյ համար:՝

Բոցց եւ այնպէս կ'ապրէր գեռ բանասէրը հիւանդ Հ. Գաթրբնեանի մէջ³. Նա կը

³ Ունիմ աչքիս առջեւ թոյլ մասներով գրուած նամակի մը սեւագիրը, զոր սոցյած է Գաթրբնեան 1879 Մայիս 3ին առ Հ. Ա. Պոլսեան ի Հոսմ եւ կը խնդրէ քանի մը բանասիրական հարցերու լուծում: Յետագայ կը բերեմ հեռուեայ սոցերը (փակագծի մէջ լրացումները ինձմէ են):

Վերեւի թէ մտցած չէք ան սրերը, որ եզանք ի միտսին ի Ա. Վլաս, եւ յսած է(ք) ան տխուր անդրերու վրայ՝ որ ետքը, Ասասունոյ պայպէս կամելով, որհեկայ բոլոր միշտ, եկան գրութիւն: Հիմա Ե ամսէ հեռւ Հիւանդանոց մըն եմ Գաթաթա, որն որ Ոփիրալ

Թեկայրէր իւր վերջին հրահանգները «Մ. Պատարագամատոյց» աշխատութեանը մասին առ սնարս անկողնոյն բացմամբ Հ. Քերտվիլ Սոյեռեանի, որ կը ձեռք, կը խմբայրէր հեղինակին բարում քրտանց վատակը՝ անոր կենդանութեան իսկ յոյս բնծայելու փափայով: Բայց Հ. Գաթրըճեանի ահամանուած չէր վայելել այս սրտխտիւթիւնը. ինչոյէս նաեւ զիճակուած չէր նոյնը Հ. Սոյեռեանի, հակառակ իր անշափ ջանքերուն: 17 տարի յետոյ միայն պիտի յոյս տեսնէր այն, սոյն ուղիմ պատանուոյն ձեռք, որ այժմ (1880 Սեպտ.) տակուին 14ամեայ կանգնած մեծ հոյկարանին, հոյակապ բանուէրին դէմ յանդիման՝ կը սոյաւորուէր անոր խորաթափանց նայուածքէն, կենդանի բարբառէն, համբերոյ հոյիէն: Նա կը գիտէր վերջին ճատայոյթները ի մարն խոնարհոյ արեւին,

այրմամ սիւխ կ'ըսուի, որ մարտգեաներու, այս ինքն ուն(ք) աք յա շարիթէներու ձեռքն է:

Առողջութիւնս կը հարցնէք նէ՛ վաճառուով շատ ողկկ եմ, մանուանց հիմա, բայց շարժման կամ բարեկու. կողմանէ բոյորովին անշարժ. դեղ եւ դարման բնէյս վրոյց են, բայց Աստուած եւ Մ. Կոյսը կ'ապասուի՝ որ իրենց սգարմութիւնը գորացնեն վրաս, որուն համար դձեղ ալ կ'ապաշեմ՝ որ պոթէ(ք) եւ սուրբ պատարագներուց մէջ յիշագութեան շտառաք: Այսօր (Մայիս 3) սկսաւ բժշկը hydrothérapie շտառաք, այս ինքն պայ ջրով բոյոր մարմինս շփել: Այս միայնութեան մէջ այս մեծ միթիթարութիւնը Աստուածէ ունիմ՝ որ ազ ձեռքս սզէ եւ մի միայն գորաւոր կէտս է յոյսը մարմնոյն վրոյց եւ անոր համար՝ մանուանց այս միայնութեան մէջ՝ մերթ բնոյ մերթ, սրչափ առ տկար զիճակին մէջ կարելի է, փոփանք կ'ունենեմ գրագելով բանի մը:

Հաստատու յատաձագ բուխեամբ միւսանդամ վերելիք սալու անուր իւր գործունէութեան հորիզոնին վրայ :

1882 Յունուար 9ին կ'աւանդէր Հ. Յ. Գաթրընեան իւր հոգին Ստեղծչին ձեռքը՝ յանուշակ երանութեան վայելչու հանդիսար, գոր չգտաւ այս աշխարհի վրայ :

62 ասարի արդեցաւ ան արեւին տակ . 40 ամառ փաստակեցաւ պողպտից մրդաշատ, արգիւնքը թագուց Ազգին, փաստակը նուիրեց Բարձրելոյն . Էւ այս էր նպատակը իւր բոլոր աշխատութիւններուն . «Փառքն Աստուծոյ, օգուտ Ազգին մերոյ . . . պարծանք (Միտիթարեան Միարանութեան) Էն Հաստուցումն մերոյ փաստակոց Էւ պատկ»⁴ : Մենք երախատապարտ Էնք Վաստակաւորին :

Գաթրընեան անձամբ միջնահասակ էր, ուժեղ կազմուածքով, լեցուն Էւ բոլորակ կերպարանքով : Կենդանի Էւ բացաժառ կը հանդէկին իր աչքերը ականոգիքին մէջ : Սեւահեր մազերը երեսնուհինգամեայ գրեթէ կորսնցուցած էր բոլորովին :

Ազնիւ, հեղաճայեաց Էւ համբոյր բնատուրութիւն մը կ'իշխէր իր մէջ . ձգիչ էր իր անձը : Թէկոզա մեռած էր առ արտաքին աշխարհ Էւ ամէն երկրաւոր վայելում, թէկոզա արտաքին գործերու մէջ չէր երեւցներ բն-

⁴ Պատմ. Տիեզերական, Ա, 12 ժ :

դունակութիւն և ճարտարութիւն, բայց կը ճաստայտիվէր իր մէջ սուր և հանճարեղ միտք մը, որ կը թափանցէր իրերու խորքը, ու կը յայտնէր անյայտը, անձանօթը: Կ'ատէր սարժիլ իւր քանքարովը. բայց հռչակը կը կանխէր իւր քայլերը: Մաքուր և կեղեցականը, անձնուրաց վանականը վայելեցաւ միշտ իր մէջ. սպրեցաւ վստուած մեծեռանդն աստուած սիրութեամբ և կենդանի հուսաբով:

Մանօթ կը բաղձաթիւ յեղուներու. բայց սիրած կը յատկացէս հայ, յոյն և լատին գասականները:

Գիտութեան ամէն ճիւղ հետաքրքրած կը գինքը. եթէ ի կուշմանկ աստուածորան կը, բանասէր և պատմադիր, բայց սիրահար կը նաև բնագիտութեան և բնական պատմութեան, մասնաւորապէս Հանքաբանութեան⁵: Բանասէրի հոգին ղեկավարն եղած է իր մտքին իր կեանքի բովանդակ աւելոյութեան:

⁵ Կը պատմեն թէ Գաթրբնեան յաճախ ծանրաբեռնուած գրգաններով կը վերադառնար Կ. Պոլսոյ շրջակայքը կատարած պտույտներէն: Իր տարներն էին քարեր՝ պէսպէս տեսակներով: Վիեննայի Միութարեան Թանգարանին մէջ պէս այսօր կը պահուի Գաթրբնեանի Herbariumը, խնամով հուսարուած ու շորացուած բոյսերը: Հասարկու պս սէրը կ'էրեւոյթի զարգացած է իր մէջ Վիեննայէն, որ երկար տարիներ եղած էր Թանգարանապէս Հանքաբանական և գրամագիտական բաժիններուն:

2. 在日俄战争中，华里沙尔P. 古里尼 1870

2. ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐՆՈՒՆԷՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈՒՐԸՐՃԵԱՆ ԻՐԻՆԻ ՓԱՐԳՄԱՆԻՉ

Ինչպէս Մաշտոցեան Գործոցի աշակերտները իրենց գործունէութիւնը թարգմանութիւններով սկսան, նոյնպէս Վերածննդի Մաշտոցեան Գործոցի երեսասարց աշակերտութիւնը սիրեց թարգմանութեամբ պնդելու գրական աշխատութիւններու համար :

1. ԲՈՅՈՒՆՏԱՅ ԵՅՕՅՓ ՎԱՍՆ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ :

Տակաւ ինչ գործոցական սկզբնի ստաջ էր Գաթրքճեան, երբ կը յանձնուէր իրեն՝ աշխատակցութեամբ իր երկու ընկերներու՝ Գաթաղաշեանի և Ամբասեանի՝ թարգմանելով Բասուէի Discours sur l'histoire universelle գործը նարայիւս գաստեան հայերէնով : Անշարայ կը լծուին արմուսի երկնջները գործին (1840) :

Աշխատութիւնը կը մղուէր յատարաւ Բասուէի վերջին խօսքերը կը յանձնուէին թղթի երբ յանակնկալս կը լսուի՝ Վիեննա, թէ ի՞նչ Գաթար յանձնուած է նոյն գործը մամուլի հ. Քերտովի Ազնուսբեանի թարգմանութեամբ :

Որչափ ալ ի սկզբուն վրայ օրհնուցուցիչ էր լսուրս երեսասարց թարգմանիչներու համար

¹ 1840ին անցած էր Վիեննայէն Ղ. Գ. Այգա-գովսկի :

և է կը սպասենոր կատեցնել անոնց յասաջապէմ քայլերը, բայց յանկարծ կ'եսանդաւորել պիտեմք մտածութիւնը, թէ բարեպատեհ առիթ է այս պայտաւար մեծ աշխարհի իրենց պիտին աւարելութիւնը, չին և Նոր Դարացիներու սպասելիքները, ՖՔ. պարտ հայերէնի և զտեղեկարեան» հայերէնի գանապանութիւնները: Այսպէս տնտեսութեան պիտի հարկէր նանապարհ իրենց պիտը, սրուն վրայ հարաւ էին:

Բայց պէտք էր արայ արայ վերջին պայք տայ իրենց թարգմանութեան և որ յասաջ հանել չբարտարակ քանի պէս չէր նուաճած հրատարակի Ազնաւորեանի թարգմանութիւնը: Նաեւ հաս բախեցաւ երեսասարցութիւնը յասաջման: Վիեննայի Միութեան Միարանութիւնը պատակեան տաղնայ կ'առջէր. նոր էր աւարտած նորակասաց շէնքը. մեծամեծ ծախքեր պահանջած էր Տոյարանի յարգարումը: Կը հեծէր Միարանութիւնը պարտքերու տակ. ի վիճակի չէր իւր հաշուով հրատարակ հանել մեծածախս հասարա:

Գեր. Ա. Ազարեան վերահասու կ'ըլլայ իւր կարծաներուն մտահոյութեան. կը իրաւիտակ միայն անվրայով թարգմանութեան վերջին փոյլը տայ:

Նոյն աարին Վիեննա կը պանուէր Ասպեա Աղեքսանդր Ղարամեան, Միարանութեան մեծ բարեկամն և Ռոյլնի մեծահա-

սոր Պատմութեան և Հնախօսութեան հայե-
րէն թարգմանութեան և աղագրութեան Մե-
կենասուր: Սա թէլեւ շի կրնար անձամբ ստան-
ձնել Բոսսուէի դարձին աղագրութեան ծախքը,
բայց կր խոստանայ անոր համար մեկկենաս
յարուցանել յանձին իւր քնարդւոյն՝ Պր.
Յովհաննէս Մուրատեանի ի Լոնասն: Ար-
ղևամբբ ալ սիրայօժար յանձն կ'առնէ Մու-
րատեան իւր մօրեղբօր աստղարկն և Գեր.
Ազարեանի փափայր. Հ. Մ. Սաղաթիլիէան
Ապրիլի վերջը կր յանձնէ թղթատարի հա-
շտին հետ աղագրութեան մեծաղիբ և
փոքրաղիբ փորձերը՝ բնարութիւնը թողլալ
Մեկկենասի հաշակին:

1841 Մայիս 3ին կր հասնի ի Վիեննա
Յ. Մուրատեանի թուղթն աս Գեր. Ալա-
բեան, ուր կր յայտարարէ վեհանձնարար.

«... Ընկարոյ ի Վ. Հ. Մատթէոսէ Սա-
ղաթիլիէանց՝ սր ի մեծարդոյ Միարանու-
թենէղ, գերկուս օրինակս հայերէն թարգ-
մանութեան գրասուէզայ ուիւղերական պատ-
մութեան: Մեծապատիւ Հոյրս աղղ արա-
բեայ ծանոյց ինձ՝ եթէ վասն աղագրու-
թեան հինգ հարիւր օրինակաց զբոցս հարիւր
լիւսը սուրբինկից պէտք են: Արդ ազաշեմ
գի հոճոյ թուեսցի ձեզ անյտպապ վաղլա-
զակի գաղագրութիւնն կատարել. յիմ ա-
նուն և իմօթ ծախիւք. ինձ բարւոք թուի
մեծ ձեւն սր ի մի հատար բովանդակիցի՝
ի հինգ հարիւր օրինակաց անտի հնգկասասն

միայն գտան իմ խնդրեմ . եւ զմեացեայսն ձեզ թագած բառ հաճայից ի կիր արկանել : Համարմուկիմ ի նայն յուելույ եւ հարիւր լիմսր սթերլին . զոր սպաշեմ հաճեաջիբ բնդանել գտան իտրգմանութեան : Արդ կարէք յիմ անուն ասնայ Երկերիւր լիմս սթերլին . կամ հինգ հարար գրանքս ի ձեան զբայ սեղանաւորս իմոյ Տեասն Տէլէսէրթի , եւ նորին բնկերութեանն որ ի Պարիս : Կարի յոյժ խնդութիւն է ինձ տեսանել՝ զի առաջին նշանակ սիրոյ եւ բարեկամութեանն որ բնդ իս եւ բնդ պատու սկսան Միտրանութիւնդ , ի ձեան այսր ազնուականն զբայն Բոսուէլոյ տմենեցան յայսնի լինելոյ է . . . » :

1841 Ապրիլին կր սկսի ապուրսութիւնք եւ Պյատասին «գրաշմարտ» լոյս կր տեսնել շքեղ հասարակ մը խորացրում՝

Բոսուեսայ Մեղզայ եպիսկոպոսի կօսք վասն տիեզերական պատմութեան . բարդմանեայ յաշակերտայ Միտրայայ մեծի արքայի ի խնդրոյ ազնուական պարսն Յովհաննու Մարտեանց եւ նորին ծախիս ք գրաշմեայ : Ի Վիեննա (1841 . Տ՝ մեծ , էջք ԺԴ — 514 — 22 : Իբր 30 օրինակ ազապրում էր հասա թղթի գրոյ , մաս մը հաւանօրէն սահմանում Մեկենասի համար :

Թէպէտ իտրգմանիչներք յանուանել չեն յիշատակում խորացրիս մէջ , բայց ինչպէս կր տեսնուի մամանակակից թղթակցութիւն-

հերձն՝ և ինչպէս աւանդարար հասած է մեզի, Երեք երեսասարց Միտիթարեաններ են գործին գրութիւր:

Ա. Դպրութիւնը՝ «Ժամանակք» կամ Պատմութիւն չին դարուց մինչև Կարուոս Մեծ (էջ 1—192), թարգմանած է Հ. Մատարիա Գարագաշեան:

Բ. Դպրութիւնը՝ «Կարց Կրօնից» (էջ 143—366), թարգմանած է Հ. Յովսէփ Գարբրեան: Իսկ

Գ. Դպրութիւնը՝ «Պետութիւնք» (էջ 367—479) թարգմանած է Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան:

«Շնորհ է վ. Հ. Պօպուկեան (Յովնանեան) գիտիթ պնդութեան և աշխատութեան ընդ աշխատասիրութիւն թարգմանութեան գրոց Մեծի Հեղինակի Պատուի, գոր ի նորրնոց բանաստեղծութեանք թարգմանեալ են: Ընթերցոց պարծան. գործացոց ընդ պեղեցիկ սն թարգմանութեան. պրավօ յիրաւի որպէս արեւ գաստեղան սցնդէս և զովելիս այս գործ պաշխատասիրութիւն Ազնաւորեանին խաւարեցուցէ...: Միոցն թէ զանուան թարգմանչացն ի նակաս գրուցն գրուած է թի վերջանոց և թի՛ ի տեղի նոցա գոյոց տնան ստութեամբ պնէ. զի այս ոչ բարբութեանց մեզ: Այլ որպէս ի Հնախոսութիւն արարեալ են Հ. Գեորգ և Հ. Նիկոարց, նոցնդէս և զանուան Հ. Յովսէփոց և Հ. Մատարիային (որք թարգմանիչք յեալ են գրոցն, որպէս լուսոց) զմին ի նակաս աստիճն հատորին և զմիւսն ի նակաս երկրորդին. և ի յատաջարանութեան ծանուցանել զի (մասն) ունայարեւոյ գրայագրութիւնն... յամսորեայ աւուրս ի լոյս ընծայեցին: ... Եւ յինն կոչմանի զովմա՛ գաշխատութիւն նոցա և (յայտնեա՛) զինգահցութիւն իմ ընդ յատաջարիմութիւն նոցա ամենեցուն»: Թուղթ Հ. Մ. Տէրգիշեանի առ Հ. Ե. Պօպուկեան (21 Յուլիս 1841 Կ. Պոլիս):

նրեքն ալ մէկ գոգրոցի աշակերտներ ,
ուսումնակից բնկերներ :

Առաջին փորձն էր այս երեւալու հրա-
սարակին «սակեղարեան» հայերէնի ճոխու-
թեամբ : Իւրաքանչիւր թարգմանիչ տարած
էր մասնաւոր խնամք լաւագոյն եղանակաւ
արտայայտուելու՝ ճշգրիտ հետեւողութեամբ
գասական հայերէնի օրէնքներուն : Կասք մը
լծուած երեք երիւարներէ , սրոնք միաշափ
քայլերով կը վարուեն յաստջաղէմ : Կը սու-
րոց կասքը յաստջ , թեթեւաթեւ . գոյալի են
երիւարներու գոփիւնները , իրենց ինքնուրոյն
հարուածներովր , բայց կ'արշաւեն անոնք
անվրդով , համապարկ :

Ինչպէս կը սիրէր արտայայտուիլ Այտր-
նեան՝ իրբեւ նոր նշնիկ մը կը թօսի հոս
Գաթրբճեան , ոճի նոյն բարձրութեան վրոց ,
արուեստի նոյն նրբութեան մէջ :

Հրատարակ էլաւ Մատեանը , հասաւ
Կ . Պալիս Սեպտեմբերի վերջերք . ուր արդէն
ի վտճտո հանուած էր Այնաւորեանի թարգ-
մանութիւնը :

Հագուալէպ երեւոյթ էր հոյ գրականու-
թեան մէջ մի և նոյն գործին միաժամա-
նակ կրկին հրատարակութիւնը : Եթէ այս ի
սկզբան գարձանք պատճառեց , քիչ յետոյ
խուճապ , շիտթ յաստջացուց . երբ երկու
թարգմանութիւնները , կտտարուած երկու
Միթիթարեան Գոգրոցներէ՝ բազդատուեցան
իրարու հետ , աչքի դարկաւ այն մեծ վիճք ,

որ կայ միայն և և միւսին միջև թէ՛ թարգմանութեան արուեստին կողմէն և և թէ՛ մանաւանդ լեզուի տեսակէտէն: Եւրոպայուր էր Վիեննական Դպրոցի հայերէնին հնչիւնը, նորաձև շարագասութիւնը, նորիմաստ բաները, նաև ուղղագրութիւնը նորանշան: Բուրսովին աննման էր թարգմանութեան լեզուն այն հայերէնին, որուն բնակացած էր ԺԹ. դարու ճաշակը: Շատ քիչերը հասու կան այն դադանիքին, որ անբարբառ թաղնուած էր այս թարգմանութեան մէջ: Հասարակութիւնը դուր կը հարցաքննէր Թասարանը, գոնելու հան հրատարակի վրայ գրուած հանկուկիս յուծումը:

Մի թիթարեան Եւր Դպրոցը կը բարբառէր հան: Հին Դպրոցի սասուցչապետները թէև և կան հանկուկին խելամուտ, բայց շահամարձակեցան ապ հրատարակու մեկնութիւնը: «Վասն Բոստուտայ թարգմանութեան՝ որ բնախին է թարգմանութիւնս, բազում շիւթութիւն և սյուսյութիւն տեսանի» Հին Դպրոցի մէջ, կը գրէ Հ. Թասարան Մուրատեան, վասն զի այն թարգմանութիւնը «անակնկալ ինչ թուեցաւ»³: Հ. Մանուէլ Տէրվիչեան յայտնելով իւր խրն-

³ Թուղթ 20 Հոկտ. 1841 Կ. Պոլիս ուղղուած առ Հ. Թ. Պոզանեան ի Վիեննա:

դակցութիւնը նոր հրատարակութեանս անթիւ կը գրէ. «Յիրարի դարձացայ ընդ զեղեցկութիւն Բոսուէտի եթէ ընդ արտաքին գիրս, ընդ վայելչութիւն պատկերի եւ եթէ ընդ հայկարան եւ սիրուն սն թարգմանչացն, դորս յինչն կողմանէ շնորհատ սրեա՛ եւ գոսկեա՛ : . . . (սր ասա իմաստունքն համարին) ամօթով կան եւ թէթ եւ արացաւ պաշարեալ է գրագումս ի նոցանէ»⁴ :

Հ. Պոպու Յաֆեանեան, սր ասանձին աւշադրութեամբ հետեւած է թարգմանութեանն շարժը յայտնուած կարծիքներուն եւ հրատարակի վրոյ կգած խոսակցութիւններուն, կը տեղեկացնէ իւր կգրար⁵ հանդերձ քաջախելական խօսքերով. «Ձոր ինչ Հայք պթարգմանութենէ Բոսուէտայ խօսին՝ պոյն տմենայն ապխտութեան նոցա ծնունդս համարիմ, քանզի ասաջի նոցա ժրոյն վենետիքեանք են իմաստունք եւ ժիտյն նոքա արբեալ են յիսով բերանով գրամակն իմաստութեան եւ գոր ինչ նոքա գրեն եւ գրոճեն՝ այն է բնաիր. ասաթ թէպէտ ոմն ի շվարժապեաաց ճեմարանին յիւսկիտար եկեալ աս մեզ քարքանջէր՝ եթէ թարգմանութիւնն

⁴ Թուրքի 13 Հոկտ. 1841 Կ. Պոլիս աս Հ. Ս. Պոպանեան :

⁵ Թուրքի աս Հ. Ղ. Յաֆեանեան, 7 Փետր. 1842, Կ. Պոլիս :

Վենեախիքեանց ընտիր եւս է շուն գմերն . ձերն լի է վրիպակոք . թարգմանիչքն ասեալ պթարգմանութիւն Վենեախիքեանց փոխեալ են սակաւ բանս եւ գրաշմեալ , եւ այլ եւս անպատշաճ բանս , որ նոցա պիտութեանն եւ կրթութեանն են պատու : Բայց ի Վենեախիքեանս ամանք դսվեն զկարգ եւ պահ բանիցն եւ զթարգմանիչքն վարժեալս ասէին յընտիր սն հոց բարբառոց . սակայն , ասեն , դասնին թերութիւնք ինչ . եւ զի յայանի սեռանի էթէ թարգմանիչքն ոչ յար եւ նման սնով թարգմանեալ են եւ այլն եւս : . . Այս յայանի է զի ի բանս նոցա սեռանի էթէ զարժանան ընդ փոքրչութիւն եւ հմտութիւն սնոցն , մանաւանդ Հ . Արսէնն (Բարբառաւոր) , որ եւ ասացեալ է , ասեն՝ Ան քարգմանած զրիչն ոսկեգօծ ամանի մէջ զնիլու է ու զբխառուր պահելու է : Զձգմարտութիւն այսց բանից յոպացն ասպաստան ասնեմ , զի եւս ոչ յուսց պոյն : Զայս ինչ պարձեալ յուսց , զի ի նախասեյ (ամանց) . . . ի սան Պոպս ապոյի Պիլզիքեանց զմեր թարգմանութիւնն ասելով . ամէն մէկ զլուխ մէյ մէկ կերպով քարգմանիք են եւն եւն , ասացեալ է ուսուցիչ մանկանցն ի սան անց . Հ . Արսէն վերապատուելին շատ զովեց աս քարգմանուրիւնր : Եւ արց շատ է ասել զայսչափ ինչ զայսմանէ . զի իմանայք Եգրարք , էթէ յս'ր միտս են քննիչքն զձէնջ , այսինքն պատու-

հետեւ. սկսանին պոփել զգործս մեր: Ապա քաջայերեւոյ փութասջիբ զաշխատութիւն յանձն ասնել և մտակնացրել զկարեւոր գիրս, զի մի՛ սկիզբն միանգամայն եւ կատարած եղիցի»:

Հ. Ա. Բացրատունի անշուշտ ամէնէն ասելի ձեռնհասն էր ըմբռնելու թարգմանութեանս մէջ ցուցադրուած նոր բարբառն և նոր տրուեստք. և ինչպէս ժամանակակից արիչ թղթակցութիւններէ ոյ կր ակոնուի, անմեքատյա՜ յայանած է նա իւր սքանչանքը թէ՛ սյս և թէ՛ յաջորդ ժամանակի թարգմանութիւններու վրայ:

Հ. Պ. Յամբանեան իօսելոյ գարձեալ (թղ. 3 Եւնիս) նոյն մեծ հայկարանին՝ Հ. Ա. Բացրատունոյ տպատրութիւններու մասին կը հայտարարէ թատխաղս. «Սա՛ իբրեւ Եհաս թարգմանութիւնն Բոսսուեսոյ սյսը՝ հարցեալ զՎ. Հ. Սերտրէն մեր (Մէրճահեան) և յուեալ ի նմանէ գանուն միոյ ի թարգմանչացն՝ Եթէ է Հ. Յովսէփ Թաթրճեան, ասացեալ է. խարբրի պէս շիփտէ պարնել ու ուրիշին գործքը (...) վար ձգել աշխատել: Է»: Ուրիչ մը նոյն Հին Գոյրացին կը յայտարարէ. «Անհամ է թարգմանութիւն Բոսսուեսոյ և զապիտեան հասով լի. սյս և բնդղէմ կանսնաց հայկարանութեան բազում

ասացուածք են ի նմա և սճք ինքնացիւտք⁶ և այլ ևս բացում բանք⁷։ Եւ այսպիսի խօսքեր, կ'աւելցնէ նոյն Հոյբը, ոչ եթէ «արանց իմաստնոց ասաջի խօսի նու, այլ անխմուտից սմանց, սրոց անդուսն բերան լեալ զսր յեկն, իսկ և իսկ ստնէ ի ուսն շրջին և յեզուն յայլոց սկանջա» :

Բոցց և այնպէս հախտակ տճէն այստնութիւններու Բոսուէտի թարգմանութիւնը կը հորդէ իրեն ասջիւ ճանապարհ. կը սկսի առ սակաւ սակաւ ախորժէլի բլլալ ճաշակբնտիր քիմքերուն .

«Գովեստ թարգմանութեանն Բոսուէտայ սկսանի յաճախել ի բերանս զխտնց . և եթէ ոք ի կարծեալ իմաստուն քննչաց գտանէ վրիպակ ինչ կտճ թերութիւնս կու՛ճ տնճմտութեան նոցա սլարա է զբել գոյն և .

⁶ Ի ճէջ այլոց նորայուր յուսած է զըռշմեմ բառը, ապագրեմ իմաստով. «Վասն բառիս դրոշմեայ . զսր ճասկնայիրք մեր այժմ յաճախեն ի կիրառութիւն, ստիպիմ ասել, զսր յուայ : Բացում վէճք և բանք լինին ի ճէջ Վնեժեանց իբր նորահնար և խորթ . զի առ նախնիս զայս նշանակութիւն ի տուեալ բառիս շիբ ուրեք ակաանել, ասեն, իբր զի յուսուրս նոցա և արուեսա տպագրութեան շէք ևս կրեւեալ : Արդ զսր նախնիք մեր ասեն շին ստեալ ի գործ, մեզ, որ հետեւայ նոցա անուանեալ կոշիմք, զիա՛րց համարձակելի է յուսար միաս ասնուլ զրատն» : Թուղթ շ. Թուգմայի Աերաստեան առ շ. Ե. Պոգաճեան. Կ. Պոլիս 15 Յունիս 1842 :

⁷ Թուղթ շ. Թ. Աերաստեանի առ շ. Ե. Պոգաճեան, 18 Մայիս 1842, Կ. Պոլիս :

կամ բարոյականաց նոցա՝ ասելոյ ինչ ևւ իմաստուն երեւելոյ»⁸ :

Բոսուէի թարգմանութեան զնահատողներէն ժին ևգաւ Արշալույս Արարատեան (1842, Թ. 73), որ այսոյչա յայտարարեց զայն իւր էջերու մէջ. «Տիեզերական պատմութիւն Բոսուէոց. այս պատմական գիրքը զազգիական բնադրէն թարգմանելով՝ Վիլննոցի Միխիլարեան ախալն շ. Մատաթիա Գարադաշեան ևւ շ. Յովսէփ Խաթրճեան զխոնական վարդապետները, անցած սարի տակը ևն նոյն վանքը... : Թարգմանաւր իւր շատ ընտիր է ու զլլտովին նման մեր քաջ մատենագիրներուն ռնոյն՝ որոնք իննգերորդ դարուն ծաղկեցան...» : Վերջին խոսքերս հաճոյ չեն ևկած ժամանակակից հոյկարաններուն, որանք, ինչոյչա կը գրէ նամակայիր մը, «կարի սրտմակայ էին ընդ զովեւա Բոսուէոց մերոյ, վասն որոյ ի ձեան ևրսրոյի գիր յանդիմանութեան տաքեալ էին աւ Բարդաստր ադրարն (իմբարդապետն «Ա. Ա.»ի) վասն տարապայման զովեւաւրցն⁹» :

⁸ Թուրք շ. Պ. Յովնանեանի առ շ. Ղ. Յովնանեան, 12 Յունուար 1842, Գ. Պոլիս :

⁹ Թուրք շ. Մ. Սաղաթիլեանի առ շ. Յ. Պոլսեան, 22 Իունիս 13 Մայիս 1842 :

1847. Մտրա 26ին կր գրէր Չմիւսնիայէն
 Հ. Ք. Մպենեան առ Հ. Յ. Գաթնեան.
 «Ղ. Պարպարեան... ստամեաց մեզ գոյս
 ինչ. ի հրատարակել իմում, առկ, պհասուած
 գոգհասի Բոսուեաց ձերոյ յԱրշալուսին
 իմում, գրեցին առ իս Վենեացիքն պիւր յան-
 գիմանութեան, սրոյնս թէ այիտութեամբ
 գոգիցեմ, զոր սարա էր մանուանոյ պարսա-
 ւել. եւ առեալ առաքեցին, առկ, Պոսիւլ մի
 փաստսր յոյժ կասկայ, յաւելյալ էթէ Ըն-
 թերցիր գմերս եւ տեսցես պիարոյ սարա իցէ
 լինել թարգմանութեան եւ ս'ր գեղեցիկ իցէ
 եւ ս'ր յստի եւ սոյն: Իսկ իմ, առկ, գրեալ
 առ նստա ստատարանի ասացի սոսպէս. Ես
 ընթերցոյ գմատեանն (ոյս ինքն գմեր Բո-
 սուեա) եւ դաի գեղեցիկ յոյժ, բայց էթէ
 ձերոյ թարգմանութիւն գեղեցկոյսոյն քան
 ցնոցոյն իցէ, գոյց եւ շկարեմ գառել. գի
 սոսպիսի գատուտան տեղեկագունից եւ
 հմասարունից անկէ, սեր եւ սակաւ ինչ միտոյն
 պիտեմ, սրով եւ գեղեցիկ գառելի եւ սո-
 տեմ գոսրծն: Մոքիմք սահաւ բանիք Պար-
 պարեանն ինքնին (միւսանոյամ) պիւր կար-
 ծիս յոյտ առնէ աւայիկ»:

Ճաշակ մր տայու համար մեր ընթեր-
 ցոյններուն, յատաջ կր բերեմ ոյս տեղ հա-
 տուած մր Բոսուլի Բ. Գոյրութենէն, գլմ
 առ գլմ ներկոյացնելոյ Հ. Յ. Գաթնեանի
 եւ Հ. Ք. Ազնասրեանի թարգմանութիւն-
 ներք. եւ ստորեւ սոսպիւրէն բնագիրք.

ԳՄԻՆՆԵՐՆԵԱՆ

Բոսուետայ Մեղղաց եպիսկոպոսի եօտ վասն
տիեզերական պատմութեան :

Բ. Գպուրիւն. — Կարգ կրօնից :

Գլուխ Ա. — Արարչութիւն կամ առաջին
ժամանակք :

Ձայս ամենայն համաստեայ կարգել յօ-
ժարեցի, ոչ վասն այնորիկ ինչ՝ զի զկարգ
ժամանակացն ցուցանիցեմ, ի՞նչպէս եւ այն
իսկ կարեւոր է, վասն պամենայն պատմու-
թիւնս ի կարգ արկեայ յետոյ, եւ պառ ժի-
մեանս համեմատութիւն պատմելոյ. այլ որ-
պէս կանխապէս իսկ առաջի, զայն ի մտի
ունէի՝ զի ի կարգի ժամանակացն ԶՏԵԻՆԼ
ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԱՍՏՈՒԽՈՅ Եւ ԶՄԵՆԱՄԵՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ցուցանիցեմ :

Սաքա երկոքեան, ի շրջշրջել ժամանա-
կացն, միանպամայն խաղան եւ միմեանց սոս

Discours sur l'histoire universelle
par Bossuet.

Seconde partie — la suite de la religion.

*Chapitre premier — La création, et les pre-
miers temps.*

Mais le vrai dessein de cet abrégé n'est pas
de vous expliquer l'ordre des temps, quoi-
qu'il soit absolument nécessaire pour lier

ԱԶՆԱՆՈՐԵԱՆ

Տեասն Պոսիւէի արքեպիսկոպոսի խօսք ի վէպս ազգաց :

Մասն Բ. — Կարգ յաջորդութեան հաւատայ :
Գլուխ Ա. — Լինելութիւն աշխարհի, եւ առաջին ժամանակի :

Դիտաւորութիւն Համառոտագիծ բովանդակութեանս ոչ յայն հոգի, վեհոյն աւեր, զի նկարեցից յանդիման զկարգ ժամանակաց. իկէպէտ եւ այն կարեւոր իցէ վասն ի մի ընթացից զպատմութիւնս ամենայն, եւ յայտ ասնելոց զգուգաւորութիւն նոցա, սյլ սրտէս կանխեցի ասացի, յայն ինչ տուել զու թամ, զի ի ժամանակագրութեանս ինչամուտ արարից զքեզ մանասանց ԿԱՐԳԻ ՅԱԶՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՒԼԳԵԱՆՆ ԱՍՏՈՒՆՈՅ, եւ ՄԵՆՈՒՄԵՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՅ :

Մտաւ երկարեան անբաժան զաստին ժիշտ ի գորս ժամանակաց, եւ ժիւրինակ

toutes les histoires, et en montrer le rapport. Je vous ai dit, monseigneur, que mon principal objet est de vous faire considérer, dans l'ordre des temps, la suite du peuple de Dieu et celle des grands empires.

Ces deux choses roulent ensemble dans ce grand mouvement des siècles, où elles ont pour ainsi dire un même cours : mais il est

Գարըրնեան

Երբ ընթանան . այլ վասն բարւոք ի միտ ասնույց , պարտ է երբեմն ի միմեանց դատանել , և և միտ Լղեայ նայել՝ թէ զինչ միտեմն զչոյ իցէ և և զինչ միտուեմն պատշաճ :

Մեծ իսկ և և շահաւոր քան դամենայն ինչ՝ զոր մարթիցի ոք մարդկան յանդիման կացուցանել , կրօնք ևն , և և մշտնջենաւոր տեւել ժողովրդեան Աստուծոյ , թէ այնպէս ոք ընդ նոսա միտ Լղեայ նայիցի : Ձի վեղեցիկ իսկ է յանդիման աստջի տշաց տեսանել զարդի արդի անցս ժողովրդեանն Աստուծոյ , սու բնութեան օրինօքն և և սու նահայեալօքն , սու Մովսիսի և և սու օրինօքն զբելոյք , սու Դաւիթաւ և և սու մարգարէիս քն . յետ ի վերութենէ զասնայոյ մինչեւ ցՔրիստոս . և և սու Քրիստոսի իսկ , սու շնորհօքս և և սու աւետարանաւ . ի ժամանակսն՝ յորս Օծելոյն ունն անէին մարդիկ , և և յորս Օծեայն երեւեցաւ . ի զարսն՝ յորս աստուածպաշտութիւն ի միում ազգի միայն էր , և և յայնոսիկ՝ յորս

besoin, pour les bien entendre, de les détacher quelquefois l'une de l'autre, et de considérer tout ce qui convient à chacune d'elles.

La religion et la suite du peuple de Dieu, considérée de cette sorte, est le plus grand et le plus utile de tous les objets qu'on puisse proposer aux hommes. Il est beau de se remettre devant les yeux les états différents du

Ազնաւորեան

յսպէս ընթացք են սոցա : Բայց առ քաջ խեղճամտութիւն իրացդ ոչ է տարազէս անջըրպեանէլ զնոսա, եւ ուրոյն ասնույ ի քնին զարտ երկաքանչիւրսն պատշաճեայ բանք իցեն :

Իմաստասիրելի զհաւատոց, եւ զկարգէլ յաջորդութեան ժողովրդեանն Աստուծոյ բառ օրինակիս բոս սյամիկ՝ հրաշափատացոյն է եւ կարեւոր քան զամենայն ինչ : Գեղեցիկ է նկարել յանդիման զպէսպէս հանդամանս ժողովրդեանն Աստուծոյ՝ որ ընդ օրինօք բնութեան յաւուրս նահապետաց, եւ որ ընդ զբաւոր օրինօք առ Մովսէսիւ, առ Դաւիթիւ եւ առ սյլսփք մարդարէլիւք, եւ որ զկնի դերեղարձին մինչեւ ի Քրիստոս, եւ որ զարձեայ առ Քրիստոսիւ իսկ ընդ օրինօք շնորհաց եւ աւետարանի : Ի ժամանակսն յորս ակն կալան Մեսիայի, եւ ի ժամանակսն՝ յորում երևեցաւ նա. առ ժամանակօք յորս աստուածականն պաշտօն ժողովեցաւ ի ժողովուրդ մի, եւ ի ժամանակս զարձեայ՝

peuple de Dieu, sous la loi de nature et sous les patriarches; sous Moïse et sous la loi écrite; sous David et sous les prophètes; depuis le retour de la captivité jusqu'à Jésus-Christ; et enfin sous Jésus-Christ même, c'est-à-dire sous la loi de grâce et sous l'Évangile; dans les siècles qui ont attendu le Messie, et dans ceux où le culte de Dieu

Գարբրեհան

բառ հնոցն մարդարկութեանց բնոյ ամենայն
երկիր ոստուածորդաւ թիւն տարածեցաւ .
յսպիսն՝ յորս մարդիկ, զեւ ուխտարարոցնք
և թանձրամիտք, ժամանակեան հատուց-
մանց և պատժոց պատուհասից կարօտա-
նային, և յոյնս՝ յորս հաւատացեալք թե-
րեալք և կրթեալք, ի հաւատոց և եթ պար-
տին կեալ, յախուենից բարս թեանցն ցան-
կացեալք, և ահն կարեալք սոցն բարս-
թեանցն հասանելոյ՝ ամենայն զշատց ժուժ-
կայել, զի նոցա հանդէս համբարս թեանն
երեւեցի :

Արդարեւ շէ մարթ՝ թէ տելի ինչ ար-
ժանաւոր Աստուծոյ սք թմանոցցէ, քան յա-
ռաջացոցն բնորել Աստուծոյ իւր ժողովուրդ
սեպհական՝ սք նշանակ երեւելի իւրոյ
մշանջենական տեսչութեանն լինիցի . սրոց
բախտաւորս թեան պատճառք՝ աստուած-
որդաւ թիւն իցէ, և չաջողութեան՝ կա-

a été réduit à un seul peuple, et dans ceux où,
conformément aux anciennes prophéties, il
a été répandu par toute la terre; dans ceux
enfin où les hommes, encore infirmes et gros-
siers, ont eu besoin d'être soutenus par des
récompenses et des châtimens temporels, et
dans ceux où les fidèles, mieux instruits, ne
doivent plus vivre que par la foi, attachés
aux biens éternels, et souffrant, dans l'espé-

Ազնաւորեան

յորս ըստ կանխասաց մարդարէութեանցն ուրեւայ ծաւալեցաւ աստուածպաշտութիւն ընդ ամենայն երկիր. առ ժամանակօք յորս գեռ անգօր եւ անկիրթ ընութիւնս մարդկային գորանայր մօտաւորացս եւեթ վարձուք եւ պատժովք, եւ ի ժամանակսն յորում կիրթ եւս եղեալ հաւատացելոց, քաջաբէրէին այնուհետեւ հաւատովք զնայ յախտենականացն անշացեալ վատաց, եւ առ ի յոյս ժառանգութեանն արհամարհէյ դամենայն տանջանս՝ որ հանգչս առնէր համբերութեան նոցա :

Եւ զի՛նչ աստուածայնայոյն արդարեւ զմտաւ ամիցէ սք իրր ընտրելի Աստուծոյ յառաջայոյն ժողովուրդ սեփական ի հանգչս յաւեժակոն նախախնամութեան իւրոյ. ժողովուրդ՝ որոյ յաջողուած եւ այլտք բախտին կախեալ կոյնն զկարգաց աստուածպաշտութեան, եւ ոչսոյչս հանդամանք նո-

rance de les posséder, tous les maux qui peuvent exercer leur patience.

Assurément, monseigneur, on ne peut rien concevoir qui soit plus digne de Dieu, que de s'être premièrement choisi un peuple qui fût un exemple palpable de son éternelle providence; un peuple dont la bonne ou la mauvaise fortune dépendît de la piété, et dont l'état rendît témoignage à la sagesse et à la justice de celui qui le gouvernait. C'est par

Գարբրենան

պաշտութիւն, եւ որոյ անցք իրացն վկայութիւն բնծայեցուցանիցեն իմաստութեանն եւ արդարութեան այնք՝ որ վարչըն զնա : Աստտին իսկ սկսաւ Աստուած, եւ զգոյն իմն եցոյց Հրէական արդաւն : Այլ յետ այնչափ երեւելի բնծայութեամբք զայն անշարժական Հիմն արեւանելոյ՝ թէ ինքն միայն բարբոց կամացն պամենայն իբր մօտաւար կենացս մատակարարէ, ժամանակ էր այնուհետեւ ի բարձրացնան զմարդիկ վախտիսէլ, եւ զՅիսուս Քրիստոս ասաքել, որում անկէր նոր ժողովրդեան յամենայն ազգաց աշխարհիս ժողովելոյ զանճատ ճոտս Հանդերձելոյ կենացն յայտնել :

Ընդ երկացունց ժողովրդոցն սրամտութիւն զիբաւ մարթիս անցանել, եւ տեսանել՝ թէ զիարդ ի միախտան Հաւասարութիւն ածեալ զերկոսին միանպամայն բնդ միմեանս զօյեաց Քրիստոս, քանդի եւ յասաջն՝ մինչ յետ ակն աւնկին նմա, եւ յետոյ՝ յորժամ պարզեւեցաւն նոցա, նա էր յամե-

où Dieu a commencé, et c'est ce qu'il a fait voir dans le peuple juif. Mais, après avoir établi par tant de preuves sensibles ce fondement immuable, que lui seul conduit à sa volonté tous les événements de la vie présente, il était temps d'élever les hommes à de plus hautes pensées, et d'envoyer Jésus-Christ, à qui il était réservé de découvrir au

Ազնաւորեալ

ցին՝ զկայութիւն էին իմաստութեան եւ ար-
 արաթեան ասաջնորդի նոցա : Աստի
 սկիզբն արար Ասասաժ, եւ զայս Եցոյց ի
 ժողովրդեան Հրէից : Եւ իբրեւ հաւատարիմ
 պարծեաց ի բազմադիմի փորձս հրաշայիս
 պանչուշտ զայս ճշմարտութիւն, Եթէ նա ինքն
 է անօրէն ամենայնի յաստի կենցաղս, Եկեալ
 հասանէր պնուհեանս ժամն յեւս բարձրա-
 պունիցն ամբառնալ ակնարկութիւն պար-
 պիկ. եւ ասաքէր զՔրիստոս՝ սրում միացն
 էր յայանել ժողովրդեանս նորոյ պաճարելոյ
 յամենայն ազգաց երկրի՝ զպապանի խոր-
 հուրդս կենացն հանդերձելոց :

Ազէ, անց պաճիանդամ, եւ զիբրին է
 քեզ պարծն, բնզ զկտս երկուց ժողովրդոցս,
 եւ հայեաց զխարզ ի մի գողէ զնստա Քրիս-
 տոս. քանզի չեւ եւս իսկ պարգեւեալ աշ-
 խարհի, եւ յեւս պայտեանն, նա Եզեւ յոյս
 եւ միթար սրդոցն Ասասուծոյ :

nouveau peuple ramassé de tous les peuples
 du monde les secrets de la vie future.

Vous pourrez suivre aisément l'histoire de
 ces deux peuples, et remarquer comme Jésus-
 Christ fait l'union de l'un et de l'autre,
 puisque, ou attendu ou donné, il a été dans
 tous les temps la consolation et l'espérance
 des enfants de Dieu.

Գարբրեհան

նայն ժամանակի մի թիթարու թիւն և ակնկա-
յութիւն սրբուցն Աստուծոյ :

Տեսանե՛ս զհանապտոյ զմիաձեւ զմիա-
նման կրօնան, մանաւանդ թէ զմիշտ նոյն
անպատին ի սկզբանէ աշխարհի. ի կրօնան
յայնս յամենայն ժամանակի մի նայն Աս-
տուած արարիչ ճանաչի, և մի նոյն Քրիս-
տոս կենարար մարդկութեան :

Աստի իսկ ասնուցուս ի միտ՝ թէ քան
զկրօնս յսր հաւատացեալն ևս, հնազայն ինչ
ի մարդկան միջի շիք, և թէ ոչ վայրուար
ինչ հարքն քո՝ մեծ իսկ քան զամենայն փա-
ռաւարութիւն անձանց համարեցան, ջատա-
յով կրօնիցն մասնել :

Իսկ արդ՝ Եթէ հնութիւն կրօնիցն այն-
պիսի վիտայութիւն զնմանէ մասուցանէ, ապա
և հանապազարդ կարգն, առանց բնոյ մէջ
հասանելոյ ևս առանց փոփոխելոյ զայնչափ
ժամանակս, մանաւանդ՝ յսրժամ այնչափ
խախանիչք ի վերայ հասանէին, յայտ առնէ՝
Եթէ ձեռն Աստուծոյ է սր զնա ունի» :

Voilà donc la religion toujours uniforme,
ou plutôt toujours la même dès l'origine du
monde : on y a toujours reconnu le même
Dieu comme auteur, et le même Christ comme
sauveur du genre humain.

Ainsi vous voyez qu'il n'y a rien de plus
ancien parmi les hommes que la religion que
vous professez, et que ce n'est pas sans

Ազնաւորեան

Հանդոյն իմն, մանաւանդ թէ եւ նոյն
կարգ աստուածայաշատութեան կայեալ է ի
սկզբանէ աշխարհի եւ այսր. նոյն Աստուած
ցանց ծանուցաւ արարիչ, եւ նոյն Քրիստոս
փրկիչ ազդի մարդկան :

Եւ աստի յայսմանէ ի միտ առնուցուս
թէ շիք ինչ կանուխ ժամանակաւ ի մարդիկ
որդէս դճաւատան դաւանեալ աս ի քէն. եւ
զի իրաւամբք արդեօք անկողսպակլի փառս
Համարեցան անձանց նախորդք քո թեւարկու
նմին Հանդիսանայ :

Արդ եթէ այսքան զօրաւոր ասազրէ
դճաւատս երիցութիւն ժամանակին, առաւել
եւս յաջորդութիւն նորա անխափան եւ ան-
սլոյսլոյսի դարուց ի դարս աննուաճելի եղևայ
ի Հակասակորդաց, յայտ յանդիման քարոզի
զձեան ամենակային որ Հակէն նմա :

raison que vos ancêtres ont mis leur plus grande gloire à en être les protecteurs.

Que si l'antiquité de la religion lui donne tant d'autorité, sa suite, continuée sans interruption et sans altération durant tant de siècles et malgré tant d'obstacles survenus, fait voir manifestement que la main de Dieu la soutient.

Աւելորդ է յառաջ տանելի համեմատութիւնք: Աւելորդ է նաև խօսիլ թէ *ճ'բքան* բարեխօյն է Գաթրբնեան հանդէպ Բնուցրին, *ճ'բքան* նարատրութեամբ եւ հասուն մտքով կը հայացնէ զայն եւ վերջապէս քանի՛ ացնուական եւ նոյն է լեզուն իր գրչին տակ, հաւատարիմ դասականին մեծ նկարագրին եւ համարդաստիան կիրթ նաշակին*:

Եւ այս ամէն առաւելութիւններք միահայոյն կը ծորեն Չլամեայ վարդաշաս Էրիտասարցի գրչէն: Ինչ որ կիկերան նկատմամբ Քսենոփոնի բառն է, թէ մուսայֆ իսկ իջեայ նորա բերանով բարբառեցան, պիտի սեղէր իմանայ Գաթրբնեանի մտայ. եւ Հոմերոսի տողերք, ըստած նեստորի մասին, սիրելի էր ինձ մերձեցնել թարգմանչիս թէ բանք եւս քաղցրագոյն քան զմեղր ծորածայ ի լեզուէն հոսէին:

Այսպէս քաղցրայուր, հայերէնախօս հայերէնարարբառ կը ներկայանայ Գաթրբնեան թէ այս եւ թէ իւր միւս հեղինակու-

* Հ. Ք. Մզեմեան (թղ. 26 Մարտ 1847 ի Զմիռնիայ) կը գրէր առ Հ. Յ. Գաթրբնեան «Յակարայ Ռոկանեան... եկեայ առ իս՝ կամեցաւ զնէյ զմեր մատենան յամենեցունցն մի մի սրինակ եւ զնեաց իսկ Բասսետ, Կարաթոս... իսկ եթէ հարչանիջես, թէ զի՞ առնելոց իջէ զայդ ամենայն գիրս, ինքնին տաջ զգառաւան. առ. Ռսկի դարուն հետեւիլ ուզելով՝ քաղճացի որ առնմ գեղես ունենամ. քանզի, ինչպէս զիտէք, առէր, մենք սակի դարն ընտրած ենք որինակ նմանելու: Հիմա, յաւել տակ, հրամանոց Բասսետը կը քաղդատենք զաղիերէնի հետ, եւ չենք կրնար կար կշտանալ զեղեցկու թիւնք զովելէն: Յակար Ռոկանեան Զմիռնիայ Մերսացեան վարժարանի աշակերան է, բարձրագոյն դասարանէն:

Թիւններու և թարգմանութիւններու մէջ,
որոնց վրայ կարգն է թուելու :

2. ՔԱՆՆՈՓՈՆՏԵԱՅ ԿԻՒՐՈՍԻ ԽՐԱՏՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ. գոր քարգմանեալ է Հ.
Յովսէփայ Գաքըրնեանց յաշակերտաց Մեծի
Հօրն Մխիթարայ. եւ ծախիւք ազնուական
տեառն Սերովբէի Գաքըրնեանց դրոշմեալ :

Ի Վիեննա 1843, 12⁰, ՀՋԲ 14 + 40 + 532 :

[ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՒՆԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ, Ա:]

Բսենոփոնի *Kύρου παρθεια նշանաւորա-*
դոյն գործին թարգմանութիւնն է յունարէն
բնագրէն, որուն ձեռնարկած է Գաթըրնեան
1842ի սկիզբը, առաջարկութեամբ Գեր.
*Ազարեանի*¹⁰: Այս մին է անոր սկզբնական
աշխատութիւններէն, որուն տպագրութեան
Մեկեղնաս հանդիսացած է իր հայրը՝ Սե-
րովբէ Գաթըրնեան: Գործին յառաջարանին
կը յաջորդէ «Տեղեկութիւն վասն ամենայնի
գոր զկիրոսոյ գրեաց Բսենոփոն» (ՀՋ 1—40
մանրագիր), ուր կը վերլուծէ մատենին
պատմական բովանդակութիւնը :

Թարգմանիչը մրցելով քաղցրարան հե-
ղինակին բնաիր սճին ևւ առիկեցի բարբա-
սին հետ՝ կը ջանայ նոյնպէս բնաիր ևւ
քաղցրախօս ներկայացնել թարգմանութիւնս :

Սկիզբն էր այս յոյն ևւ լատին մատենա-
գրութեանց թարգմանութեան շարքին, գոր

¹⁰ Թուղթ Գեր. Ա. Ազարեանի առ Հ. Պ. Յով-
նանեան, 16 Մարտ 1842. Վիեննա: — Թարգմանչին
փափոցն էր ի սկզբան Գր. Նազիանդացոյ ճառերու
թարգմանութիւնը բնծոյցէ իւր հօրը. սրմէ տպա կը
հրատարի. տե՛ս վարը :

կը ձևանարկէին Գաթրըճեանն և Ընկերները : Գեղեցի՛կ ձևանարկութիւն : Բայց ջաւ է բաւ , որ ձևանարկութիւնս նոյն թափով , ինչպէս սկսաւ , շփոււեցաւ յաւաջ : Քսենոփոնի Երկրորդ պատմական գործը՝ Արշաւանք Քիւրուց ապա թարգմանեց շ . Նիկողոսոս Աւղերեան (անտիպ) : Աւելի յաջողութիւն ունեցաւ Հասմոսեցի մատենադիրներու շարքը , որ սուսա ինչ ինչ՝ Կիկերոնի , Նեստորի , Կուրտիտի , Կիպրիանու և այլոց գրուածներէն :

3. Մ . Տ . ԿԻԿԵՐՈՆԵԱՅ ԿԱՏՈՆ ԵՐԷՅ ԿԱՄ ԹԷ ՎԱՍՆ ՆԵՐՈՒԹԵԱՆ . գար բարգմանեալ է շ . Յովսէփոյ Գաթրըճեանց : Ի Վիեննա 1843 . 8° , էջ 40 :

[ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՌՈՎՄ . ԽԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ . Ա.]

Հասմոսեցի հսկասքին փելիստփոյական ընտիր գրուածներէն մէկն է Cato maior de senectute , ուր պարարա տարիքի ալեաց գովքը կը հիւսուի : Լատին գաստականին գաստական հայերէնով խոսիլ սայ փորձած է հաս Գաթրըճեանն և իր փորձը յաջողած է ամենափայլուն կերպով ¹¹ :

¹¹ շ . Տիմ . Լիմանճեան , թուղթ 12 Յուլիս 1844 ի Զմիւռնիա , կը գրէր առ շ . Մ . Գարպաշեան . « Զթարգմանութիւն գրոցն Կիկերոնի վասն Մերութեան տուաք նոցա (Հայոց ի Զմիւռնիա) ընթեանուչ . շղապարեն ի գովելոյ՝ ճշմարտութեամբ ոչ գիտեմ , գրագրութիւն թարգմանութեան և . սեոյն . կը կարծենք կոր որ , առեն , Կիկերոնը կայերէն կը խօսի կոր : Եւ յորդորեն զմեզ մի կասել ի սկսելոցս , թէպէտ ոմանց նոր երևիցի առեն և . ընդ բազում բաժրասանօք և . էրիդիւայիւք անկանիցիք վասն սոցին իրաց :

Մի ի թարեան Հարց անտխոյ գրուածնե-
րու մէջ կր պանու ին, հաւանօրէն Հ. Յ. Գա-
թրքէկանի թարգմանութեամբ, նոյն հեղի-
նակի հեակեալ գործերն ալ, գտական
հոյերէնով .

ա. Մ. Տ. Կիլիերոնի Գիրք վասն Հսեառ-
րաց անուանեաց, որ կոչի Բրուտոս :

բ. Մ. Տ. Կիլիերոնի Աս Կ. Եղբայրն
խօսք երեք գձոնետարէ : Ա. Գիրքն սմբողջ,
Բ. Գիրքը կխոսով պահպանուած :

4. Կ. ԿՈՒԲՏԵԱՅ ՌՈՒՓԱՅ ՎԱՄՆ ԳՈՐ-
ՆՈՅ ԵՒ ԱՐՈՒԹԵԱՆՅ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻ
ՄԵՆԻ. գար քարգումեալ է Հ. Յովսէփայ
Գարբրեանց ի Մի ի քարեան ուխտէն. ծա-
խիւք ազնուական պարոն Աղեքսանդրի Ռա-
փայէլի Ղարամեան : Տամար Ա—Բ : Ի Վրեն-
նա 1841. 8 Սեպտեմբեր տմայ, 12^ո, էջ
ԺԶ + 632 + 512 :

[ԹԱՐԳՐԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈՌՎԻՄ. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ. Գ.:]

Աղեքսանդր Ռ. Ղարամեան, որ յանձն
առած է աղապարութեան ծախքը, Միարանու-
թեանս յաւայոյն բարեկամներէն մին էր :
Ինչպէս Երբեմն Ռոյնի Հոտմայեցեաց Պատ-
մութեան և Հնախօտութիւններու աղապար-
ութեան նոյնպէս այժմ հրատարակութեանս,
որ իւր համանուն Մեծին Մակկոսնայեաց
գործերն և քաջութիւնները կր պատմէ,
հանդիտացած է Մեկենաս : Ընծայական մը
գործին ճակատը կր յայտնէ թէ փոխապար-

ձարար երախտացէս սրտէ իր անուան կր նա իրէ Մխիթարեան Մխարանութիւնը այս գոյարթիկ զիրքը :

Նաեւ թարգմանիչը նա իրած է Մեկե- նասին ընծայական մը, զոր կ'ուզեմ գետե- դէյ այս տեղ ամբողջութեամբ, տայու հա- մար ստիթ ծանօթանայու իր սփին եւ երախ- տացէս զյաճուէմներուն :

«Քաջանուն եւ զառաւոր Աստղեա :

Եթէ յանկարծակի ողի բերեայ կանգնէր ի մոխրոյ խրմէ Աղեքսանդրոս, ինձ թուի թէ ոչ ի Մակեդոնացւոց աշխարհին կամ ի մտքմատակուս շիրմէ խրմէ զոր կազմեցին նմա զօրազարք եւ սոյարապետք նորա, այլ յարուցեայ կայր ի մէջ՝ Հոյոց սահմանաց- սատ է սիրա՝ նորա, զի սատ է շիրիմ նոր՝ տքութեանց նորա եւ ոչ ոսկերացն : Թուզ եւ զաւազան նորա անկեայ կայ առաջի ստից քոց, ձեան քո ժողովէ գնոսա, ով քաջ, ի պահեստ յախտենական : Այլ բնդ նորա՞ ար- գեւք եթէ բնդ քո պատիւ մեծարանոց յա- ճախեցից զարմանայ : Կասկեցեր զհամբաւ քո բնդ համբաւոյ աշխարհակալին . ո՞ ռքայսու- հետեւ հայ սյր յիշեսցէ զԱղեքսանդրոս եւ զքեզ ոչ յիշեսցէ : Զոր օրինակ ոչ անուանի Աղեքսանդրոս առանց անուան քո, նոյնպէս եւ ոչ ածցի զմտաւ առանց տեսիան քո :

Եւ արդ մեւք հանդերձ զԿուրտիոս ու- նիս քեզ շնորհակալ, զի եւ նա ընդ մեզ մտա- գեւր թողու Վիրգիլեայ եւ Որատեայ զՄե-

կենսա, զի ընդ մեզ ունիցի Մեկենաս, և զիստա իւր բաժանէ ընդ քեզ: Ապա ընկալ ախորժու թեամբ զպարզեա նորա, ընկալ զպառւել վառատկոց մերոց, ընկալ զձնունդ ուսուցնասէր մտաց քոց:

Այսպէս ընկալեալ սիրելի ապրատոճին մերոց զգեղեցիկ յաւելում թարեաց թարեբերարութեան քո, ի բողմանայ վայելչութեանն յաւելցի և զսթ սիրոց քո»:

Կուրտեոց Ռուփոց զորժին թարգմանութեանս վրոց աւելորդ է շտայլել զսթութիւն, որովհետեւ ինքնին պիտի հնձէ իր զբուռառիբր ամէն սնանցմէ, որոնք միանդամ ձեռք կ'ստանեն վայելել Հոսովմոցեցի ընտիր մատենայրին ճարտասանական-սյատմական և բովանդակայից մատեանս: Ոչ հոսովմոցեցի սյլ հոցեքէնախօս բարբառով կ'ստաջնորդէ հոս Մեծ Աշխարհակայր իւր յայնտարած բանակին:

5. ՍՐԲՈՅՆ ԿԵԿԻՂԻՈՍԻ ԿԻՊՐԻԱՆՈՒ ԿԱՐՔԵԿՈՆԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳԻՐՔՎԱՍՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ. զոր քարգմանեալ է Հ. Յ. Գաբրբեանց: Ի Վիեննա 1846, 8⁰, էջ 30:

Ընծայականք՝ էջ 5 կր յայտնէ թէ Մատեանս Մխիթարեան Մխարանութեան կողմէն նուիրուած է Գեր. Արխտակէս Ազարեանի, Ընդհ. Արբաճօր «յաւուր տօնի Անուան»:

Եթէ հոգելից Ս. Հօր զբուածքը իւր

հրեթեղ բախանդակութեամբ և հողեշունչ սճով կը ներկայացնէ հրապոյր կարգաւրացայն, թարգմանութիւնս կը պարզեւէ անոր ատանձին հմայք իւր սակեղինիկ բարբառով, որ կը հնչէ յատակ և կը մտղէ ճաշակներ:

Բայցի այս թարգմանութիւններէն, որոնք հրատարակուած են ապապրութեամբ, ունի Հ. Յ. Գաթրըճեան նաև անախօզ գործեր, գործնք կ'ուզեմ յիշատակել հաս' ամբողջութեամբ ներկայացնելու համար գաստական հայերէնով աշխատութիւններուն ցանկը:

Ե. ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՃԱՌ Ա. Ի ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍՐ:

Թարգմանութեանս ձեւնարկած էր Գաթրըճեան 1841ին իբրև նորրոնայ փոփոխուող իր փոփոխուն էր հրատարակել գայն իր հօրք՝ Պր. Սերսօրէի ծախքով: Բայց երբ յայտնի կ'ըլլայ իր մտապրութիւնն ի Կ. Պոլիս, Հ. Պ. Յաջեանեան 26 Յունուար 1842 թղթով կ'ատջարկէ Գեր. Աղարեանի անոր փոխարէն աւելի կարևորացուն գրուածք մը թարգմանել. իր տողերն են. «Յուստմ եթէ մեծաւ ինդութեամբ բնդունիք զլուր խոստանալոյ Պարոն Խաթրըճեանին տալ զգին գրուածքի զգիրան գոր թարգմանէ որդի նորա Պ. Հ. Յովսէփ: Այլ ներեսցէ Գեր. Տէրութիւնդ համարձակութեանս եթէ մտեմ ազո-

չեմ գՁեց ճի՛ դրոշմել զճասս, զի արդարեւ ասեմ աշխատութիւն թարգմանչին եւ դրամքն եւ ծախքն ի նանիր են: Քաջ թարգմանիչն թարգմանեցէ զՊատմութիւն ինչ յրնտիր մասենայրոց, զի օգտակար լիցի եւ վաճասեցի եւ արդ մեր ասեալ ընթերցի զայն . . . : Մին ի պատճասոց վասն որոյ ասացի շղրոշմել զճասս Ս. Գրիգորի Նայիրանդացւոյ սյս է. զի սրտհեաեւ բարոճք ի ճասոց անախ երանելոյն թարգմանեալ են ի նախնեաց մերոց, բարեկամք մեր եւս ի բարձրացուցանել զպատիւն մեր ասացեն ամենայն սասեւք եթէ ասեալ զգործս նախնեաց եւ վախճանեալ սրեք սրեք զթարգմանութիւն նոցա զրոշմեալ են»:

Գտթրքճեան անոց արտած խորհուրդին եւ խոյլով անաւարտ Նայիրանդացւոյ ճասիս թարգմանութիւնք ձեռք զարկաւ հայացնել Քսենախոնի Կիւրսսի խրատու պատմութիւնք:

Անիմ աշքիս ասջեւ Նայիրանդացւոյ ճասիս թարգմանութիւնք, անաւարտ եւ ասանց սղորկուելու: Կր ներկայացնեմ այս ակզ իրբեւ նմոյշ ճասին սկիզբր, զիմացր զնելով հին թարգմանութիւնք, մեր Մասենայրանի Թ. 217 ձեռացրէն թղ. 175 ա «Նորին սու Յուլիանոս թագաւոր»¹²:

¹² Թարգմանութիւնս կր վերաբերի Ստոյն-Կալիսթիկոսի Ազեքսանդրի Վարուց թարգմանութեան

Նոր բարգմանութիւն:

Էւուարուք գոցս ամե- նայն ազգք, սենկնգիր լե- րուք ամենեքեան, այք լնակեալ էք յաշխարհի: Զի գամենեւեան իսկ իբրև ի բարձանց ինչ բարձրուանդակաց ի մէջ անցեալ կուցեմ մեծուք քա- րուութեամբ: Ունկն գիք ժողովուրդք եւ տուճք եւ լեզուք եւ ամենայն ազգ ժարցկան եւ ամենայն նասակք եւ քոյսր արք. որ այժմ էք եւ որ յե- ասայն լինելոց իցէք. եւ զի եւս յանախաղայն քարո- զութիւնն լինիցի, ամե- նայն զորութիւն երկնից եւ նամարէն նրեւտակք որ զյանուսրն սասակե- ցին. ոչ եթէ զմեհոն թողաւ որ Ամովհրացոց եւ ոչ զմզգ արքայ Ռա- սանու. զփոքր բունուսրն եւ զտանջիշու Բարայէզի զսակաւ ինչ կուգման աշ- խարհի. այդ զգիշապն զտպատամբ, զմիտան նպարտացեալս, զասորեա- տանեայն եւ զնասարա- կաց գամենեցունց թշնամի

Լին բարգմանութիւն:

Էւուարուք գոցս ամե- նայն ազգք, սենկնգիր լե- րուք ամենեքեան որ լնու- կեալ էք յաշխարհի: Քան- զի կուցեմ գամենեւեան իբրև ի բարձր գիտանոցէ ումեքէ եւ ի միջին շուրջ բարձրուանդակէ, մեծուք եւ բարձր մայնիւ քարո- զութեամբ: Էւուարուք ժա- զովուրդք ցեղք լեզուք ամենայն ազգք ժարցկան եւ նասակք. ամենեքեան որք այժմ էք եւ որք լի- նելոց էք. եւ զի լինիցի մեծազոյն ինչ քարոզու- թիւնս, ամենայն զորու- թիւնք երկնից, ամենե- քեան նրեւտակք, որոց զսրն բունուսրին կարծա- նուսն: Ոչ զմեհոն կար- ճանեն զթալաւսր Ամար- նացոց. եւ ոչ զմզգ թա- ղաւսր Ռասանու, զփո- քունս բունուսրս եւ զտա- կաւ մասն աշխարհի շար- շարիշու Բարայէզի, այլ զգիշապն զտպատամբ եւ զմիտան զմեծս զԱսորեա- տանեայց, զնասարակաց ամենեցուն զթշնամի եւ

խումբին, որոնց մէջ անմանօթ են տակաւին նորա- մե քոյակերտ մասնիկներն եւ նմաները: Զեռագիրք նասան է Վիեննա 1852ին:

և զգտակբայժող, որ զգտակբայժող, զյուս-
 րիւրտայտակի ժողէր կրա-
 զէր յերկրի և թայսժ
 զժողիւն և զտայտնա-
 ինչ սպտանայր, և յանա-
 յեայն, և թայսժ տնի-
 խեաց տնիբայտիւն ի
 բայտիւն ի բարձունս
 բարձունս խտել տնորէ-
 խտայնչ:
 ևս թեան որոնս որո-
 նայ . . . »:

7. ՀՐԱՀԱՆԳԻՔ ՓԻՂԻՈՒՓԱՅՈՒԹԵԱՆ
 ՈՐ ԳՐԵԱԼ է Ի ՎԵՆԿԵՆՏԻՈՍԷ ՊՈՒԶԻՆՈՒԹԻ
 յԸՆԿԵՐՈՒԵՆԷՒ ՅԻՍԱՍԻ: Թարգմանեցաւ
 յամի 1846. Մասն Ա. Հրահանգք բանաւոր
 փղիխափայտքեան: Մասն Բ. Հրահանգք
 մեհաափխ սիկեան փղիխափայտքեան:

8. ՀՐԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
 ՅՈՒՍՈՒՄՆ ՈՐՈՅ ՄԱՏՉԻՅԻՆ Ի ՔՆՆՈՒ-
 ԹԻՒՆ ԱՌԸՆԳՈՒՆԵԼՈՅ ԽՈՒԶՈՒՄՆ ՀԵ-
 ՐԱՅ ԵՒ ԶԿԱՐԳՄՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՈ: ՅՕՐԻ-
 ՆԵԱԼ Ի Հ. ԱԼՈՅԻՍԻՈՍԷ ԹՄՆԵԻ. քարգ-
 մանեայ ի Հ. Յ. Գ.: Ի Վիեննա 1844:

9. ԳԱՍԱԳԻՐՔ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱ-
 ԻԱՆՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳԱՍԱ-
 ՆՈՒԹԵԱՆՅ. Ի ՓԵՐԳԻՆԱՆԻՈՍԷ ՎԱԼԹԷՐ:
 Թարգմանեայ յաշակերտաց Հ. Յովսեփայ
 Գարբրեանց, և ողղեայ ի հմանէ: 1846:

ԱՐԳԻ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՎՆԵՐ

10. Կեանդանարանուրիւն կամ Բնական
 պտամուրիւն կենդանական պետութեան:
 Կրեայ յԱլպիսիոսէ Փսփոսնի. քարգմանեայ

յաշակերտաց Մխիթարայ Աբբայի (խմա՝
ի շ. Յալսեփայ Գաթրքճեան), Կ. Պոլիս
1862: Անտիպ:

11. Բուսարանու քիւն կամ Բնական սրտա-
մու քիւն բուսական պետութեան: Գրեալ յԱ.
Փոփոսնի. քարգմանեալ ի շ. Յ. Գ. [Կ. Պո-
լիս 1863/64]: Անտիպ:

12. ՏԱՐԵՐՔ ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆՆ. ՓՐ.
ՄՈԶՆԵՐԻ. քարգմանու քիւն ի գերմանա-
կանէ: (Հրու. ասանց անասն թարգմանչի:)
Վիեննա 1864. 8°, էջ 343:

Կր թոյում յիշել ժանր թարգմանական
գրուածները, տպւած եւ անտիպ, սրանց
թուին մէջ եւ կարգ մը քաջանոյսապետական
թղթեր:

ԳԱԹԵՐՃԵԱՆ ԻԲՐԵՒ ԼԵՂԵՆԱԿ

13. ՏԵՆՁԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒԹԻՆ Ի
ՍԿԶՐԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԵՆՁԵՒ ՏՄԵՐ ԺԱ-
ՄԱՆԱԿՍ աշխատասիրութեամբ շ. Յալսե-
փայ Վ. Գաթրքնեանց ի Մխիթ. սխտէ ի
խնդրայ փաջանում եւ հոյակոսայ իշխանի Յալ-
սանու Ամիրայի Տասնեանց եւ հորին ծա-
լիւ քարգմեալ:

Հատոր Ա. Հին Պատմութիւն: Ի Վիեննա
1849. 8° մեծ, էջք ԻԶ + 620:

Հատոր Բ. Միջին Պատմութիւն: Ի
Վիեննա 1852, 8° մեծ, էջք 608:

Տիեզերական պատմութեան սովորի եւ
ամբողջ գրքի մը չգոյութիւնը Հոյսց մէջ եւ

նման աշխատութեան մը կարեւորութիւնը հայ ժողովրդական մտայնութիւնը գատախարակութեան համար սեննետարաւ աշխի սաջիւ Տասանն Յովհ. Ամիրոյ, ստիժի իւր երկրորդ բարեզկտ այցելութեան ի Վիեննա (Գեղարկութիւն 1847) կ'առաջարկէ Մխիթարեան Միաբանութեանն ձեռնարկել՝ պրէյ ամբողջ եւ ամբողջութեան մէջ հակիրճ պատմութիւն մը սկսելու նախամարդէն մինչեւ մեր օրերը: Հինգ րնգարձակ հասարնեբու մէջ պիտի ամփոփուէր այս Պատմութիւնը. որուն առաջին երկու հատորներու ապագրութեան ծախքը (2100 Փլ.) կը գրուի սնմիջուպէս Միաբանութեանն արամագրութեան տակ: Հայրենասէր եւ իմաստասէր Ամիրոյի բոլոր կատարածք կը յանձնուի Հ. Յովսէփ Գաթրճեանի, որ կը պանուէր նոյն ժամանակ ի ախ ծագիկ հասակի երիտասարդութեան:

Կարալի երիտասարդը չի վարանիր խիզախիլ այսպիսի մեծ եւ պատասխանատու աշխատութեան:

Ընդարձակ ծրարիւր մը կը մշակէ Հ. Գաթրճեան իւր աշխատութեան համար. րնգպրիկ պատմութիւնը բոլոր այն ապրուստներէ խաղաղած եւ պատմական բեմի վրայ գեր, նկատելի տնտեսք քաղաքակրթական պայմանները, մասայր պարզացումն եւ սովորութիւնները, կրօնը եւն՝ հաւատարիմ ապրիւրներու հիման վրայ, նարայոյն քննութիւններու արդիւնքին վրայ յեցած եւ այսպէս

նեկեայայցնել «դիտնարար ինչ պատմութիւն վասն հասուն մտաց» (Ա. Էջ 9) . բնականաբար՝ հիւսելով տիեզ . պատմ . հետ նաեւ ազգային պատմութիւնը :

Առաջնորդուած և բարակամ պատմիչներու նորացոյն հեղինակութիւններէ , պատուաճանցած ծրարքին և յարկնուածութիւնը ազգային նկարագրին և ասորոգութեան , միշտ ճշմարտութեան ի խնդիր և յատակ ոճի ու շարքի՝ հանած է հրատարակ կարճ ժամանակի մէջ բնագործակ հասար մը «Հին պատմութիւն» ի սկզբանէ աշխարհի մինչև Քրիստոս :

Ա. հասարք և բր կ'ընծայարեքէր Մեկենասին , ի լրու մե անոր բղձից մէկ մասին՝ կը գրէր յաւասիրց . «եւ մեք յաւամք բնոց հուպ ածելի գրեգձս նորա յարգիւնս՝ յարժամ յետ սցար հասարոց բնծայիցեմք մի բաս միտջէ գոյլ և ս հասարսն» (Ա. 6) :

Ինչպէս հասուն խորհրդով պատմագիր , առած է գննութեան բնոց . պատմութիւնը իւր պատմական գծերու մէջ և ի յարարութեան բնոց հանուրի հետ : Կարեւորներէն ընտրելով կարեւորագոյնը , գրոյցէն՝ պատմութիւնը , անհարապասէն՝ հարապատար :

Աւելի կատարեալ մը իւր ժամանակին համար չէր կարելի մտածել : Նիւթին ամբողջութիւնը , պատմութեան քին համաշախտութիւնը , պատկերին լրութիւնն և համապոյծաւ գաշնակաւորութիւնը ձեռն ի ձեռն կը

Հուշակէին աշխատութեան յաջողութիւնն և Կառարեյութիւնը : Պատմելու ախորժիկ սօճը , լեզուի գասական նկարագիրը , նաև պրքին արտաքին ձևն և խնամեալ ապագրութիւնը կու տային անոր հրապոյր :

Ինչպէս ինքնին կը խստագոյնի հեղինակը , նորութիւն մըն էր մտանանա ազգին համար , թէ բովանդակութեամբն և թէ յորինուած թափը : Անոց այն իւր տեսակին մէջ միակը մինչև մեր սրերը . շունեցաւ մրցակից , ինչպէս շունէր համահաւասար մը իրմէ յասաջ :

Եթէ անարակուսելի է , թէ ունէր հեղինակը բնդհանուր պատմութեան համար իրեն առաջնորդներ (հմմտ . Ա. չջ թ) , բայց անկախ էր ազգային պատմութեան մէջ , որուն սրանչելի ամփոփումը , գասուսութիւնը պայծաս և յասակ ներկայացմամբ արգիւնքն է իւր յարջ պատպութեան :

Հայոց պատմութեան նախաքրիտանկական շրջանին նուիրուած էին հետեւեալ հասուածները .

Հովիտ Երասխ և Կուր գետոց — Հայաստան (2300—530) , էջ 87—110 :

Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (—300) , էջ 340—344 :

Պարսի և Հայք (300—1) , էջ 579—598 :

Ա. հասարին յաջորդեց Էրկու տարի Լտքր Բ. հատորը , որ կ'ընդգրկէ վերջական թուականն մինչև 480 միջոցը :

Հաստատարիմ մեայոյ այն յասակազծին, զոր զձած էր Ա. Հաստարին սկիզբը, կը շարունակէ պատմապրելի հասարս, որուն գլխոււոր նիւթն է Հոռիմէական տիւղերական պատուիւան զերելքն եւ սնկումը, յարակից մասերոյ: Առաջնոյն բաղդատուութեամբ սոստեղ ներկայացուած է «պատմութիւնն ներքին ընդարձակութեամբ»: Պատմութեան սոստեղն զարբեր, որոնք «հոս եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհմային իրօք», կը սոստեղնէին առաւել պայծասութեամբ, սոստ՝ առաւել ընդարձակութեամբ եւ զէպքերու ներքին յարարեական տղերսոյն նկատի առնել: Հոռիմէական Պատուիւան եւ Քրիստոնէական եկեղեցին մէկ կողմէն եւ Արեւելքի պատմութիւնն եւ աղային քաղաքական կեանքը միւս կողմէն հարկ դրած են հեղինակին վրայ կարեւորութեան համաձոյն աւելի մանրապատում եւ աւելի խոր զննութեամբ դրի առնել՝ զիրկընդխան միութեան մէջ: Եւ կը սոստեղնաւորանէ. «եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ զոնկոյ զընթացս իմն տիւղերական պատմութեան ունել նկարեայ ի մտի, ապա սոստեղն ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան պայցոյն կարեւոր է սոստեղնայն իրրեւ քաղաքացւոյ, իրրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իրրեւ արեւելեան առն» (Յոջր.):

Հոռիմէական սոստեղնութեան կից ընդարձակ եւ մանրակրկիտ տուած է եկեղեցական

պատմութիւնը, եկեղեցւոյ արտաքին եւ ներքին զարգացման բնթացքը, կեանքը, մատենագրութիւնը :

Եթէ այս բովանդակութիւնը իւր ներկայացման ձևովն նորութիւն մըն էր նաեւ երուպական ըմբոսնամբ, առաւել նորանշան երկոյթ էր Պատմութեանս բնթացքին Հայոց պատմութեան բեմագրութիւնը : Առ այս կը գրէ .

«Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելիացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան ասհմային իրաց՝ ե՛ւ ըստ նիւթոյն ե՛ւ ըստ կերտարանացն : Յայր իսկ ամէր գմեղ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն արեղբայրական : Այս ինքն՝ սչ սրոյն ինչ ինքնագրութիւն գրակէր զՀայոց պատմութիւն, այլ ի հշմարիտ կոյանսն՝ ի գիրս կարդի արեղբայրական պատմութեանն գեւեղելի : Ի գոյն հարկ էր այնուհետեւ գրովանդակն եւ գմասունսն բնոյ այնմ ամենայնի բերել ի կշիտ համեմատութեան, բնոյ սրում անկ էր նոցս միարանելի : Յետ այնորիկ վասն սրոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր գաւանց աշտութեան բանագրութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ սեղեղ գայն ինչ՝ սրում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր սեղեղոյ» (Յօջր. ր) :

Թօսքերովս կ'ակնարկէ հեղինակը այն նորաձևութիւնն եւ յեղափոխութիւնը Հայոց պատմութեան մէջ, զոր կու գար յառաջ բերել Բ. հատորիս մէջ :

Մինչ Ա. հասարիւն ժէջ՝ եզած էր հե-
տեւոյ մը նախապաշարեւոյ կարծիքնեբու-
նկատմամբ Հայոց ծագման եւ հնայոյն՝ նա-
խաքրիստոնէական պատմութեան, հիմնուած
Մ. Սարենացոյ տուեալներուն վրայ, եւ ջա-
նացած էր՝ հետեւելով Չամշեանի, արտա-
քին ազբի բնեքն հաշտեցնել նեքքոյն, զը-
թացս Բ. հասարիւն կրտսնէ Պաթրքնեան
հարկը, թոթափել տմէն կանխակոյ միտք եւ
«բանայտաութեան» քննարկաութեան յու-
սով ասաջնարգուիյ : Արտաքին ազբի բնեք-
րդխոյ յարգ հասանքի առջեւ տեսած է ան-
հնարասր պաշտպանել տահմային տանոյ ու-
ղու թիւնեքք, կամ ջատաղով հանդիսանայ
անտնջ տաւոյտիտութեան : Պատմադրելով
աւրով տմէ արդէն արուեստը պատմադրելու
եւ յայնտիտահ, խորաթափանջ պնտութեամբ
արտաքին պատմութեան ելեւէջներուն եւ
փոխադարձ ազդեցութիւններուն, բարունած է
Մ. Սարենացոյ Պատմութեան աստաղեյա-
կան նկարագիրը, եւ զաջայեբուած հշմար-
տախնդրութեան այիէն՝ թոթափած է տմէն
կապանք ակնտմութեան եւ երկրւոյի՝ ժամա-
նակակիցներու գտաւտիտութեան առջեւ :

«Արդէս յայտմ յամենայնի՝ նայնոյէս եւ
ի տմին ոչ այյ ինչ կոյբ մեր ի մտի՝ բայց
չեքմեանոյն սէր հշմարտութեանն, այն՝ պի-
նպնիմք գուր գարեպակնային ժամացոյց տիւ-
ղեբացս ուղղել բաս ժամացուցին գար ի ծայր
մերում գտանեմք, այյ գտա մանասանոյ բաս

Նմին յերբարեյ՝ սրչափ ինչ հնարն իցէ : Սա-
կայն եւ ոչ գայն ժողրհիմք ասեյ՝ թէ ամե-
նայնիւ կատարեալ ինչ եւ անփրկոյ ատաջի
րնծայեցաք, այլ գայս իմն քաւական համա-
րիմք՝ եթէ զփուս եւ զանհաստատ յատակն
ի բոց սկզկեցաք եւ զմասն մի ի հիմանցն զե-
անպեցաք» (անդ) :

Գիտակցութիւնք, զսր ունի հեղինակը
իւր վաստակին արդեանց մասին, զսահմանակ
սրտով արտայայտուած է, միանգամայն նաեւ
անշափ համեատութեամբ : Գիտակից է թէ
իւր աշխատութեամբ մաքրուած է Հայոց
պատմութեան յատակը եւ ձգուած է քննու-
կան պատմութեան հիմք, սրուն վրայ կա-
րոյ է նաեւ արտոյան քար քարի վրայ բարձ-
րացնել շէնքը : Ինչ որ Գուսաշմից 20 տարի
յետոյ իւր պարծանքն համարեցաւ, եւ ուղեց
խարեյ անձին ասաջնութեան գափնեպատկը,
Գաթրքնեան վայ արդէն կը կրէր գայն իւր
նախասին վրայ :

Եթէ ոչ լիովին, բայց բաւ մեծապոյն
շափին յուծուած էր Մ. Խորենացւոյ արժա-
նահատատութեան հարցը : Գաթրքնեան զՄ.
Խորենացի իրբեւ այրիւր Տիեզերական,
յատկապէս Հայոց պատմութեան արտաքուս
էր հրապարակէն եւ յատկացուցած հոյ շե-
րոց սահն մեկուսացած անկիւն մը՝ հետոս
Տիեզերական պատմութեան մեծակատոյց
շէնքէն :

Քոյլ մըն էր այս յատաջ, որ սխալ բու-

խէր ժամանակակիցներու ընդդիմութեան :
 Եւ այս է պատճառը, որ Գաթրճեան կը
 փութայ ինքնաբոցարարման՝ յայտնելով թէ
 իր բարի կամեցողութենէն վեր է Ծայր
 ժամացոյցին համաձայնեցնել արեղակնային
 մեծ ժամացոյցի սրբները. և կամ տոհմային
 ազրիւրներու հազարամեակեկա-
 թիւններով ազգել յայն և լատին ժամանա-
 կակից և հաստատրիմ ազրիւրներու հազար-
 գաղբութիւնները, սրանց հետ նաեւ գրամա-
 գիտութիւնն և հնախօսութիւնը միամայն
 են (էջ 86—87) : Բնականորաբ ոչ անայայտան
 սննդելով սահմային աննդութեան ստույտ-
 թեան վրայ, ոչ ալ արտաքիններունը յա-
 խուսն մերժելով կամ անսնց սրբիչ հազ շնոր-
 հելով մեծ ոչուս մը պիտի ստացուէր. այս
 ընթացքով, կը գրէ հեղինակը, «սչ գար-
 ստաքին սրտամտրացն կարեմք պիտու հաճել
 և ոչ գմերացն», ստաքի խահեմայոյն կը հա-
 մարի սրայն սրայն բամ իններով ներկայաց-
 նել նախ II. Ասրենացոյ և այս արտաքին
 ազրիւրներու տեղեկութիւնները, թոյլով ա-
 պաս ընթերցողին դատողութեան կշռել ստու-
 պազոյնը : Ճեղա յիբաթի էր մեզ ոչ գմի պուս-
 մութիւն միսու մն պատմազբութեան գոհել,
 և ոչ տարածամ խանձամբ գերկոսին ի մի
 ձու լել բնազբօսելով և գերկոսին միանդա-
 մայն ուղղուելով, ուղլ ուղլամ բախտասրա-
 պոյն ժամանակի և աջողազոյն մտաց պիբոն
 թողալ, և այնպէս յետ կարգելոյ գտահ-
 մային պատմազբութիւնն՝ մատչել աստ և

ի միւսոյ կողմանն սրայն պատմութիւն»
(էջ 89) :

Այսպէս միայն կարելի էր ստեղծել «չորժ
բանապատական հանճարոյ» :

Հայոց պատմութեան նուիրուած են՝

«Հայք առ կայսերոք կեսարեան տանն
(ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 70—84 :

Բուն Հայաստան (եւ Պարսիաստան)
առ կայսերոք կեսարեան տանն (ըստ արտա-
քին պատմագրաց), էջ 84—124 :

Հայք առ մնացեալ հերանոս կայսերոք
(ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 162—172 :

Հայաստան (եւ Պարսիաստան) առ
մնացեալ հերանոս կայսերոք (ըստ արտաքին
պատմագրաց), էջ 172—180 :

Հայաստան (եւ Պարսիաստան) [ամբ
253—484], էջ 458—558 :

Այս մասերու մէջ նկատի առած է Պա-
թրիարքեան պիտարարար Հայոց քաղաքական,
և է կից՝ համասօտի միայն՝ և կից Պատմու-
թիւնք. «իսկ զճասս և կեկեցեցական իրաց և
մասենադրութեան Հայոց այլում բնդարձա-
կացոյն տեղւոյ և ժամանակի պահեմք»
(Յոջր.) :

Այսպէս, որ հայ մասենադրութեան այս
պատմականացոյն զորժը կրած է բնդհա-
տում և բերքոք հատորով : Իժստարին է այժմ
ըսել բնդհատման պատճառները : Բայց այս
բնդհատումով մնաց հայ պատմական գրա-

կանոսթեան մէջ ըստ մը, զոր յաջորդող ՏՈՒՍԱՐԻՆԵՐԸ չկրցան լեցնել¹³ :

Հեղինակը թողուցած է իւր անտիպ աշխատութեանց շարքին չորս հասար՝ ընդհանուր պատմութեան հիմնական մասը, զոր ապա պիտի ընդարձակէր եկեղեցական, կենդանական—բազարակրթական եւ արեւելեան—չայկական բաժիններով :

14. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒԻՆ ԱՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ : Վրեննա 1851, ՏՊ, էջք 62 :

Մինչ կը յանձնէր Տիեզերական Պատմութեան Բ. հատարն մամուլի, Գաթրքնեան ձեռք կը գարնէր սրբիչ կարեւոր աշխատութեան մը՝ Հայոց մտաւոր մշակոյթի՝ Մասենաց բութեան պատմութեան : Այս աշխատութեանը մասնա մաս լոյս տեսած է «Երասպա» շարաթաթերթին մէջ եւ ապա ստանձին հրատարակուած :

Ընդարձակ ծրագիր մը կ'ուզէր իրականացնել հան. Հայոց պրականութեան պատմութիւնը պրեյսկից մինչեւ 1850, որուն մասնական բաժանումներն պիտի բլրոյին :

«ԱՌԱՋԻՆ ԱԲՁՈՅ. Քրիստոնէութենէ առաջ 150 նախ բան պճք. — 305 յետ Քր.» :

¹³ Տիեզերական Պատմութեան զապափարթ բաժանումը Գաթրքնեանի թով պեղեցիկ կերպով սկսած է Գիտ. Ա. Գասպարեան, Յոսոսբեր, 1831, Թ. 144—165: Աւր սակայն կրօնական անբարակցունքնեղ առգորտած եւ ժամանակի բժրածումները Հարկայրարար հաշտի աննոց Գաթրքնեանի մէջ փնտասած է շեղաք նաեւ անկրօն պատմապիւր մը, որ չէ պոնուած ընականարար :

1. Անդեր :

2. Գրասար :

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԻՁՈՅ. Քրիստոնէութենէ
Լաթր (305—1850) : Ասոր սակր՝

Ասաջիւն Շրջան. Հայերէն գրութենէ ա-
սաջ կամ օտար լեզուաւ սու գրով գրուած
(305—406) :

Երկրարդ Շրջան. Հայերէն գրութեամբ
սու լեզուով (406—1850) :

Ա. Յունական քրիստոնէական մատենա-
գրութեան ազգեցութեան տակ (406—1300) :

1. Ազգակի յունական մատենագրու-
թեան ազգեցութեան տակ, այս ինքն՝ յու-
նական լեզուաւ սու գրութեամբ (406—500) :
Ասաջիւն քարգմանութեան տակն : Ասոր՝

2. Անմատենագրութեան ժամանակ մը
(500—650) յաջորդելն Լաթր՝

3. Երկրորդ յունարէն լեզուագրութիւն
մ'ալ (650—750), այս ինքն՝ Սիւնեաց գար-
ջին ժամանակները կու գայ : Երկրորդ քարգ-
մանութեան տակն :

4. Անուզգակի (թարգմանութեանց միջ-
նորով միայն) յունական մատենագրութեան
տակ (750—1050) :

5. Երրորդ յունարէն լեզուագրութիւն
մ'ալ (1050—1250) : Երրորդ թարգմանու-
թեան տակն :

6. Նորէն միայն միջնորդապէս յունա-
կան մատենագրութեան ազգեցութեան տակ
(1250—1300) :

Բ. Համալեզան կամ ճշգրտ՝ Գերմանա-կան-քրիստոնեական մատենադրութեան ազգեցութեան տակ (1300—1850) :

1. Միջին մամանակի մատենադրութեան ազգեցութեամբ (1300—1600) :

2. Նոր մամանակի մատենադրութեան ազգեցութեամբ (1600—1850) :

ա. Աւելի Իսաբական, Էաբերք՝ պայթան կան մատենադրութեան ազգեցութեամբ (1600—1830 կամ 40) :

բ. Կէս մր պայթան, կէս մր պերմանական եւ մատամբ իմն անպայթան ազգեցութեամբ (1830 կամ 1840—1850 . . .) » :

Աշխատութեան այս ստուերային քոյց կու տայ արդէն թէ որպիսի «բարձրագոյն» ընտրած իւր աշխատութեան, ձեռնարկած է բարձրացնել շէնքը : Գերմանական-հետադարձական պիտ կր խօսի հաս իր մէջ : Ինչպէս ամէն տեղ, նաեւ հաս կր ձգուի Գաթրօնին ներկայանայ «մէկ կողմանէ անաշու . մէկայ կողմանէ ալ շարժարում քննադատութիւն» (critique) յարցոյ, համարում թէ ստուիմասէր-բանասէր, որ «իւր պայտափարէն ստիպում է ճշմարտասէր բլլայ», շի կրնար «իւր ներպամբա գաւմամբն անասոյցն ստոյց» ընել, «եւս ատուել ստութիւնն ճշմարտութիւն» ընծայել : Ինքնախարսութիւն պիտի նկատուէր ամէն փորձ, որ «կեպակարծն իրեն համար անաարտկու-

սելի» կր ձգտի ներկայացնել, որովհետեւ
աս սյն «ի՛նչ իրաւամբ ուրիշներուն եւ ի
մասնաւորի՝ օտարներուն հաւանութիւնք
կրնայ պահանջել» : Անաշատութեան հետ շա-
փաւորութիւնն է պէտք, այս ինքն ուր անակոյի
է՝ շրջալ յախտն եւ «թեթեւ կատկածնե-
րով» ասանց դրական ապացոյցի վճիռ կտրել
հնութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ,
դարահոս պարել բարձրագոյն աթոռէն մա-
տենադիրներ եւ կամ նոյն իսկ հայրենական
մասնաւորութենէ պարս վտարել պաննք :

«Աս երկու կողմանէ պահալէ ճամբուն
զրոյ շիտակ քայելու հնարք՝ կիրքերէ ա-
զատ ըլլալն է ու ճամբարութենէ վեր պա-
տուական բան աչքի առջեւն շունենալն է»
(էջ 7—8) :

Սկիզբ բնելով ձեռնարկութեան, հետա-
դասած է մանրակրկիտ գննութեամբ Առա-
ջին Միջոցի առաջին շրջանը՝ «Անդիր ժա-
մանակը» :

Որովհետեւ «անդիր ժամանակը» կր
կանխել պրաւորք, «հի՛ն յեզուի» մէջ կր
փնտռել հեղինակը հոյ մատուր կրթութեան
նախաւոր նշմարները : Եւ կր պանէ հոն Բա-
ուեր, Անուաներ, Առակներ, Երգեր, Չրոյց-
ներ ու Արդահամարներ, որոնք կ'ընծայեն
քննապատին կրուաններ շախելու եւ կշռելու
հոյ մտքի ստեղծագործելու կարողութեան
աստիճանները : Արդիւնքը աւելի քան յու-
սալի էր : Շատ յաջող եւ սրամիտ են իր դա-

տուրքաբեռները հայ հնազանդներու մասին : Ի կատարածին քննութեան կ'առնէր Պաթրիարքան «Նորայրիս Պոպիան Երզր», որ 1851ին հրատարակի վրայ գրուած էր «Խրքու անարատ գոհար մը» : Բանասէր քննադատին պատար չէ եղած հրատարականարատ նշանակել անոր կեղտկարծ կեղծիքը : Աւշադրու են հետեւեալ տուեքը . «Բանասիրակաւին կոպտանէ՛ տա Երզր մեր ունեցած հարազատ Պոպիան Երզին մասերէն բնաբերու շատ պատարաբեռն կ'առնենայինք՝ թէ որ տախա շինուր պիտեար ան ոյնչոսի անպատ ծանուցում , բայց պես ազկկ միտք շատնուած՝ էական գանապանութիւնը՝ որն որ հայերէն գրուոր լեզուն ժամանակադրէն երկու տիրոյ բարբառայ (dialecteի) կր բաժնէ , մէյ մը հինգերորդ դարուն կէսէն պէս ի վեր , մէյ մ'ալ հինգերորդ դարուն կէսէն պէս ի վար : Բայց նոր Պոպիան Երզիչը կա՛մ պես չէ նանչում եւ կա՛մ չէ թափանցում տա հայերէն բանասիրութեան պատմութեան մէջ գարապուտի մը շինուր պիտին : . . . Նոր Պոպիան Երզին լեզուն բառ պոպոպութեան նայն գարուն երկրորդ կէսէն սկսեալ տիրոյ եղած լեզուն է : . . . Իր լեզուն չէ թէ միայն Ն . պարու թ . կէսին լեզուն է , հարա նաեւ մեր առեւնեւրուն նորածեւ լեզուին կնիքը վրան ունի : Նախ տա կր քուցրենն բառերը . կամ իրքու մեկի հասարակ եղած բայց հինգերուն անբար բառ , ինչպէս ահաեկի . կամ հինգերէն

տարրեր նոր նշանակութեամբ, ինչպէս՝ գեղապանձ (իրրեւ գեղեցիկ կամ վեհ, ուր որ հիներուն քով՝ գեղեցկութեամբ վրայ պարծող կը նշանակէ)» ևւն (էջ 57—58) :

Իւր յորինուածութեամբն ու բովանդակութեամբը նորութիւն մըն էր աշխատութիւնս : Յաւ է որ այն իւր հիմնաքարերու վրայ մնաց անաւարտ : Գիտութիւնը չի կրնար բառ բառականին չոյրայ անոր պայարուժը : Կ. Միլլէր յսկսով որ Գաթըրնէանի թարգմանութեամբ յոյս է տեսած Նրկրաշտօտութիւնը պոյրային պոչած է . « Հանձարեւ Նեղինակը փոխանակ Մոչնիքը թարգմանելու թոյ շարանակէր իր Մատենագրութեան սրտամութիւնը » : Բայց ունին քանքարաշատ մատենագիրներն ալ իրենց կամակը :

Թէ ո՛րչափ ցանկայի եղած է գործիւ շարանակութիւնը, թոյ վկայէ հետեւեայ նամակը, որ կ'ուզի շ. Յ. Գաթըրնէանի հոյերկնայէա շ. Պետերման .

Մեծարող Տէր .

Ներեցէ ինձ անձանոթի Պատուականութիւնդ Ձեր զի յանդիմիժ գրել Ձեզ պտոյս պոյսստիկ : Ընկայոյ ձեռամբ պատուելի և սիրելի շ. Վ. Առաջնորդին թանգարանից որ ի Բէրայ գառաջին տեսարակն սրտամութեանն մատենագրութեան Հոյոց՝ որ Պատուականութիւնդ յառաջ

քան զԵրեքսասան տմա ի յոյս ընծայեաց ,
 և . ընթերցայ զայց ժեծաւ ու բախտ թեամբ՝
 վասն զի նոր յոյս բերել ի վերայ սկզբան
 մասեկնայ բաթեանն Հոյսց : Լուեայ զի
 Պատուականս թիւնց ի բայու մ ժամանակէ
 անաթ պատրաստ աւնի քամեկնայն զոր ինչ
 Հետաքննութեամբ եղիւ ի վերայ մասե-
 նայ բութեան յաջորց ժամանակացն յոյժ
 ազաւեմ զՁեզ ոչ միայն յիմամ կայմանէ
 սյլ ևս ի կայմանէ բայում Հոյսց ևս ու-
 մեկնայն Հոյսսիրացն մի՛ յայտողէլ ապի-
 ցուցանել զոյս օրոտրեր զործոյ Ձեր , թէ-
 սկա և ևս ցանկայցեմ զի զայց ի զբարսս
 լեզուին և ոչ յաշխարհարատին սբ զժուս-
 րագայն ինձ է իմանայց՝ զբէլ կամեցիք :
 Յասայոյ թէ ներեցիք ինձ զոյս Հա-
 մարձակութիւնս կամ ևս ինամ

Ձերում Պատուականս թեանց

անձնանս էք

Ի Բէրայ

H. Petermann

12 Հոկտ .

Վարժապետ յՄասնականի

1864

Բէրլինոյ սբ Ի Պրոստիայ :

15. ՀԱՆԴԻՍՑ ԵՐԱՆԵԼԻՍՅՆ ՅՈՎՀԱՆ-
 ՆՈՒ ՍՏՈՒԳԻԱԼ ԻՐԻՆԻ ՎԱԵՐԱՅԱՆ .
 Հանդերձ ծանօթութեամբք : Վիեննա 1877 .
 8° , էջ 53 (= Ecclesiae Ephesinae de obitu Jo-
 annis apostoli narratio ex versione armeniaca sae-
 culi V. nunc primum latine cum notis prodita .
 Curavit P. Josephus Catergian . Viennae 1877) :

Կր հրատարակէ հոս Գաթթրանեան հայե-
րէն և՛ դարու թարգմանութեամբ միայն ծա-
նոթ ընտրիրք և՛ բանասիրական առաւելա-
սիրութեամբ կր ջանայ ապացուցանել, անոր
զանաբանեանութիւնը և՛ Բ. դարու սկիզբը
զբուած բլլալը :

16. ՀԱՆԳԱՆԱԿ ԶԱՒԱՏՈՅ ՈՐՈՎ ՎԱՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵՎԵՂԵՅԻ : Քննութիւն
Հանդանակին ծայման, հեղինակին և՛ ժա-
մանակին զրոյ : Վրեմնա 1891, Տ⁰, էջ 49 :

Երբև ժառ ճԱ. Պատարացամասոյց թի՞
սուս մեծասիրութեան ձեանարկուած, ապա
ընդարձակուած և՛ նախաջուած իրբև ա-
ստնակին դարձ աւարտած է 1870. Փետրուա-
բին ի Հոսմ : Եր մահէն իրք 10 սարբի յետոյ
միայն յոյս սեռած է :

Հեղինակին նորտաակն է ընել շանդա-
նակին ծայուսն և՛ յընթացա դարբու. կրած
կե. յարաբանուս արամբ, այս սոթիւ նաեւ նոյն
սե. սի պատկանոց Հանդանակին բր տանուած
են նկատի : Զուս բանասիրական աշխատա-
թիւն մըն է, հիսուսած պատմական սե. սու-
թեամբ : Թիւր հոցեաց ընել, սրունք ժամանակ
սու ժամանակ, նաեւ նարագոյն դարուն,
յոչանուած են Հանդանակին շուրջը, կը
ընտաց աուսին սեղիս սեղիս և՛ կր հե. բու ին :

Այս աշխատութիւնը հեղինակին կողմէն
նաեւ շտաին յեղուսդ խմբուց բուած է. սր
յոյս սե. սու նոյն սարբին. խորացիրն է .

De Fidei Symbolo quo Armenii utuntur observationes. Viennae 1833, 8°, IV, 52:

17. ԵՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԲ ՀԱՅՈՅ. քարգմանութիւնի Պատարագաց Յունաց, Ասորաց եւ Լատինացոց. հանդերձ քննութեամբք, հախազիտելեօք եւ ծանօթութեամբ ի Հ. Յովսեփայ վ. Գարբրիէան: Հրատարակեալ հանդերձ Յաւելուածովք ի Հ. Յախորսէ վ. Տաշեան: Վիեննա 1897, 8° ժէժ, 49ք ԻԱ + 782:

[ԳՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱՆՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ, ՀԱՏՈՐ Ա:]

Գախբրճեանի Գլխախօսքոց աշխատութիւնն է այս, որուն վրայ աշխատած է 1864—1881 տարիներուն, վերջին երեք տարիներուն որչափ ներած են իր հիւանդութեան ժամերը: Իր փափազը, որ յստաջ հրատարակուած տեսնել այս կարեւոր աշխատանքը, զոհացնելու համար աջակցած էր իրեն 1878—1881 տարիներուն Հ. Ք. Սպենեան, որ աս անարս հեղինակին մահճաց նստած, անոր թելադրութեամբք ջանք տարած էր դասաւորել ձեռագիրք եւ նոր խմբագրութեան ենթարկել: Նաեւ հեղինակին մահէն ետքը շարունակեց Սպենեան վերջին կերպարանքը տալ զարժին. բայց եւ այնպէս մնաց անսխալ, մինչեւ որ ուրիշ միտքանակից մը եւ հմուտ բանակը մը Հ. Յ. Տաշեան ձեռք առաւ զայն եւ նոր լրացում-

նեքով և յաւելյաւածնեքով ի յոյս հանեց
 սքանչելի կատարելութեամբ :

Բանասէրք, պատմաբանն և աստուածաբանը խօսք կ'ստնեն ՚սոս Գաթրքնեանի գրչին տակ : Անտիպ բնագիրնէր ի յոյս կր թերութն և կը յուսարանութն, ծխակցան և աստուածաբանական հարցեր կր պնեն մեկնութիւն, յեղուարանական շատ խնդիրնէր կր յուծութն և պատմական և մատենագրական կնճիւնէր կր հարթութն :

Միայն ոյս աշխատութիւնը բաւական էր հոշակելու հեղինակին անշափ հմտութեան համբաւը :

Մտադիր էր հեղինակը կարգ մը հայ բնագիրնէր, որոնք առաջին անգամ հո՛ս երևան կու պային, նաև ոչ—հայ շրջանակներուն ծանօթացնել յաւիճեալն իւր պատնութեամբ : Բայց իր հիւանդութիւնը իւր չէր աուած իրականացնել ոյս ծրարքը :

18. ՔԱՂՈՒԱԾՈՅՔ Ի ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՆԱԵՆԵԱՅ ՀԱՆԴԵՐՁ ՅՈՅՆ ԲՆԱԳՐԱԻ . ի Վիեննա 1849, 12°, էջ Ժ + 496 :

Որպէս զի գիրութիւն բնծայուի հայ բանասէրնէրուն յունարէնէ թարգմանուած բնագիրնէրք համեմատել սկզբնագիրնէրուն հետ՝ քմբոնելու թէ ի՞նչ արուեստով թարգմանուած են անոնք և թէ ի՞նչ իմաստ ունին բաւերը թարգմանութեանց մէջ, արդէն 1845ին ծրարած էին Ն. Յ. Գաթրքնեան և Ն. Ք. Սպեճեան հրատարակել Քաղուածոյք մը գասական մատենագրութենէն. հոյերէն

Լէ յունարէն ընայիրներով : Ի սկզբան մտա-
 ցրու թիւն կար կցել ընայիրներուն նաև ծա-
 նօթու թիւններ ընթերցողի ուշագրութիւնը
 հրաւիրելու համար նորիմաստ բառերու և
 նաև թարգմանութեան արուեստին վրայ : Կը
 յանձնուին տղայգրութեան առաջին փոր-
 ձերք . բայց կ'ընդհատի՝ Սպեննանի առարկ-
 քելութեամբ Չմիւսնիա մեկնելուն պատճա-
 րաւ : 1846, Նոյեմբ. 19 թղթով յորդոր կը
 կարգայ Սպեննան, որ յանձն առնէ Գաթրը-
 ձեան անձամբ ի վրայի հանել ծրարութեամ
 ուշխատութիւնը :

Հրատարակուած են այս ակց Յովհ. Ու-
 կերերանի Մատթէի Մեկնութեան Ա. Ը. ԺԳ. ԺԷ. ԺԹ. Սերերիանոսի է. ճտերն և
 բարգմաթիւ հաստատմանը Աւսերեայ Քրոնի-
 կոնէն, հայերէն և յունարէն : «Ազգարարու-
 թիւն» մը գործին սկիզբը վեր կը հանէ գա-
 սական մատենագրութեան լեզուի բարձրու-
 թիւնն և կատարելութիւնը և կը մատնանշէ
 մատենագիրներու լեզուի յատկանշական-
 ները :

19. Սերէնու եպիսկոպոս պատմագիր :
 Եւրոպա 1852, Թ. 21, էջ 82—83, Թ. 26,
 էջ 102—103, Թ. 31, էջ 123 : Եւ նորագիտ
 կայերէն մատեան մը [Սերիոսի ի Հերակի] .
 Մատթ, 1852, Թ. 13 :

20. Ueber Petermanns Ausgabe der Ignat-
 ianischen Briefe, von P. Joseph Katergi ի Թեր-
 թին Zeitschrift für die gesamte katholische

Theologie, IV. Bd. (1852, Wien), էջ 315—320:

JuI. Petermannի հրատարակութիւնն S. Ignatii Patris Apostolici quae feruntur epistolae una cum eiusdem martyrio. Collatis edd. graecis versionibusque syriaca, armeniaca, latinis denuo recensuit notasque criticas adiecti J. H. P. Lipsiae 1849, *ասիթ սուսժ է գրեյու յօդուածս, սեր նկատի կ'աննէ յատկապէս հայերէն թարգմանութեան ժամանակը, եւ լեզուի ոչ-գասական նկարագրէն կը հետեւցնէ թէ թղթերսու թարգմանութիւնը չի կրնար և-գարուն կատարուած ըլլալ. «Փրտուն ուսուցչապետը կը համարի թէ հայերէն թարգմանութիւնն սուսնց տարակուսի և-գարուն կատարուած է: Բայց հայ բանասէրները, որոնք իբր 10 տարիէ ի վեր սկսած են մանչ-մալ իրենց լեզուի սովեղարու՝ այս ինքն և-գարու հայերէնի առանձնայատկութիւններն ամենաստոյգ մշաններով, չեն կրնար այս կէտին մէջ համակարծիք ըլլալ իրեն-ժանն զի այս թարգմանութիւնը թէև բովանդակութեան պատշաճ՝ սահուն հայկարանութիւն մ'ունի, բայց կը պակսին սնոր այն սեպհական յատկանիշները, որոնք կարող ըլլային և-գար բարձրացնել զայն»՝ Այսպէս գասական հայերէնի գիւտը սքանչելի կերպով կ'ոգտապարձէ Փաթրընեան արպէն 1849ին, նաև ի յար Եւրոպացի գիտուններու՝ յաճելու բանասիրական հարցեր: Ըսկ*

ուերիչները գրուած էին այն առեկները քննադատելու, խժրժելու գիտին արձկն, անտեսելով անոր բանասիրական մեծ նշանակութիւնը :

21. Ի գրուածոց Հ. Յ. Վ. Ի Գ. հասակաւորք : Հինգերորդ դարու շարս հայ սրտամարտիկանց ժամանակները (Կարբւն, Մ. Խորենայի, Եղիշէ, Ղ. Փարսկեցի) : Հանդ. Ամս., 1887, էջ 9—12 :

— Աղաթանգեղոս : Հանդ. Ամս., 1889, էջ 21—25 :

— Փ. Բիւրանդեցի : Հանդ. Ամս., 1889, էջ 40—43 :

— Մաշտոցեան լեզուն. 1913, էջ 719—723 :

22. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒԻՆ ԿԼԻԹՈՂԻՎԷ ԵՒ ԷՋՄԻԱԾՆԱԿԱՆ ԳԱՒԱՆՈՒԹԵԱՆՑ : Գրեց Հ. Յ. Գ. : Կ. Պոլիս 1861, 8°, էջ Իէ + 520 :

Էյս ստատոս է 1865 Մարտին : «Աս ձեռնարկութեամբ յայտնի վտանդի մէջ ենք շատերուն անհաճոյ բլլալու, բայց իրատամբ՝ և և ոչ մէկու... համոզուած ենք թէ սրշտի անկեզձ բլլանք և և սեթեւեթեյով Աստուծոյ խօսքը մարդկան տաջև շնենդենք (Բ. Կորնթ., Գ. 2), այնչտի աւելի սրտաւոր ծառայութիւն բրած կ'բլլանք թէ՛ ճշմարտութեան և և թէ՛ սիրոյ» (էջ ԺԲ—ԺԳ) :

Այս սկզբունքով և և այս համոզմամբ կը ձեռնարկէ Հ. Գաթրբճեան ուսուսնասիրել

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ զաւանտութիւններու մէջ նկատուած հիմնական տարբերութիւնները, հերքելու համար այն անճիշտ բժրանումք, որ կը տիրէր ժամանակին՝ Երկու Եկեղեցիներու զաւանտարանական կէտերու նայնութեան մասին: Հիմնուած հրատարակի վրայ շրջագ «Քրիստոսանկտական վարդապետութիւն» կոչուած կրօնի գոտադիրքերու վրայ, կը հանէ Երուսաղէմի հիմնական կէտեր, որոնք իրենց բասական ստուամոյր կարող են կաթողիկէ վարդապետութենէն խոտորոց տեսակէաներ նկատուիլ: Անշուշտ աւելի քան ուրիշ մը՝ ինքք հեղինակն ուրախ պիտի բլբլար, Եթէ այս հիմնական կէտերը զոյաթիւն չունենային և Եթէ ունէին՝ բարձուէին: Արողհեան Եր ինքն էր որ առաջին անգամ ազատագլմ և անդատարուակ հրատարակի վրայ գրու ինչ որ բնու զոյացութեան ցայն վայր կար հրատարակի վրայ, ժամանակը անակնկալի սաջև զգաց ինք գինքք և ոյլայլեցաւ: Գաթրրճեան որ վարդապետն էր Կաթողիկէ վարդապետութեան և ջատագոյր անար տեսակէաներուն, արտայայտուած էր անաշատ և համարձուկ, նա՛ և բանասիրական մանրագին շննութեամբ, որուն թերեւս պէտքը չկար գանկ ինչ ինչ կէտերու մէջ:

Ամբողջին մէջ կը վայլին հեղինակին աստուածարանական իրաց խոր հմտութիւնը

և արդային մասունադրութեան նուրբ ծանօթութիւնը :

23. ԻՐԱԻԱԿՈՂԻ ԿԵՂՄԻՔ ԵՒ ԻՐԱՅ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒԻՒՆՔ Ի ԲԱՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ : Գրեց Հ. Յ. Գարըրհեան : Վիեննա 1873, 8°, էջ 164 :

Եթէ ժամանակն այնպէս երեւցուցած է, թէ անհրաժեշտ է ցրել ջրել Պամուրճեանի «Մրաւախոհին» տարտամ խոհերը, բայց հետեւորդ ժամանակը ապացուցուց թէ դուր ժամապահասութիւն էր անոնցմով դրադիլը : Գաթրըրճեան բնդարձակ ծրարով պատրաստուած էր պատասխանել, ինչպէս Ա. տետրակէս կը տեսնուի, սր նախաշարից ժըն է լսի :

Յանձնած էր Բ. տետրակին այ տպարան, և սկսած էր տպարարի : Բայց յրնթացս տպարարութեան հեղինակի կողմէն նոր յաւելումներն և յարատեմները յաստիջ բերին Տոպրանի վարչութեան և հեղինակի մէջ անհամաձայնութիւններ — Գաթրըրճեան այս միջոցին կը պահուէր Հոսմ — սրանք պատճաս կզան տպարարութեան բնդհաստութեան (13 Յունուար 1874) :

Հետաքրքրական էր Բ. տետրակիս երրորդ մասը : սր հեղինակը յեցած յատկապէս Թղթոց դրքի նորագիտ — այն ժամանակ անտիպ — վաւերագրներու վրայ, կը յուսարանէր հոյ կիկեղեցական պատմութեան մէկ կարեւոր շրջանի, Չ.—Ը. դարե-

բու պէտքերը: Այս մտերքը կը գտնուին այժմ Հեղինակին անտիպ գործերու մէջ:

24. ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԳՐՈՅՆ ԱՍ ՏԱՐԻԱՆ 114 ԹՈՒՈՅՆ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱՄ ՀԱՏՈՒԱՅԻՆ ՎՐԱՅ ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ: ՎՔԼԵՆՆՈՒ 1854, 8°, էջ 12: [Անանուն հրատարակուած:]

«Որչափ վէճեր սիրած չենք, որչափ վէճեր սիրելու շրջանք, դիւրս չենք կրնար հրատարել ան ստիժներէն ալ, որոնցմով հրախրուած ենք՝ ամէն կողմանէ քուէները նետուելէն ետեւ, դրեթէ երկու խօսք ալ մեր կողմանէ հանդանակելու» . այս խօսքերով կ'իջնայ ասպարէզ Գաթրըճեան շերտելու Մասիս լրագրին անճիշդ, միանգամայն անպատշաճ ձևով արտայայտած տեսութիւնները, նկատմամբ Պիոս Թ.ի Հայոց Հանգչոյ բնթացքին: Կուս են Գաթրըճեանի մտքերը, ուժեղ՝ չեչտը, խոք՝ հմտութիւնը, պայծաս արտայայտութիւնները, որոնք սլաքներ կ'արձակեն Հակասակորդին, բայց ատանց վէրք պատճառել ուղելու:

25. ԲԱՆ ԳԱՄԲԱՆԱԿԱՆ Ի ՄԱՀ ՊԵՏՐՈՍ ԷՖԵՆՏԻ ԵԱՂԼԸԳՃԵԱՆ ԽՕՍԵՑԵԱԼ Ի ՊԵՐԱ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՅԵԿԵՂԵՑԻՈՋ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ԵՅՅ ՄԱՐՏԻ: ՎՔԼԵՆՆՈՒ 1875, 8°, էջ 15:

26. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ :

ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ :

ՄԱՇՏՈՑ :

ՏՕՆԱՅՈՑՑ :

Ինչպէս Արքայան Պատարագամատոյցներու , նոյնպէս Եկեղեցական ժիււ ժատեաններու քննական Հրատարակութիւնը գաղտնիարականն էր հոյ մեծ լանտակրու : Շատ ասացած հաւաքած էր Գաթրքնեան սյս նոյաաակաւ : Դժբախտարար 1853—1877 աաբիններուն իր բաղձադրադութիւնը գաղտնական , գարձակադական և Եկեղեցականոյաաբխարքական գարձերու մէջ շշնորհեցին իրեն ադաա ժամեր ի պլուխ հաներու սյս ծբադրուած աշխատութիւններ :

Երկարուպոյն ժամանակով գրադցուցած է պինբր մասնաորապէս Կանոնադրքի քննուրիւնը : Կադձած էր արդէն Ներածութիւնը , գասաորած էր նիթերը և Կր խարհէր սկսիլ Հրատարակութիւնն մաս աւ մաս՝ հանդերձ լատիներէն թարգմանութեամբ : 1868ին կ'աաջարկէր H. Petermann հոյերէնադէտին յանձն աւնել լատիներէն թարգմանութիւնը : Բոյց քնաց սյն իւր նախնական խմբադրութեան մէջ անաարա :

Այս գարձը , որ Արքայան Պատարագամատոյցքին կից իր նշանաորադոյն աշխատութիւնն պիտի բլլար , յասանք թէ նման Ա . Պատարագամատոյցի պիտի տեանէ օր մր քադցր լոյսը և պիտի կանգնուի սյսպէս բա-

նասէր Նկղինսկին շիրմին վրայ նոր մահարձան մ'ալ, սլատմոց անոր բարձր Անուան :

Ն. Յ. ԳԱԹՐԸՐԱՆԱՆ — ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Ձարմանայի՞ պիտի Երևամ, Եթէ քանասէրի մէջ փնտտեմ բանաստեղծ մը : Գաթրընեան չէ պարծեցած Երրեք իւր բանաստեղծական հանճարով : Բոցց պահանջած են ստիճները բանասէրի գրչէն ալ տաղեր. Եւ չէ իուսած Գաթրընեան Եգրարց իգձերու թարգմանն ըլլալ :

Մխիթարեան Տաղարանի մէջ կը պատահիմ տաղի մը, որ Գաթրընեանի ստորագրութիւնը կը կրէ : 1840 Նոյեմբեր 15ին իր շորս ուսումնական քնկերները՝ Ն. Անանիա, Ն. Տրմթէս, Ն. Մատթիա Եւ Ն. Ղևոնդ քահանայտեան ձեռնադրութիւնը կ'ընդունին : Այս սերտական օրուան աթիւ կը ձօնէ նորրնծոյից իգձերու փունջ մը, որ Եթէ ոչ բանաստեղծական աւիտով, բոցց գոնէ վաս իգձերու ստեղծեցն ճատայայթնութեալ կը հասունցնէ ծաղիկ Երիտասարդութիւնը սլատմոց, սրնք համեց Եւ նաեւ գար մը Ետք :

Ինձ թոյլ պիտի տամ տմբոցնութեամբ ներկայացնել հաս սիրոյ նուազս, որ կարող է նաեւ նմոց մը ծառայել դաստեան հոցերէնս առաջին թոթովանքներու, ստանաւոր շախով : Գաթրընեան տակաւին Կղերանոցի մէջ էր :

ՆՈՒԱԳ

Ահա բժքիչ նահատակք,
 Աչ թաթաւեայ յիւզ խաւեակ.
 Աչ պարկ ստեայ բոտ անձին
 Եւ ի մարտիկսն անցին:

Այլ պրնկակազմ վառեայ յայժ
 Օնեայ բզմեոս յիւզ անոջ,
 Եւ գիրկ բնզ գիրկ խառնեայ սաս
 Արկին բզգեւսն տապասա:

Այժբմ գիւտց ձայն գաժէ,
 Ի Հոյասաան ի կուսէ,
 Իբրեւ բարբաս ինչ փոզոց
 Ընզ հրապարակս բնզ փոզոց:

Վասն էք են սպրքն այն եւ ցաւ.
 Մի՛թէ մեհեան հարթեցաւ,
 Եւ կամ յերեզն տանի,
 Երամ քրքմացքն փանի:

Այս՛ տանն, գի շորք բաջք
 Գան ի մտայ բնզ առաջ
 Ձիք սուր ի մեորս նոցայ
 Խոցել բզբուրմս յանխընայ:

Բոցց Ասասեոց բանքն սուրբ
 Սուսեր գիւզուս արար հուրբ,
 Ըզբանանայս մեր խոցել
 Յերկիր տապալ կործանել:

Չայն ամոյոցն ինձ լըսի,
 Հեծեն ի յունն Յիսուսի,
 Եւ լան ըզհասկս պզպուս
 Եւ գարսուրայն Արտազուն:

Ձի եւ արեամբ թացեալ պաշտ
 Այժմ անջրգի եւ երաշտ
 Ձիք ինչ ի կայրս նարայ
 Աչ արժբախք ոչ սրայ:

Բայց հան աէր գամբ պատգամաց
 Հասել զանձրեւրն կամաց
 Արդ ցոյեցին ջուր մեզ ամբք
 Եւ դրնդրչեն ժարգք ծաղկամբք:

Այսուհետեւ ոչ պատուէր
 Ամպոց իւրոց ատցէ աէր,
 Թէ ժի զտեղօրն կանուխ
 Լրցցի յամպոց ջուրցրն ուխ:

Բայժականաց աչք ամէն,
 Ի քս երեսարգ զիմեն,
 Յորժամ ժրպտեալ հայիս Հայր,
 Ընդ թիւ սրգոց եւ համար:

Աչ պնդէս ինչ տրագ հաւ,
 Թեւոյք թրուշուշոս ծրնաւ
 Արպէս բաղկօք զբրգեալ զուսն
 Ծնանիս զոյխսրն թրուշուն:

Յրապիտակեալ տրաւրայն,
 Ի հունձս հասեալ է սրայն.
 Եւ ի յայիսն ի սպիտակ
 Ըզգատաւ թեանցրն վտառակ:

1840 Նոյ. 15:

ԵՂ. ՅՈՒՍԷՓ ԳԱԹՐՐՃԵԱՆ

Նուազս զեղազարդուած էր զեղեցիկ
 շրջանակով մը՝ զորմ Վիշէն Այուրեւանի
 ճարտար վրձինին:

Այս տեղ կը բաժնուիմ շ. Յոսիպի Գաթրբանեանին, յուսով թէ շուսով սխաի ունենամ առիթ վերայստնայու իրեն եւ նկատայա իր սղին իր սննդակից ընկերներու եւ ձեռնասուն աշակերտներու մէջ, որոնք իր մեծ գիւտին՝ դասական հայերէնին հետեւողներն եղան :

Է.

ԱՐԵՎՈՒՅՐ ԱՐԻՈՒՐԱՆԻ ԳՊՐՈՅԸ
1840—1854

Հ. ԿԱՏԱՐԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Հ. Յ. ԳԱԹՐԸՐԱՆՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

Կարելի չէ խօսիլ Հ. Յ. Գաթրճճեանի վրայ ևւ բժրանէլ անոր կատարած գործը, ստանց մօտէն ծանօթանալու անոր անդաակից ևւ սուսուիւակից բնկերնէրու հետ, սրտնք անոր գործակիցնէրն Էդան «բանասիրութեան պատմութեան մէջ գարայլութիւ մը շինող գիւտին»՝ սակեղարեան հայերէնի յայտնութեան աշխատանքնէրու մէջ :

Անտնք կողմէցին ապա Բանասիրաց փողովք, սրուն հակագութեան յանձնուէցաւ գիւտին անգրագոյն սուսուիւասիրութիւնը, գործնականին մերձէցուիւ ևւ սարածուծը :

Այս սուսուիւակիցնէրուն սարնիէր արժանի ևւ յիշատակութեան նաև սնունց սուսուիւիւն աշակերտնէրը, սրտնք մեծ սուսուցիչնէրու գասախարակութեան տակ գարգացան գասական հայերէնի սոսման մէջ, ևւ ինաչուզ հաստարիւմ գծուած յատակադին՝ բարձրագոյն կատարելութեան հասցուցին սակեղինիկ յարբատը :

Գաթրճճեանի թէ՛ գործակիցնէրն ևւ թէ՛ աշակերտնէրը, այնու սր Էդան մատենագիրնէր գասական հայերէնի, հաստարիւմ նմա-

նայաբնամբ սակեցէն պարս վարպետներուն, հանդիսացան հոյակապ եւ քաջանուն իրենց է՛ւ մեծ է՛, փոքր սակեցնայ որձու-
 թիւններու մէջ:

Հ. ՄԱՏԱԹԻՒԱԿԱՆ ԳՆՐԱԳԱՇԵԱՆ

Գաթրքնեանի երիցոյ սյն բնկերն էր եւ զաստվ մը բարձր՝ Անտան Պէրպէրեան (1840էն սկսեալ անսունսամ Հ. Մասաթիա Գարագաշեան) . ծնած է 1818 Փետրուար 11ին Կ. Պոլիս: Հայրը՝ Գրիգոր († 1846) իւր բարձանցամ պերպասանէն երեք դուռակ նստիբան էր Միտրանսթեանս . երիցոյ սյն եղբայրներէն էր Անտան, որ 1832 Օգոստոս 22ին կը հասնի Վիեննա եւ յասաջաղէմ կը գարգանայ ուսումներու, մասնաւորապէս մայրենի լեզուին մէջ: 1836. Գեղա. Տին կ'անցամայրուի Միտրանսթեանս եւ 1840 Նոյեմբեր 1ին կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը:

Ի բնէ տաշարիւն եւ հանճարեղ՝ աւելի բանաստեղծական քան բանասիրական բերում կը յայտնէ իւր մէջ: Տակաւին Անամեայ կ'երգէ նաւարգէն սուրնաս սաղեր, ժԹ. պարու բնկաբնայ գրարարով, իսկնայտառամ գարուն հաշակուած բանաստեղծներու շունչով:

Քննչաւ երեւակոյցաւ, աշխոյժ եւ աշխա-

տասնէր էր Գարապաշեան, բայց կը պակսէր իրեն ծննդական միտքը, և բանասէրի արամազրու թիւնը: Ասոր հակադասներն էր Գաթրրճեանի նկարագիրը, որ լրջութիւնը կը յարզէր և. կ'ընթանար յամբարայ ըստ ըստ շրջանայեաց: Սակայն և. այնպէս պարսպանան սեղանի տաջե սիրեցին զիրար երկու համշխարհներու. Գաթրրճեան իւր ծննդական մտքով և բանասէրի արամազրու թիւամբ, Գարապաշեան իր խանդավառ բնասորութեամբ և ջանասիրութեամբ կուզէին մէկ ամբողջութիւն. կնքեցին անսնք պայտաբակցութեան պաշն, և կ'ան ինչպէս Գաւիթ և. Յովնաթան:

Մինչ Գարապաշեան 1855ին արդէն արացած մայրենի լեզուին, սկսած էր հիւսել երգեր, Գաթրրճեան նոր սկիզբ բրած էր ծանօթանալ հին լեզուի ասորներուն: Բանասէրը շուտով խօսեցաւ իր մէջ. զպայ թէ զարեբբ ունին իրենց սեպակեան բարբառները. ունեցած է հայերէնը իր պարզացման վերելքն ու վայրէջքը. և որովհետեւ պարբար մեծած լեզուներու թուին մէջ է, հարկ է նմանութեան օրինակ այն զարն բնարել ուր լեզուն իւր վերելքի բարձրացն պազաթնակէտին վրայ կը դանուի: Անոր անդրադարձութիւնները կը խանդավառեն Գարապաշեանը. ի միտքին կը խորասուզուին լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ և. կը յայտնեն հայ

յեղուի ոսկեգարը : Այս պիւտի մասին խօսեցոյ արդէն ընդարձակ :

Գարազաշեան կը ստիպուի փոխել իւր բարբառը : Յընթացս Երեք տարիներու նա կը տիրանայ դասական հայերէնի :

Սկսեալ պարսկական շրջանէն մինչեւ 1848 Գարազաշեան Միարանութեան բերանն է, յայտնելու եղբարց իղձերք սլաակ հատիթնեւուն քաջարուեստ տաղաշարութեամբ : Բոսուէի թարգմանութիւնը հրատարակ ելլելէ ետքը կը պանենք զինքը սլաազամ Ռասինի Կրօնքի Երգը հայացնելու : ունի իր ձեռքին սակ նաև Վերգիլիոսի Մշակականքը, զոր նոյնպէս տալաշարութեամբ կ'աշխատի վերածել հայերէնի : Այս շրջանին կը հրատարակ շարասամուքիւնը և Ռամանց նկարագիրը : Իրբև անգամ Բանասիրաց ժողովին կը յանձնուի իրեն դասական հայերէնի վերածել շ. Մաղաքիս Սամուէլեանի Ռսումն Փիլիսոփայութեան աշխատութիւնը : Նա պրպած էր նաև Մատենադարանայեանութեամբ և Կերանսցի մէջ դասաւանդութեամբ :

1848 Յունիսին իրբև ուղեկից Գեր. Ա. Ազարեանի կ'երթայ Տրիեսա, ոսկից ջիջէ ետքը (Սպաստ. 15ին) կը մեկնի Ջմիւռնիս, զորձելու հան Միթարեան Վարժարանին մէջ : Յաջորդ տարին Յուլիս 27ին կը կոխէ հայրենի հայր՝ Կ. Պոլիս, ուր կը սպասէին իրեն անձկանօք Մայրն և Եղբարները :

Դժբախտ արկած մը դրած էր իր վրայ պարտք անձամբ միտթարութիւն ջամբելու ծնողաց : Նոյն տարւոյն, Յուլիոս Նին Դանարի մէջ ջրահեղձ Եղած էր ի Վիեննա իր հարազատն Եղ. Գրիգորիս :

Դեռ նոր էր բոլորած Գարսեղաշէան Երեսասարդութեան Յամենայ տարիքը : Անտորձ էր : Տէր սաքարին ընասրութեան, վառուած սոցասիրութեամբ, սնած դասական հեղինակներու շունչով, կր փնտռէր Պ. Պոլիս դաղափարական աշխարհ, գործունէութեան վարուն ասպարէզ . բայց մայրաքաղաքը չէր բնծոյեր իրեն այն Երազած աշխարհը : Հայ կեանքը, մասնաւորապէս հայ կաթողիկէ Եկեղեցին շատ շփոթ պայմաններու մէջ էր : Միտթարեան Վարժարանը, որ դո՛ւ գացած էր հրդեհի, չէր կսոյմակերպուած ի նորոյ, թէև բարձրացած էր ի Բերա նորակառոյց շէնքը : Յուստիտարութիւնը շարաշար ազգեց երիտասարդ, խանգափառ Գարսեղաշէանի վրայ : Իր թղթակցութիւններն այս շրջանին համակ Լոսանդ, անդուսոյ մզում գործելու գարտցական ասպարէզի վրայ, հրապարակի վրայ, դաստիարակութեամբ և քարոզչութեամբ, երեւան կր բերեն : Ոստամներ սիրոյ Էոսանդը շունկցաւ համբերութիւնը ժամանակի բնթացքով հասնելու իւր ձգտումներուն :

Յուսուհատ իւր ճանապարհին վրայ դրաց կամաց կամաց թոյլ իւր սաքերուն տակ կրօ-

նական և կրօնասորական հոգր և ահա
 Երբեմնի և սանդուն վանականք, Մխիթարեան
 անուան վրէժխնայիք Վարացաշէանք, նա որ
 բուն խափով կր բոցսքէր վանական և կրօ-
 նական կարգէրու յամբարայց կամ յեւասխա-
 զաց ընթացքին զէժ, կր պեղեի իւր սկզբ-
 բունքնբնբուն մէջ, կր մասնուի անասրբնբու-
 թեան և սոցասան կր փնտռէ բոցսքական-
 նեբու քով: Չուր սեպ փորձեց Մխարանու-
 թիւնն յետս կասեցնել անբոցայնն սայթա-
 քումնեք իւր մխարանն, բնոյ վայր աշխա-
 տեցան անոր աննոյակից ընկեքնեքը շահիյ մս-
 լորեայք: 1855 Այստես Յին յայտարարուե-
 ցա Վարացաշէանի, թէ կր դայրի Մխիթա-
 րեան Մխարանու թեան անոյամակցու թենէ:

Թէ ոչ չքջանին որպէն ոյգասբուած բը-
 լայ իւր մխարք Բիւիմեքեան նիւթարաշա փի-
 լիտփոյցութեամբ, թոյց շէն սար հաստատել
 իւր նամակնեքը:

Այնուհետեւ պես կէս դար սոյրեցաւ
 Վարացաշէան († 1903) անձնասուր պորո-
 ցական և հրատարակարական պորձունէու-
 թեան, նսեւ պրական աշխատանքնեքու: Բը
 բայմս թիւ պորոցական-պատասխարական
 աշխատութիւննեք իրբեւ Գասայիրքեք տե-
 սան շատ հրատարակութիւննեք: Բայց իրբեւ
 լուրջ աշխատութիւն երեւելի եզուս մխոյն
 Քննական Պատմութիւնն Հայոց, Ա.—Գ. մս-
 սեքով, որ յոյս տեսաւ ամբողջութեամբ 1895
 թուին: Գասական հոցեքնի իւր անշափ

Հմտութիւնը ինաց երկար ժամանակ ծածկուած յանթեղի: 1886—1888 տարիներուն, երբ միասնացած լեզու առաւ ան իր պրշին տակ «Ճաշակ սակեղէն դպրութեան» մասօրեաց հանդիսին մէջ, շատ այլապէս կը յուսէին որդէն հնչիւնները: Առանձին յիշատակութեան արժանի է հոս նաեւ իր աշխատութեամբ յայտնուած «Աստուածաշունչ մատենան Զին եւ նոր կտակարանաց, բոս նշգրիտ քարգմանութեանց նախնեաց մերաց, համեմատութեամբ երբայտիան եւ յանական բնագրաց» 4. Պոլիս 1892—1895: Ահա պատիւ շրէրս իր անուան իր ստորագրուման Լուսնոյ, որով ջատագոյս կը հանդիսանար պարարտ լեզուի, իրբեւ գրական լեզու անոր շահելու նախապատուութիւնը աշխարհարարի ի վնաս: Իր պարարտախառն աշխարհարարը շատ քիչ հետեւորդներ ունեցաւ ժամանակին:

Բարձր տարիքի մէջ, պրեթէ Տնօմեաց, կնքեց Փարագուէլան իր կեանքը († 17 Գեկա. 1903, 4. Պոլիս), հաշտուած Ս. Եկեղեցւոյ հետ: Քահանայաթեմի տխուր հանդէսը խմբեց իր շուրջը մարդկան բողոմութիւնը տալու վերջին յարգանքը մեծ հայկարանին: Եւ արդեամբ ալ Փարագուէլանի համբար կը հանդէսը իր 1840—1848 տարիներու պարծունէութեան մէջ: Հոս եւ ոչ Ճաշակի մէջ պէտք է վնասել քաջ հայկարանը, քաղցրախոս լեզուն եւ գարգասէր մատենագիրը:

Իր գործերն են.

1. Բասուէտայ Խօսք վասն Տիեզերական Պատմութեան. *Գործութիւն Ա.* (1841) : *Տէ՛ս վերայոյն*, էջ 215 :

2. Ղ. ՀՌԱԿԻՆՆԵԱՅ ԵՐԳՔ ՎԱՍՆ ԿՐՕՆԻՅ. զոր քարգմանեալ է Հ. Մատարիայ Գարագաշ յաշակերտաց Մեծի Խորն Միտքարայ եւ ծախիւք ազնուական Տեառն Անտոնի Ռոմաշկան դրոշմեալ : Ի *Վրէննա* 1842, 12⁰, էջք 2 + 496 :

Ոչ լոկ թարգմանիչ, այլ իբրեւ յարասող ժր Ռուսինի տողերուն հրապարակ ելած է հոս Գարագաշեանն : Ուղեյով հայացնել զազգիացի բանաստեղծին մտքերը ճշիւ յանգերով եւ զասական հայերէնով, զանուած է անհրաժեշտ հարկի մէջ լայնել խօսքերը, շեղիլ բտտական թարգմանութենէն, ինչոյէս անձամբ կը խոստովանի. «Եւ շինիցի ինչ խափան առ ի զնոյն օգուտ շահելոյ, Եթէ ուրեք ուրեք հայերէնս քան զգաղիերէնն բնօրարձակագոյն իցէ. զի զգոյն առատ մեծատուն մեծութիւն լեզուիս այնպէս սլահանջէր. նա եւ իշխանութիւն է մանուանդ որոց զերդս շափով թարգմանիցեն, մի կարի կարեալ կալ բնոյ օրինակին, այլ բնոյ միտան նոցել բնոյ մտակնագրին. զոր իշխանութիւն եւ մեղ եւս շնորհիցես, ուսումնասէր դու, յարժամ ի ձեռն առեալ բնթէսնուցուս զգեղեցիկ ճտոսոյ. արդարեւ զուարճանայցես, զուարթանայցես, անկանիցիս ի բարեօք կափուրն . . . » (Յասաջարան) :

Փամանակակիցներն ևւ նորագոյնները թարգմանութեանս մէջ գազգիերէն ընազրին ճշգրիտ անգրագարձութիւն մը փնտսեցին ևւ դասն կատարեալ ազատութիւն կալէ ևւ կապէ : Արգարացումը, զոր կը կանխէր թարգմանիչը խնդրել ընթերցողներէն, արժանի էր գիջսց անկեղբութեան : Արխասարց բանաստեղծէն ևւ քաջ հայկարանէն կրնար պահանջուիլ սոժեղ հայերէն ևւ կանանուոր տապաշափութիւն . ա՛յս պիտի բլլար իր նուէրը հայ մատենագրութեան : Կար սյն տեղ ամենաճոխ վերջափանկափ, հեղասահ ընթացքափ, քաղցրալուր հասանքափ շափարութիւն, հարուստ բառամթերքափ ևւ օրէնքներան համապատասխան գասական հայերէն : Ամէն պահանջքի արուած էր լիութի բաւականութիւն . անթերի էր յաջողութիւնը :

Թնչպէս 1843ին կանխապաշակ եզած էր շ . Արսէն Բաղրատունի, պիտի շյտպազէր շին Դպրոցը կրկին թարգմանութեամբ տալ Թասինը հայ ընթերցողներուն : 1844ին արգէն Երեցաւ Բաղմափէ պին մէջ (էջ 102) հասուած մը Ա . Արգէն «հաստարթ թարգմանութեամբ» . իսկ ամբողջութեամբ յայտ տեսաւ 1873ին՝ Լուդովիկոսի Թասին Արգի կրօն . քարգմանութիւն շ . Աղտարպայ շիւրմիւղ . Արքեպիսկոպոսի Շիրակայի Արսիք . ուխտէն : Վենեարի 1873 :

Կրկին թարգմանութիւններէն ճաշակ մը պիտի տամ ընթերցողներուս, համեմատութեան գնելոփ հասուած մը Ա . Արգէն :

ԳՈՐԾԱԳՈՇԵԱՆ, չէ՛ 40—45:

ԱՅ՛կ դա՛՛ որ գոցուցա՛յք նրչանս
 իբրև սշինչ՝ համարքս,
 Անտ աննախանձ եւ առաս
 վոցելիւց ի բարքս:
 Աբ գարարիչքն թողեալ
 կենդանութեան եւ տարեք,
 Ըրդ իպտանոյն պատահար
 բեզէն Աստուած արարեք:
 Այլ ազէ եկ մեկնեա ինձ
 դաւ քզն իծուանքն վաստակ,
 Արոյ ոչ սրահէք են յետոյ,
 ոչ յատա՛ջոյ անպատակ:
 Հարսարատկեա իմաստուն՝
 սբ ըզմեզուն իւր արկաւ,
 Նըչանեակերաքն զեզո՛վ,
 պատրաստքն ընդ յարկաւ:
 Զխա՛րզ նրատեալ իրնամո՛վ
 բզկբրկասակերաքն շինէ,
 Բազեալ կրքեաւ քերանձո՛վ
 ի մտասուք իւր շինէ:
 Եւ կամ զի՛տբոյ տա ի պկաս
 իւրոյ ազնիւ շինուանոյ,
 Մեփէ բզկասքն մանրեալ
 բարբաճեւ մանսանոյ:
 Աստի՛ թրչանս ոյս ուսու
 շինէ իւր տուն զազարման,
 Տրքեալ քզախ եւ զգիչեք
 տանէ ծնրնդոցքն զարման:
 Ա՛րչա՛յ գահոյս բեհեզկոյս,
 եւ յարինեալ անկողին
 Ի՛ մէջ սասոյ եւ ծառոյ
 յետ ծնրնդոցքն թողին:
 Հայրքն թուոցեալ՝ հետանայ
 իրնդրէ ի գաշտըս պարէն:

Եւ ցանկալի ամուսնոյն
 Հանեալ բաժին յաւարկն :
 Վարուժանին մընալով
 պա՛նկ ըզրոյն իւր մարին .
 Զեռեալ ի թուխրս նրսաթ
 մինչև աւուրք կատարին :
 Ըզթը՛նաճեացն ասպատակ
 մարտ եզեալ ինքըն վանկ ,
 Տրկար անձամբրն վառեալ
 շմեկնի սրեր ի տանկ :
 Զի եւ ծրնունդբրն նոցա
 որ սոյնդունակ սգոքին ,
 Իւրեանց որդւոցն աս յապայ
 գայն հատուցեն եւ նոքին :

ՀԻՒՐԹԻՎՈՋԵԱՆ, Էջ 14—17 :

Այլ զու որ ոչ շարժիս չբաշխցդ ի զընին,
 Ապուշ գիտողդ կից՝ որ զբև բուրբին,
 Եւ որ պաշտեսրդ խալարար ըզգիտուած,
 Ե՛կ եւ ըզրոյնրն գայն ի յայտ ազկ ա՛ծ,
 Զոր այնդիտեաւ դորձկ ծիծառն արուեստիւ,
 Շուրջ՛ մածուցեալ ծայրիւք կըացին իւրոյ զկիւ ,
 Ճարտարապետ հաւասարիճ միշտ ըզնոյն
 Անայլոյլակ կոյեալ ըզկարդ հաստատուն :
 Աս ի գյանդուզներն գայն կանդնել ըզլինուած,
 Զիս՝ ըզ շագեալ նա շուրջ՛ ըզձեփ իւր կած :
 Ի՞րբ սոյոսցիկ նախահողակ հաւուց գունդ
 Ըզգաւակացրն գուշակեն ըզձընունդ :
 Տե՛ս քանիս՛ն որբունք կախեալ զուզէ՛լիւք,
 Եւ յարդարեալ ի բամբակ բարձք ի փոփուկ :
 Թոանի ի գաշտ պարենից հայրն ի խընդիր,
 Աս ի բերել հարսինըն գայն սիրալիր .
 Եւ զէտ նպաստիցըն կալով մայրն ի յանդոյր ,
 Տաձկ գսիրոյն իւրեանց խոյրիս ի ծոց իւր .

Եւրժամ ոգ թողցր տեւեակայ,
 եթէ պարուն ժամանեաց,
 Ըզպարկեչա թոցրն վառէ
 պարկեչաութեան հարսանեաց,
 Իւրաքանչիւր սերս սիրով,
 կապեալ ի պութ ընկերին,
 Ըստեղ նորովք բրնակչոք
 զարգարեն զողջս վերին,
 Առանց թշուոց պերզաստանք,
 ուր այնչափ ազգ պատանի,
 Մինչեւ ոչ հոյր նանաչեչ,
 եւ ոչ զիբեանց բնատնի,
 Արոց յաշնան փութացեալ
 ի սահմանացրս մերոց,
 Վազ ի մարմանց տեղիս ինչ
 շրեալ երթան ի մմերոց,
 Զի մմերական փոփոխման,
 զալ յանկարծուտու ոչ թողան,
 Մեկնին մինչ շեւ թառամեալ
 իցեն ծագիկ եւ ցողուն,
 Գանդի մեծու խորհրդով
 զոյ ժամացիբ եւ պայման,
 Ար պատմարեալք յիշխանաց
 պան թառ առաքն բննայման,
 Արզ իբրեւ այն ոք լինու,
 եւ ինքեանք եւ լա ստեղու,
 Երամովին մապախան
 եչեալ երթան բանակաւ,
 Հայեցեալ շաբէ թղթունովք
 անց մանկազոյնքն կամին
 Ի հարց իբրեանց ուսանել,
 եթէ ի զալ մեւս ամին,
 Ե՛րբ զառնուցել այն զարուն,
 յորում եւ այնչափ ժողով
 Յիբրեանց կալուածքս զարնցին
 ուրախութեամբ եւ փողով:

Ի Ձե՞ՅԻՆԵՐՏՈՒ Աստուծոյ
 թուիցի՞ ինչ ժեզ անկատար.
 Ձեռուն կայտառ՝ սրոյ տիզմե
 է բնակութիւն եւ սատար,
 Ըզմեզ յատեան իւր կոչէ,
 Իրբեւ անհուշա թրչնամի,
 Յսրոց ըզնոյն անարզեն
 ասնուչ համարքս կամի:
 Ձի՞ թրչնամանքս խօսիս
 զու ըզփոքրիկ կայտասէ,

ՀԻՒՐԿԻՒՅԵԱՆ

Ասճախ ի բոց ըզթրչնամեաց գորեն հեռ,
 Վասի ի տկար ժարմնի կարսով զեր ի վեր:
 Եւ սցսորէն սրնեալք գաւակքսն սիրսով,
 Ըզնոյն երբեմքն հասուցեն ըզգորսով
 Ձապոց ի բեանց, յորժամ հասեալ նոր զեփիւս
 Ի բարեբասա ըզհիմենեանն ի շունչ իւր
 Լուցանիցլ հարսանեկան ջու՛ նային.
 Յայնժամ ի զոյ շոգցրիկ կըցարզք անձեկին,
 Քապաբացւոյք լըցցեն զերկինքս նորովք.
 Ազգասահճ ժեն, կամ ժանաւանզ եզբոց ջոկ,
 Որք ոչ ըզձեռնորն ճանաչեն ինչ բրնաւ,
 Եւ ոչ թոսունք ըզնախաննոյ ի բեանց հաւ:
 Որք ի հինից խոյս ի ձմերաց մերոց ասն,
 Ի շոգցրազոյն զոլ ի նահանոյս ազտաստն:
 Ոչ զբժընդակ եղանակին երբեք սասա
 Անդատբասախցրն ժամունկ յուլիցն ասա.
 Համախորճեալ ի ժուղով զլաքին խոհեմ,
 Ոհճմանեն զօրն հանուրց ի շու տարապղճ.
 Հասանկ օրն եւ մեկնի շուն համօրէն.
 Անզ ժին, թերեւքս մանկազոյն յերամէն,
 Ակնարկելով անզր ի ծնընդեան ի վոյր.
 Ե՛րբ արդեօք զարճ, ասէ, զարունն արարեալ,
 Այսրէն ըզմեզ՝ որ զնամք այժմիկ տարազիբ՝
 Դարձուցլ այսր ի հայրենին մեր երկիր:

Որ քաջ յազիկ քեզ գարգուն,
 և ոչ չեզույ պատկատէ :
 Երբ՝ աճ պէտպէս անկուած ուզ
 Երանեցայն և զեզին,
 Պայծառացեալ յարուժ կան
 շուրջ գարգարեն թղտեղին :
 Որչոք նայայն յարինիչ
 Եանկել զիւր մեարն ջանաց,
 Նայնչափ զորենաց առաւել
 գանձն արժանի գարձանաց :
 Թէպէտ և փիղ մեծանցամ
 և յազիկ մարմնովն, անարի
 Քան թղթացանս ամենայն,
 և չբաշակերտ համարի :
 Երբ՝ աճ ի զյուխ բանակաց
 կայցի ընդզէժ յազիկոցին,
 Աշատբանկարն ի վերայ
 թիկանց իւրաց և ոչին :
 Ո՛չ ազաքէն տեսեալ քո,
 զի իրենկայից զինեզէն
 Ըզնահատակարն վանել,
 գարձանայիւր զու քեզէն :
 Այլ ի միջոտս նայեաց արզ
 յազի մրժգրկաց և բրիտաց :
 Որոց գանչափ թղթատիւն,
 ոչ ոք թերեւրս գիտաց :
 Դու յայնպիսի յինչենաց,
 որ ոչ արեամբ քով յազին,
 Բացում անցամ ազաքէն
 նեզեալ նարեք զայրազին :
 Երբզորիչ քո է, ով մարդ,
 և զարգացեալ յուսատու,
 Որ գարարչէն պատմէ քեզ
 զբողմեալ յիւրում նակատու :
 Զի անասնիկն այն փոքրիկ,
 որ այգպէս քեւ անարդի,

Եթէ մեզմով նայիցիս,
 գտանի անշափ մեծարգի:
 Լոկ ի պատեանս հայեաց դու,
 զոր սնի սյն անասուն,
 նրկարակերս յորինեալ
 զկզկեցկութեամբ բսպասուն,
 Անզէն եւ անպ տանուցուս
 ըզնանզէս այնքր մեռին,
 Որոյ մատուեր զսյն նրկար
 անզր ի դարձսւած իւր յեւին:

ՀԻԻՐՄԻԻՆԵԱՆ

ԸԶՀԵՏԱԶՅՑ աշաց փոխեալ բզտեփի,
 Ազլ անզրէն պարճոց խոնար՝ ի յերկիր,
 Ուր եւ ժրժմակն իսկ ի տըզմին անզր ի ժա՛հ
 Կոչլ բզմեզ, ընզ իբուսունս իւր վըստահ,
 Եւ իբախտազոյնքս բոզսքլ ընզզլմ մեր,
 Զանարգանացն ի մէն? իրնզրեալ ըզվասն էք:
 Աներեւոյթ զկզկեցկութեանց քանի՛ն
 Հոյլք ամենայն ուրեք ծածկեալ ի սմա գոն.
 Որչափ հաստիչն ի նոսա նուազ տեսանի,
 Այնչափ մեծաց են գործանաց արժանի:
 Թէպէտ ընզ փիղն իսկ գործանամ ընզ վայրազ,
 Որ յուսն ի յոյթ կրլ զանճեթեթն աշտարակ,
 Եւ ընզ ծանու կահինն երթոյ աննըկուն,
 Արճամարչեալ զսյն սրոզէս բեռն իմքն խուն.
 Այլ ոչ նրուազ ընզ հողարնակոյ իսկ ընզ քեզ
 Ապշիմ որ զչեսս քոյին ըզբանտ քո ձրզես,
 Եւ զոր յանախ սրբամբուտթին իմ արզար,
 Պիղծրզ ժրժմակ, խորտակլ զքեզ ոտընհար,
 Մինչ պու գրոյսց երկայնամիզ գիտակաց
 Մերթ ամփսփեսս ըզ՝բաշակերտ յորինուած,
 Եւ վեր ի վոյր պորզես մերթ զսյնս ըստ հաւոյս.
 Եւ յանդիման տունես աշացս իմ բզքոյս,
 Որ ամբատնան ըզմոյթ իւրեանց եւ ըզխէչ,
 Ըզարթականս աստիճանուս յեյեւէլ:

Աժէն խորհրդածութիւն երկու խորհրդածութիւններու խորհրդածական արուեստին, ինչոյն նաեւ, սասցաշարական հասանքին եւ յեղաին յատկութեան մասին կը թարգմանի ընթերցանիս սպասողատեսներին : Պէտք է նաեւ հաշտեալքը, կարող է այդպէս հնչաւի նաեւ պատաստանները :

Ինչոյն ինձ կը թուի, Գարայուզեան կարգացած է Բանաստեղծին միտքը, սակահնչիւն լեզու առած է անոր՝ արուստայտուելու հոյեքն, ո՛չ ինչոյն պայդիայի միտք կը խորհի, այլ ինչոյն հոյ լեզուն կը պահանջէ, բոլորու հեշտարար հոյ ակունքին, պարահնչիւն հոյ շրթանքին, բայցբայբայբայ հոյ լեզուն : Ար միտքը սակայ արուստայտուելու համար բայ պահանջած է, պիտի է հոյ բայտիկերին, սուանց հաշտի անեղա բնայրին բաւերու բանակը : Միտք եւ բայ պատշտանցում էն հոյ նկարայրին : Երբեւ պայդիսի՝ մեծային մարդարիաներ էն խորհրդածութեանս իր բայանչիւր տակերը, անմրցելի թէ՛ լեզուի բնարութեամբը, եւ թէ՛ սասցաշարական արուեստի կտարակու թեամբը :

Յատազարանն եւ Տեղեկար իննիբայ բայ մինը, ար պարպտարիկ սնն եւ սակայ պատական արուստայտութիւնը պակեան հրաշտակերու մը կը կարգեն, կը պակեին շիրմիղեանի խորհրդածութեան :

3. ԱՐՈՒԵՍՏ ՀԱՐՏԱՐԱԽՈՍՈՒԹԵԱՆ, գոր յօրինեալ է Հ. Մատարիպ Գարագա-

շեան, յաշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ:
Ի Վիննեա 1844. Տ՞, 49 ժԴ. + 308:

Գարապաշեանի խնամեալ գործերէն մէկն է այս, որ սչ ժրայն հոյ տարած է ծաղկալից լեզուաւ երևեալ, արժանի բաներուն ուսուցչի, սյլ և ջանագիր եղած է սակզնել ճարտարախօսական նոր աստիճաներ, ասակ արտոյայտելու ճշգրիտ և համաձայն լեզուի գասական նկարագրին: Սոյսրական, ասանին բուերու փոխարէն կիրասած է այնպիսիներ, որոնք գասական մտունայրութեան ընտելական, բոց յրնիմացս գարերու մասնուած են մտացութեան կամ ակզիսուած յունարան գորոցի նորակերս աստիճաններու: Ամէն թիրբմացութեան առաջնունելու համար կցած է գործին «Անուանք ճարտարախօսութեան», սյսինքն բասացանկ ժր ճարտարախօսական գիտական բասերու՝ յունարէն, յատիներէն, յաճախ նաև նորածե հայերէն համագորներով:

Յասուջ կր բերեմ այս նկատմամբ հեղինակին ասած բոցաարսութիւնք, որով կր ձգաի արդարացնել իւր բնիմացքը:

Տեղեկութիւն վասն անուանց ուսմանց:

«Տեսանեմք զի անուանք ուսմանց հանապոյց փոխութին ի մեզ, գասն փայելչութեան և փուն պատշաճ մասոց: Մեզ բարուք թուի գհասարակաց սոյսրութեան թարգմանութեան գհեա երթալ, գոր սյլ ազգք և մեր իսկ թարգմանիչք ասաջինք ի թարգմանութիւնս ասնեն. որում եկէ խնամով զգու-

չասցի, ոչ ճիւղն վայելչութիւն սրահի, այլ
 եւ ճիւղք անսունց պատշաճապոյնք լինիցին :
 Եւ այս եւ օրէնք թարգմանութեան . նախ ուր
 ճարթի եւ պատշաճ է, գրանս պնդ լեզուի ի
 կիր արկանել, յարմէ թարգմանին . սրպէս եւ
 է ի մեր լեզու ի սովորութենէ նախնեաց ա-
 սել Հսեաւր, Պեւեղ, Փիղիսոսիս, Հիւզ,
 Իգոս, Արթուպս եւ այլ բազում ինչ . ճիւղն
 թէ ըստ օրինաց լեզուին շրջեսցին նշանա-
 գիրք, սրպէս ի մեզ շրջին β ի φ , γ ի η ,
 λ ի α , φ ի ψ այլովքն հանդերձ¹ :

Երկրորդ եւ բազում անգամ, ճշդիւ եւ
 որչափ ճարթ է նմանապոյնս դանուէն թարգ-
 մանել : Արդ մեք գամենայն յանական բանս,
 սր յաւածուս գտանին, սրպէս ինչ թարգմա-
 նեալ գտանեմք յառաջին թարգմանչաց Աս-
 տուածաշունչ գրոց, Ասկերերանի, Լեւե-
 բեայ, Կիւրդի, Բարսպի եւ այլայ, ի կիր ար-
 կանեմք : Ըստ այսմ օրինակի պի՞ծա Տեսիլ
 ստացաք, պի է յի՞ծա բանէ սր տեսանել նշա-
 նակէ, եւ թարգմանի տեսիլ ի պիբս Մակա-
 բայեցեսց (Բ. մկ. Գ.), Իմաստութեան (ԺԳ.)
 եւ Ասկերերանի (Մաթ. ԺԸ.) . զսր այժմ Գա-
 ղափսար թարգմանեն . բայց այս բան ոչ ճիւղն
 յամենայն թարգմանութիւնս առաջին թարգ-
 մանչաց դուն ուրեք եւ տնարս գտանի, այլ

¹ Զհամեմատութիւն եւ գրնարութիւն ազգարե-
 տաց Հայոց ուսուցանէ թարգմանիչ Քրակացոյն,
 յարմէ եւ ի վերայ հասանեմք թէ ոչ վայրագոր յու-
 նական նշանագիրք ի մեզ շրջելով թարգմանին, այլ
 թանձր եւ տնար բնութիւն նշանագրոյն ի հարկէ իմ
 պահանջէր, սրպէս յայտ է որոց հմուտն իցեն շափս-
 զութեան երկոցունց լեզուայ :

և յ յետ նոցա ոչ նստին մաօք ասի. զի Գաւիթ անյազթ ևւ այլք բսա նմանէ Բղէա ասեն, իսկ Գապափար դժոյնն թարգմանեն, որ յառաջնոցն Օրինակ թարգմանի: Նոյնպէս գօթերթօղի որ այժմ Չափապանցութիւն, ևւ գղէնօս որ Սեւ ասի, մեք Առաւելութիւն, Ազգ ասացար, զի յամենայն աստուածաշունչ զիրս ևւ յայլ ևւս թարգմանութիւնս ասաջնոց զորոց ասացար, նոյնպէս թարգմանեալ դատնեմք:

Իսկ զյօդուածոց անուանս նոյնպէս բսա նմին օրինակի ասնեմք. զի ուր ոչ զնասի վայելչութիւն լեզուին ևւ միտք յայանին զարձուցանեմք ի հայ. որպէս *μειρόσχοπος*, *τῆλεσχοπος*, *Ψάνρωγλα*, *Ζηρωγλα* ասացար. իսկ ուր չէ մարթ վայելչութեամբ շրջել², ևրկուքուճք բանիք ասեմք, որպէս ևւ այնց նախնեաց սովորութիւն է, որ թարգմանեն Փոխանակ ըղելիսի, Հակառակ Քրիստոսի, ուր ի յոյն յեզու մի բան է *ἀνθύπατος*, *ἀντίχριστος*: Ըստ սմին օրինակի *զծւղիւմա* որ ցայժմ Երկասցրարանութիւն ասէր, Երկասած թարգմանեցար. զի *λήμμα* յունարէն ոչ սայր նշանակէ, այլ է ի *λαμβάνω* բանէ որ է ատնուլ, ևւ ի սուրբ զիրս ասած թարգմանի, ուստի պատշաճայոյն թուեցաւ մեզ Երկասած

² Առ շտանելոց վոյթ սմին բազում բանք մուծեալ են ևւ ի հայ, որպէս Փաղատարութիւն, Տրամարաշխութիւն, Ներքնդունեական, որ թոյ գղոցելչութիւն, ևւ միտս ևւս ոչ յայտ ասնեն, փոխանակ այսոցիկ այլ պատշաճապոյն բանք եղեալ են ի Փրզխոփայութեան որ նորոց ևւսնէ:

ասել, թէպէտ եւ Գրիգեմայ եւս ասել չիտել մեզ օտար, սրտէն եւ աս նախնիս տեսանեմք զի անխաբի ասի Գրիգորէն եւ Երկրոյս, Արթուրոս եւ Աւղղտիաս, Սիւնհոգոս եւ Փոզով, այլովք բարձօք հանդերձ. զնոյն եւ պայլոց ինչ տնուանց սլարտ է իմանալ: Զայդ այդպէս ասնել պատշաճ համարիմք ի պրոց բարբաս, զի մի վայելչութիւն լեզուին եւ ճարտարութիւն թարգմանութեան տաջնոցն խափանեացի, եւ ոչ էթէ օրէնս ինչ կամիցիմք զնել, էթէ սք այլազգ ինչ ասնել, կամ զսք այժմս ասին պաճել խոսրժիցէ. եւ վասն այնորիկ յետ իւրաքանչիւր պրոց ուսմանց զնեմք զանուանս ուսմանն հանդերձ յոյն եւ հասմ բանիք, եւ կամ այլով խիք լեզուաւ. եւ զսքս վաստխեցարն նայնպէս ասրնթեր զնեմք: Բայց ակնունիմք թէ եւ մեզ մի մեպապիր սք լինիցի, թէ նորաձեւս ինչ ասնիցեմք, զի ոչ ի մէնջ, այլ սքշափ մարթ է զասաջնոցն թարգմանութիւնս օրինուկ արարեալ, սրոց քաջութիւն ամենեցուն յայտնի է, ջանամք զի հանդերձ ուսմամբ եւ լեզուն յասաջապէմ պոյր»:

4. ՆԿԱՐԱԳԻՒԹ ՈՒՍՄԱՆՅ սք է բնութիւն, պատմութիւն, հարկ եւ օգուտ իւրաքանչիւր մասանց գրագիտութեան. զսք յօրինեալ է Հ. Մ. Գարագաշեանց: Ի Վիեննա 1845, 8°, էջ Ժ + 366:

Նկարագրութիւնն է գրատութիւններու, անոնց ներքին բովանդակութեամբ եւ արտա-

քին պատմութեամբ: Բանաստեղծ Նեղինակին ծագկազարդ ոճովն եւ զարգախօս հայերէնովը ստացած է մատեանս Վոյեչչուժիւն մը՝ որ կարսոյ է նոր-դասական մատենագրութեան բնորեւագոյն գորոյր նկատուի:

Եթէ իւրաքանչիւր գլուխ ունի իւր հրատարակչի, եւ բովանդակ մատեանն կը ներկայանայ գասաղիրք մը հայերէն դասական լեզուի, բայց յատկապէս էջ 25—46 արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան, ուր «հայ բարբառք» իւր գասական դարուն եւ յետ գասական շրջաններուն նկատի կ'առնուի եւ առաջին անգամ հրատարակին լուրի կ'ըլլայ Վիննական գարոցի տեսութիւնը հայերէն լեզուի շրջաններու մասին:

Փարսոյաչեան լեզուն է հոս Միսիթարեան Դարոցին. իւրաքանչիւր բառ եւ խօսք կանխապատ է Նեղինակին բնկերներուն հաւանութիւնը: Ե. գարստ ասաջին կէսի մատենագրութիւնը — որ յանուանէ կը մատենանշուի — կը հրատարակուի որպէս բով գասական լեզուի. եւ ինչ որ անկէ գարս է, կը համարուի ոչ-գասական:

5. Վասն Աասսպիախօսութեան (mythologie) կամ պսնուսիալ պատմութեան դիցնի քանոսաց:

1849ին, երբ կը խնդրէր Փարսոյաչեան իւր բնկերներէն, որ ուղարկեն իրեն իր անտիպ աշխատութիւնները՝ յատկապէս Քերականութիւնն եւ Հատրմտիր քաղուածքը,

կ'աւելցցնէր թէ պէտք չունի «Դիցարանու-
թեան» : Այս աշխատութիւնը սենիմ այժմ
աշքիս ասաջ, գրուած մեծապիւր թղթի վրայ
զեզեցիկ նսար գրով, և է 16 երես : Եկարա-
դրութիւնն է յոյն ևւ հոսովմէական գից ա-
ւասպիւթիտու թեան, տրուած իւրարանջիւր
գից յատկանիշներն ևւ անոնց մասին ըմբռ-
նումները : Գարայաշեանի պարպաթու լեզուն
կը բարբասի նաև հոս յատակ ևւ հնչիւն :

6. Ուսումն փիղիսոփայութեան, գոր յօ-
րինեալ է 2. Մաղափիսց Սամուէլեան. Հա-
տոր Ա. Սոսուն փիղիսոփայութիւն : Հա-
տոր Բ. Մէտափիւկեան փիղիսոփայութիւն :
Վիւննա 1845—1848, 8°, էջք 168 + 156 (ա-
նաւարտ մնացած) :

Այս աշխատութեան հեղինակն է 2. Մա-
ղափիս Սամուէլեան, որ ըլլալով ոչ-պասա-
կան շրջանէն, անհմուտ իտակու սակեզէն
գարու բարբասով, հարկադրուած է յանձնել
գործը Բանասիրաց ժողովի քննութեան ևւ
սրբազրութեան : Գարայաշեան ստանձնած է
սոս սրբազրութեան գործը : 1845—1848 տա-
րիներուն իր գլխաւոր գրողուն կը հա-
մաձայն գասական հոցերէնի սկզբունքներու
յերիւրել սոս աշխատութիւնը, որ մաս աւ
մաս կը ստղադրուէր : Վերաքննութիւնը կը
կատարէր հեղինակը, որ սոն միջոցին կը
գանուէր Հոսմ : Տղազրութեան գանդազ ըն-
թացքը մէկ կողմէն ևւ միւս կողմէն Գա-
րայաշեանի ակափոթութիւնն Չմիւնիս

և Սամուէլեանի՝ Կ. Պոլիս, կը հանդիսանան խափանարար արգելիք աշխատութեանս հրատարակութեան: Տպագրուած թերթերը կ'ոչնչացունին ապա. ձեռագիրը կը գտնուի ամբողջութեամբ Մխիթարեան Հարց անտիպ աշխատութեանց մէջ, Գարապաշեանի սրբապրեալ օրինակութեամբ և հեղինակին նոր յաւելուածներով:

Սրբապրիչը յերկրած է ամէն բառ և ասութիւն համաձայն Ե. պարու խորհելու կերպին, պարզ և պիւրրեկալ սճով: Յաւ է, որ չվայելեց այն պայծառ լոյսը՝

7. Եկեղեցական Պատմութիւն:

Մխիթարեան Հարց անտիպ ձեռագիրներու թուին մէջ պահուած է նաեւ այս աշխատութիւնը Գարապաշեանի պրջէն, բնդարձակ ծրագրով, բայց թողուած անտարա:

8. Առակի Լափոնդեմի. քարգմանութիւն Ա. Մ. Գարապաշեան: Վերենա 1894, Տ^o, էջ 478:

9. Ճաշակ սոկեղէն դպրութեան. Հանդէս Ամսօրեայ պատմական, գիտնական, բանասիրական պլուրի հանդերձ: Ընդ խնամով Ա. Մատարիայ Գարապաշեան եւ Յ. Գուրգենի: Կ. Պոլիս 1886—1888, Ա.—Գ. ասորի:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ — ԲԱՆԱՍՏԵՂՄ

Յիշեցինք վերապայն թէ Գարապաշեան արգէն 1835ին կը յօրինէր կրակոտ տակեր: Եւ ճարտար էր նա այս արուեստին մէջ.

պրե՛ծէ սակաւ բացատու թեամբ ճաթ գեր-
ջագանկերով : Այս ճաթու թեամբ ջանացած
էր հայացնել Ռասինը : Ինչպէ՛ս տապաշա-
փու թեան մէջ արուեստ, նայնպէ՛ս մաքե-
րու մէջ բարձրական իմաստ եւ ար-
տայացատ թեան մէջ յատակ, անբանադրոսիկ
լեզու, գիրատառ՝ եւ հնչիւն, աշխատած
է երեւցնել : Ամէնուն վրայ կ'իշխէ բա-
նաստեղծին սղեւորութիւնը. ան կը բարձ-
րանայ կը վերանայ բարձրագոյն եթերներ,
յսելի բնելու համար Աստուածականին զգա-
ծութեան սղեւորները, բղձակաթ բլլալու
եւ հոցեկլու երկնահաս ցօղբ մերթ լսնե՛րու.
բարձրարեւմ գաղտթներուն, մերթ մարդե-
րուն նաեւ տաղմաղաշտերուն վրայ :

Իր քնարին երկնաարացիկ ձայնը կը պա-
տասէ ուր, կը սահի կահակածեւ ջուրերու.
մկանանքներու վրայէն, անանց շատաշի,
աւանց սլէկոճութեան. մեղմախառն զեփես
մրն է որ կը շարժէ կահակները, սրանք կը
բաշխեն համբոյրներ եղերքին :

Քնարերգակ է Գարագաշեան իւր նուագ-
նելու մէջ, միշտ սղեւծուց, երբեմն սղա-
շուորի, երբեմն սղաղատաւորի, երբեմն թա-
խանձուցի, նաեւ պահանջուցի գերին մէջ :
Ամէնուն համար բաւ պիտայից կը մաղթէ
երկնատար ձիւրքեր, թաթաղուն եւ զեզուն :
Ուր շնորհաց հետ նաեւ սեղահական ոյժին
գործակցութիւնն է կարևոր, հոն կը հնչեցնէ
խրախոյսի փայր, բաջալեր կը կարգայ, կը

սրտապնդէ՝ անշուշտ յազթութեան ակնկալութեամբ :

Բոցց ան ունի նաև հովուերդութեան ժամեր : Նստած յունկոց դիշեր մը խաղաղ կզերքը ազրիւրին , որ կը բղիւ անմահութեան ջուրը իւր ծոցէն արծաթափայլ , ու կը դիտէ անոր կարկաջասահ հոսանքը որ Ռիթիթարեան բարաստանէն դար ի վար կը գրգլէ հաննելու բնոցբկելու յարգահոս ջուրերը Դանուրին : Ու կ'երգէ Երեսասարդ հովուերդուն իր մեներդը , արձակ և հնչիւն .

Յակնադրիրն վանաց ի կոստերնայբուրդ .

Ճկրիւր , դակունս քո ոչ պեղեաց ձևն սցնորիկ , դսրոյ դերկրու բերեալ փախատական՝ մտանես ի մայրն , յատյնջական ջուրց , որ յարեւմտից երթոյ յարեւելս սլատանց :

Ո՛ր խնամ , սրոյ գրեզն դնացուցանէ , կեցուցիչ ջուրց , բարուք մատուակիս սրոյ շրթունք սուրը յարենէ , ոչ բմոյնն դարիւն խաղաղոյ :

Բարենչան քան զկրամոցոյնն ազրիւր , յոքոյ ի սոխատկն տլեաց ծիրանաւորք ծնան . արժանի կաստակեան ազրերացն մարմարտոպասն աւաղանոց , որ ամփոփիոց յանձուկ սյար , գալի գործուն և կ'դիշեր արթուն :

Քո պաղպաղան շիթք են, ուստի սասինք վանականն, ուստի որպի մարգարիտ, որ պայն արծաթի եւ դասլիտակ պարանոց զարգարէ կուսի որ գնայն արկանէ :

Մի՛ տեսցէ դքեզ, փարելիք, արեւակն պարտոյ, մի յուսին ի քուն, մի ծարաւեսցի դքեւ դեզ զայար, մի յամպս մլատս հոյեացի մշակ, մի գասափորն ունայն դարձուսցէ ի տուն պարկեշտ աղախին :

Յանկա՛րժ թէ՛ պոյ սյր յուզւոյ, որ զփոշին փշէ, որ զփրփուր շնչէ, ի կարկասել բաժակին, գնուցակա՛ն զու, կասեցո՛ զալիս, եւ հա՛ր գիտափաք արեւակնակէզ յեզուի :

Նրպեսցէ զերպս պոյս ե՛ւ սուսոյ պատանի, ե՛ւ մատաղ աւրիորդ պոյս երգ երգեսցէ, ե՛ւ պիբոյն ծերունի, ե՛ւ այր պնդակազմ աճառապատ բազկուք, յորժամ խաղան անիւք արեւական ի ծափէ, յորժամ ի կողմն լինի վատակեայ երեկոյ՞ :

Տպերս Մուսայից ներշնչման տակ գրիչէ՛ն ասնուամ : Բոյց սակեղէն գրիչն է, որ մարմին զգեցուցած է զգամժանց :

Միթիթարեան Տաղարանէն պիտի հրատարակեմ ստորեւ ինչ ինչ հտտակատորներ, գործնք երգած է Գարաղաշեան 1835, 1838—1847 տարիներուն : Յասաջրերու թիւններուս նպատակն է ցոյց տայ թէ ինչոյ՞ն առ տա-

կաւ տակաւ կը վարդանայ Գարագաշեան ոչ-
 ցասականէն զէտի գասական յետու եւ վար-
 ձեայ թէ ի՛նչ արուեստով կը սիրէր նա ար-
 տայտյան իւր իզմերը :

Ի դարձին ի Հոովմայ Գերապայծառ Արքաեօր
 Արխատակէտի

Ի՞նչ Արցսնեան սիգանեմ բա՛

Շեմէր Նատկն ընդ զողջոջուն ալետց վայր

Գեղածածուն երբ տատանէր յատարէզ յազթ՝

բզկահակաց սանձեալ դար .

էր շատարկի գերթ երթվար զող յերերուն

նազէր փոռօք գաշտսովայր ,

էր զեղագանձ գերթ թրուցիկ սըլանայր ճեպ

յասակզընթաց ի կատար :

Անց չբացայտ շանթիս ի վաս ամպրոպէյ Զեւս ,

այլ ոչ զօրէր ի փոյլոմ ,

Եւ Ողբմոյսս ոչ սիրտւարժ յամբոց ի կոյտս

ցոյէր տորափո ի կաթուած .

Ոչ Ուրանոս չընչէր վերուստ բոմբիւն աճեզ

որտս ընդոստ ի կասոց ,

Եւ Պիտիոյնն ի սաստ կահակս ոչ փրփրազէզ

յուզէր անդույ ի յայեաց :

Այլ՝ վորդամասն Նիմփայն քաղցրիկ ըզգասա սիրուն

յերկնից ի սեամս կարկատէր ,

Ոսկեկասայց զեզիտետ Նիզս պարզէյ չամակ

ստ Միբոյնայն չբբաւէր .

Պերճ Տիսանէս անդուսա ճախրեայ գանուոց ըզծիրս

միշտ ի Հոլսվ բոյսրէր .

Կտրմբրապարզ փոկոց սարթս ձրղեայ ձեւամբ

ի թափ ընթացս վերճեմէր :

Սիրուն եթեր աստ պատեցաւ, նրանժամից
ի բոց սրբութի կապուտակ,

Զի շարախանձ չեաւ Երեւոս սեւապարոյր
Ծրպետեաց Արփույն չեւս պիտակ.

Զերեքժանուցն ճեմ սրբաշարժ յանուն Հոգւովք
յուզի Կեփթաֆէ ի Ծովակ.

Մերթ յափնածիր ժերթ բոցափայր թողու վրթար
յախեաց խորոջս վայրահակ:

Աւոյ բախտին. Այն ինչ խաւարն ազջամբղլիւ
պոպկս պատկր ի Ծաւալ.

Ժանտ Կրտսնաւ ընդ Ասրապեաց արժակ պիժէր,
բզոպք ժանեաց յեսանեալ.

Սիրտ ի թաւանչ Գիւցազանց ջակ յմնցրին վայրաց
զոզցեա ձայնէր, ձեռքն կայ,

Գրժսխարժակ Պրոքուսանեան ի բաց ասնուլ
զանդաթ արկան անժուժկալ:

Անա անդուստ շուտապատար շոզայ Փերոս
կրքկին ի աւա ոսկեսար.

Յամբ ի հոյով զբխայ զանիւս. նոցն՝ եւ կատայ
բոցաինուպայն երբար.

Յար Պարնասեան աճեզ կատարք սիրայարոյր
ձափեն ի կոպթ ոսկրնկատ.

Եւ կամենայք խուժրք երջանիկ ոսկեքրնարս
հարեալ երզեն քաղցրարար:

Արփիտարից յանկուած շրքեզ ահա հանդկոյ
ՎԵՂԻԳ պատկեր փոստուժակ,

Զոր ոչ ետուն ամբ սիրաշարժք եւ ոչ աւացն
թկեւ գարձցին Ոսկեզարք.

Աս որ բնոյ պարն ջրեծան ծաղու յամայք աւանդ
այն Քաջագունք ձայնարժակ.

Երջանկաւեւ ժիւտ պերնանան ի ձոխ հանդէս.
Նա ի սիրոյն ի փայլակ:

Ախ ի բերան չեմք սպառնալ, Ազգանի
 կացցէ ջուրակ Պիւրեան,
 Դագար ասցէ ի յուր քրնար եւ թալիս
 չընչեւ զիսմոս բազցրածայն.
 Զի Հոգերգակ Եւսեւանինն աստ շարժեցաւ,
 սուրբ Տանազայն երգարան
 Աշխարհալուր չընչեւ ի բողբ գրարթ ի ձայն
 տալ գուետիս խրնգութեան:

Ահա ձայնէ մայրեն ի բոց բարձրելոյն աչք
 յեթնաստեղեան ի կամար,
 Եւ շրջապոխտ տես զինչ գործեն այն ցաւացժոււք
 ձրկեալ յերկնից բոցափառ,
 Երկնատարափ ազատ յամբոց զոչ գորչնութիւն
 ցոյտոցնեն մայր չեղարար.
 Ականակաս Նաղելոյն թաղ կապեն այս
 ի ծամս մարտից սակչար:

Ուրտիս յանեղծ պերճ մրցանակ երգէ կիթառ.
 Երջանկասցի անարթեղծ,
 Եսրչափ ի գարձ տեսչէ յազմնույ զիւր Դիտապետ
 յարժանին զու՛ր բարձրէց.
 Եւ գրբնույս յանջինջ ի աստ ՎիճիԴ անձա՛ւ
 զարձցի ի զոչ սին բերթուած,
 Զոր Հաղեկրգուն սրբաանրէր յանձուկ ի ժայժ
 չիւսէ յուզերձ գեոսաթայծ:

Ի Փիոսղոսնայպոլի, յամի 1835:

Անտոն Պէրպէրեան:

ՅԱՌՈՒՐ ԱՆՈՒԱՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ԱՐԱՆՕՐ

Ես ասուել զուարթարար կարձեմ բզոյս տուրս այս
 Որ բզձապունն իւր եջայց, արկեալ զգիշերքն յսրայս:
 Այժմ երկկոյս զազարդայն եւ խոր զիշեր արե կարձի,
 Զի զբեզ ո՛ւ Հայր, տեսաք զուարթ բազմեալ ի գոյն
 յոյզ բարձի:

Ձէ այս գտտիկքն պատեք նաւակատեաց հին զնեման,
Այլ յիշատակ կամուսք սուրբ վրկայիցքն զնեման:

Այսք եւ չարսն Յիսուսի նոր զարգարի իւր զար-
պուն

Բանդի արեամբ յառազատ մտանեն հովիւք իւր ար-
թուն:

Սակայն շմատոց մեզ եւեթ սա զուարթուն իրն-
զուիեան,

Այլ եւ ոչ զոյզն ըստփանք, ո՛վ Տէր, ի սիրտ թո զար-
թեան:

Զպատկեր աւուրցն տաաջնոց այս տարեկան նըկարէ,
Չոր մարդկեզէն հընարից նարտարութիւն չըկարէ:

Զգարժ եւ զորդիս Գրիգորի զմտանդեալսն թազին
Պատմունանին սրբութեան եւ սոկեհուս զիպակին:

Ո՛րք ի սոյն պատկերի տեսեալ անպուտ ի վերուստ
Ոչ բզնոցայն տարածամ լացցէ ելիցքն կորուստ:

Ձի որոց զլժ յանդիման հարք մէր բերկրեալ ցրն-
ծային,

Մեզ նըշմարանք մեծութեան այնքք փառաց ընծային:
Այլ զի՞ յամք մեռն ի ծնտի որպէս յաւուրքս հըն-
ձոց,

Վրիպեալ ուրուք յամայոց ըզտահմականս յիւրըն ծոց:
Մեզ այս ամիս է քազոց, յարտորոցս մեր հայիժ ես
Ի հընծոց ժիբ մըշակին եւ հասկ տտոք կայ ի մեզ

Այո՛, որպէս ըզկայծակն որ ծածկեալ կայ յանթեզի
Կամ որպէս յոյս ընդ ազոս վտանալ ի լոյս կանթեզի:

Այսպէս զու Հոյք ըզփառաց որ նըւազեալ զազարէր
Ըզյիշատակքն արխուք զարձեալ զըւարթ արարէր:

Բայց զարձացեալ եմ ես յոյժ ընդ մեռն յաջոզ եւ
նարտար

Որ անաշտա ի խրիչ եւ ի արնկէին է արգար:

Փոխանակ հարց են սրզիք արժանաւոր պայտազատ,
Ընդ վոյք հարեալ է աթոռն այլ փառք պատուոյն կոյ
ազատ:

Այլ ի բանալ բերանոց չիք ինձ այլ բան արժանի,
Ձի ուր սէք սուրբ բարբառի լեզու ի զուր տարժանի:

Վայելչական արւընջեան ոչ ըսպասեալ կաթողին.
Ըզզիչեբոյն են հասեալ ողջունարեք թեզ զոքին:

Մին ըզարւիչն աղերսէ զանաըբամական ըզբարեաց.
Միւսն ի բարւոք ծերութեան թեզ թիւքս ամաց եւ
տարեաց:

Արզ ս՞ւմ արդեօք լըւիցէ Տէր կամարար մըբաղիւր,
Բայց թէ անձնիւր զիւր խընդիբ ասցէ, ըզվարձ իւր
բնզ իւր:

Եւ դու սվ ակէր լիցիս ասա թագ ի ձեռին Աստուծոյ,
Եւ յաշխարհին հանդերձեալ պրսակ յաննիւթ կազ-
մածոյ:

1839, Յունիս:

ԵՂ. Մ. Գ.

ՅԱՒՈՒՐ ՏՕՆԻ ԱՆՈՒԱՆ

Ոչ ըզպինդարեան խընդրեմք հնարուոք երգոց պա-
ճուճանս

Ոչ զիշխանական յասեան խօսելոյ ծաղկեալ պատմու-
ճանս

Լրոսցեն ասելիք, բսա գրբոյն բանի, բրնարք եւ ծըն-
ծոյայք:

Աոցեն պարզախօս երգս ասազաստի մանկուծք եւ
տըզայք:

Նոր երկինք այսօր նոր ելք արեւու նոր աւուր
ծընունդ

Հալուաց փեսայից հարսին Քրիստոսի նոր վըկայից
զունդ

Չպահլաւեանց պըսակ եւ ըզպարթեւեան որ երբեմն
ի Հայո

Չոր եզծին աւուրք նորոզեն անեզծ պտակեալք յա-
ւուրս յայո:

Այլ որ ընդ նոցայն ցընծամբ յիշատակ ի բարբառ
 ապրիս
 Քեզ Հայր ժամ է արգ նոցին համանունան փոփոխել
 զապրիս
 Տեսցեն ըզգրեզ Հայր եւ Մարտ եւ Արիտ եւ բարձրըն
 Մասիս
 Զի ոչ յոյ անուամբ յարգեանցըն թափուր ընդ նոսայն
 զասիս:

Այսոր ոչ նարիտ եւ ոչ աուր երեաց զասանց ըն-
 ծային
 Այլ սիրոյն նրկբբ որ յայս ժամ հերու բզբեւ ցընծային
 Մի բարձեղ զաւուրս բզակբ եւ գոգտաիւ վառեալ ընդ
 յուսոյ
 Որ տարածամեայ գոր այգուն նանանել երեբ ընդ լուսոյ:

Գրեմեբ եւ այս որ անցեղ յերեկոյս նըժզեն եւ
 պանդ ուխտ
 Զոր ոչ հանեսցեն պաշտամունք յերեկոյ ոչ ազերս եւ
 ուխտ
 Այլ շրջմանբ ամաց ազատբ ընդ երկինս կան մեզ ի
 հարկի
 Գարձուսցեն անշուշտ ամ յամկ բզեոյն անզրկն ըստ
 կարգի:

Զոր նըզնին ի գուր արգելուի ձրձեոն եւ ծով ընդ
 ալեաց
 եւ կամ ժենարոյոյ ծաղկեալ բարձամեայ հընութիւն
 ալեաց
 Մով եւ միւնարեբ գարձցին ծաղկարեբ եւ ձձեոըն
 զարուն
 Գու նովին ալեոր գըւարձացեայ հասցեո երանեալ
 զարուն:

ՅԱՄԱՆՈՐՆ

Դարձեալ ըսկիցբն տարւոյ
Ահտուտք ըզբարւոյ,
Մէն ժի խրնդոյ բնդ անձին,
Ձի նոր ուսւրբբոս գանձին:

Մէն ժի սոս' ընդ անձին
Յբնծայ սոբոյն առանձին,
Այլ իւր ըսւրբբոս խընդան.
Քեւ, Տէր, Հիմունքբոս թրնդան:

Ձասեմ Հիմունքբոս խրնդան,
Ձանկիւնակալ վէճքն տան.
Որ սչ խրտրէ օր տարի,
Եւ ժիշտ յանկեան գազարի:

Ոչ Յիսնեբորդ, սչ տարի
Ըսկիցբն Հընձոց եւ վարի,
Ոչ թոգոսթեան տմբ պիտին
Ի սահմանեալ ժամ կիտին:

Ոչ եւզ եւ մեզբբ պիտին
Ուրուականացբն գիտին.
Ոչ գինի սեռն յամանոյ,
Նսխազ իւրուժ նրժանոյ:

Թէ եւ բաշխեմբ յամանոյ
Նրուէր պրտոցոց գարժանոյ,
Գինի պարզեալ ի կրթոց
Այլեստանեացըն գրթոց:

Էանց ամիւրն կըթոց
Ձիք ոյլ Հրնծան եւ կըթոց.
Այլ սոժժ, սվ Տէր, ի տաշտի
Կենդանութիւն մեզ պաշտի:

Անապահասս ի տաշտի.
Թէ Տէր ի ձայն մեր հաշտի,
Կեցցես ոչ մի, այլ հազար,
Ահաւասաշեայ քեզ Ղազար:

Ո՛ր են որ բեր եւ հազար
Ոսկի լուծեալ եւ ասար.
Ըզկենաց դեղքն կազմեն,
Լաւ քան Հայոց ըզզազղեն:

Ձի՛ գանդ եզկայսրն կազմեն,
Ընտրեալ գրնախրն ի բազմէն.
Ձհրեղիկ մըբջեանն ընթանայ,
Ձանխուլ մըթերսըն բանայ,

Ի ձենաց ծովն ընթանալ,
Ի Աեյովամքն թանալ
Մի թէ դաւուրս յերկարէ՞,
Երնդրեւո՞վ շունչ ի քարէ:

Եւ դի՞ երգս իմ յերկարէ,
Թէպէտ լըռեւ ոչ կարէ.
Աս Տէր ազօթք նորայ են,
Որ տայ մեզ հունձ յարայէն:

Կեանք ի կամաց նորայ են,
Լըւայ յիւրում ծառայէն:
Այլ հիւսիս եւ հարաւ
Ո՛րք հրամանաւ արարաւ:

Ամբ՛ որ պատեալ ընդ հարաւ
Ածեն դաւուրս համարաւ,
Եւ արդ ձըմեռըն խորին.
Որ հրամանաւ է նորին:

Մինչեւ յայխօըզ խորին
Գանաւ ի մէնջ՞ յորդարին:

Մի՛, Հայր, լըսեր Յակոբայ,
Այլ արութեանըն Յորայ:

Կարճ են տուրք Յակոբայ,
Որպէս եւ ինքըն զսփայ,
Ջերկոտասանսըն ծընու,
Անկու սրգւով եւ կընու:

Քեւ ըրուարքս ծընու,
Հոգւով ի կաթըն սրնու.
Ոյր վասն ամուր եւ սակու,
Այլ ըրումեան հասակու:

Ասեմ, ամուր եւ սակու,
Բոց անըսպառ պըսակու:
Եւ ո՞ տայր զոյզըն բունի,
Որչափ երկրիս մեր անի:

Դասնայ վարչին իւր բունի,
Նայնչափ եզէզն իմ ջանի.
Ըզոյն պատիւ՝ զոր պարտի,
Հատուցանէր ի քարտի:

Թղտղաւ եւ զայն միշտ պարտի,
Քանցի եւ ոչ հանգարտի.
Այլ քո՞ յըսկիզբըն տարուց
Աւետուոր ըզրարուց:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՅՈՎՆԱՆՅԱՆ

Հ. ՂԵՒՈՆԳ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Յովնանեան ծնած է 1817 Հոկտ. 28ին Կ. Պոլիս. մտած է վանք 1835 Օգոստոս 12ին, Հեռեւելու հոն իւր եղբօր՝ Հ. Պօղոս Յովնանեանի օրինակին: Ուխտած է Հ. Յ. Գաթրքճեանի Հեռու և ձեռնադրուած Գարսուղաշեանի Հեռու 1840, Սեպտ. 27ին: Վախճանած ՏՊամեայ 26 Յունուար 1897: Կենսապրական զձեր իր մասին ակննելի Հանդէս ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1897. Թ. 2:

Գասական հայերէնի վերածնունդը սղջունողներէն մին էր Յովնանեան: Երկար տարիներ եղաւ անիկա անգամ Բանասիրաց ժողովին, և բանի և գործով ջատագով և պահապան հանդիսացաւ զծուած սկզբունքներուն:

Տեսանք զինքը վերայոյն մին այն թարգմանիչներէն, որոնք գասական հայերէնով կը փորձէին խօսեցնել տալ Բոսուէին:

Իր երկրորդ գործը, որ լոյս տեսաւ սակեղէն դարու բարբառով, եղաւ.

1. ԿՈՌՆ. ՆԵՊՈՏԱՅ ՎԱՐՔ ԶՕՐԱՒԱՐԱՅ ԱՆՈՒԱՆԵԱՅ, գորքարգմանեալ է Հ. Ղեւոնդեայ Յովնանեանց, յաշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ: Վրեճնա 1842, 12⁰, էջ Ը + 370: [Թարգմանութիւնք Հոռմայեցոց մատենագրաց. Ա:]

Հասին մատենագիր մը գասական հայերէնով փորձ կ'ընէ թարգմանել երիտասարդ

Յոջնանեան. Ղևւոնդ Վանանդացի մը վերահենդանացնէ կ'ուզէ իւր գրչին տակ՝ երկուսու անուանի գորտարեկրու քաջութիւնը: Լուրջ, պարզախօս, բայց պատաս սօ մը կ'իշխէ հոն, համաձայն հասմայեցւոյն լրջութեան:

2. Գիտութիւն տէրութեանց Եւրոպայ, այս ինքն է նկարագիր արդի հանգամանաց Եւրոպական տէրութեանց, գոր յօրինեալ է Հ. Ղ. Յ.: Տոմար Ա.: Վիեննա 1847, 8°, էջ ԺԱ + 422:

3. Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց Եկեղեցւոյ որք յարեւելս գումարեցան. գոր յօրինեալ է Հ. Պողոս վարդապետի Յովնանեանց: Ի Վիեննա 1847, 8° մեծ, էջ ԽԷ + 596:

Հեղինակն է Հ. Պողոս, Եգրայրն Հ. Ղևւոնդի, որ յօրինած էր պոյն Հին Դպրոցի հայերէնով: 1846ին, երբ Կ. Պոլիս կը գլաւնուէր հեղինակը, հրաման կը հասնի յանձնել պոյն տպագրութեան: Եւ որովհետեւ Բանասիրաց ժողովը չէր կրնար հանդուրձել, որ սչ-դասական լեզուով տպագրուի այն, կը ձեռնարկէ Հ. Ղևւոնդ, հաւանութեամբ իր եղբոր՝ վերածել լեզուն պատահուն հայերէնի: Թէ այս սրբան յաջողած է, կարող են վկայել այս շատ օգտակար մասնին ընթերցողները:

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

Չորրորդ ընկերն է Հ. Յ. Գաթրբենանի
և ուսումնակիցը: Ծնած է Կ. Պոլիս, 1819
Մարտ 31ին, Վիեննա եկած 1831, Սեպտ.
26ին, ձեռնագրուած Գաթրբենանի հետ
ժրածամանակ (26 Մայիս 1841): 1872ին հե-
ռացած է Միարանուիէնէս և վախճանած
1897, Գեղա. ի Չմխոնիա:

Տէրակրեան յարեցաւ իւր ընկերներուն
գաղափարին, նկատամբ դասական հայե-
րէնին. ինքք ուսուցական և բնագիտական
գիտութիւններու սիրահար՝ Զանք տարաւ
նաեւ գիտութեան սցս ճիւղերուն պատշա-
ճեցնել, գասական լեզուին դիւրաթեքու-
թիւնը: Իջ գրչին պարտական ենք.

1. Խոնարհագոյն ուսողութիւն, զոր յօ-
րինեայ է Հ. Ղուկայ Տէրտէրեանց յաշակեր-
տաց մեծի հօրն Միթիքարայ: Ի Վիեննա:

Ա. Տումար. Համարողութիւն եւ նշանա-
գրովք համարողութիւն: 1843, 8°, էջ ԺԶ +
456:

Բ. Տումար. Պարզ երկրաչափութիւն.
1846, 8°, էջ 350:

Գ. Տումար. Երեքանկիւնաչափութիւն եւ
հասածք կոնի: 1846, 8°, էջ 134:

Անշուշտ յանդգնութիւն էր գասական
հայերէնի սկզբունքներուն հաւատարիմ մեա-
յով յօրինել Ուսուցութիւն մը իւր սեպհական
բառերով: Ճարտար հեղինակը յաջողած է

սակոյն սեղհականել զխառնութեան բառեր, որոնք թէև անսովոր յառեկին ի սկզբան, կարող էին ճշգրիտ արտայայտել միտքը և իրենց պարզութեան մէջ պիւրրնկայ ըլլալ՝ Ա. և Գ. Հասարին կցուած ևն բաւարանկեր՝ հոցերէն, գերմաներէն և պոլոնիերէն, երբևին նաև յատիներէն, որ յաճախ քննութեան կ'անուրին ընկալեալ ասութիւնները և մասնացոյց կ'ըլլայ անոնց անհարապասկիրասութիւնը: Քննադատուած էր մամանակին ներկայտուր (հմմտ. էջ 180), Durchmesser, Diameter, diamètre բառ, որուն վախարէն ընդունուած էր Տրամագիծ: Գ. Հասարի բաւարանկին մէջ կ'ըսուի. «Այսպէս թարգմանեալ կոյ (բաւս) յնկղիկեայ ներկաչափութեան, որ կշտի իսկ քաջ անուանդ Diameter, իսկ անուանդ Տրամագիծ, թող զի չէրատ յատակութեան լեզուի ասացեալ, չտայ բնաւ միտս, զոր յայտնելն կամիցի» (Գ. էջ 124—125): Այս և շատ մը նման բառերուն արութիւնն և յարմարումը կը կատարուէր միշտ խորհրդով Բանասիրաց ժողովոյն:

Տէրակրեան անի ուրիշ պարծեր այ, աշխարհարար հայերէնով, որոնք չեն հետաքրքրէր զմեզ այս տեղ:

Հրահանգք աստեղագիտութեան ի վերայ երկնագնդոյ. յօրինեալ ի Հ. Աղեփսանդրէ վ. Պալմեան: Ի Վրեհնա 1845, 8⁰, էջ 72:

Հ. ՂԱՌԿԱՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Հեղինակը՝ Հ. Ա. Պալճեան Հին Գայրոցին կը պատկանէր: Ինչպէս կը պահանջէր ժամանակը՝ նոր ըմբռնման համաձայն սկստք կը բարեփոխուիլ լեզուն. Բանասիրաց ժողովը ի դուռն հանած է զայս պատշաճեցնելով նաեւ աստեղագիտութեան դասական հայերէն բառեր եւ ասութիւններ: Ամէն թիւրիմացութեան առջեւն առնելու համար կցուած է աշխատութեան հայերէն-գերմաներէն-գաղղիերէն բառացանկ:

Հ. ՔԵՐՈՎՐԷ ՍՊԵՆՏԱՆ

Մնած է 1817 Մարտ 13ին Կ. Պոլիս. մտած Մխիթարեան վանքը 1831 Սեպտ. 26ին, ձեռնադրուած 1838 Սեպտ. 8ին, վախճանած 1886 Դեկտ. 2ին ի Վիեննա:

Երբ կը բաժնուէր Սպինեան Վարժարանէն՝ նոր սկիզբ տուած էին հոն վէճերը դասական հայերէնի շուրջը: Նա հետուէն կը հետեւէր վիճարանութիւններու արդիւնքին. երբ պատկուեցան անոնք յաջողութեամբ՝ յարեցաւ իսկոյն դասականներուն եւ մնաց մինչեւ իւր կեանքին վերջը ջատագով դասական հայերէնի: Յաճախակի թղթակցութեան մէջ ասորած է Հ. Յ. Գաթրոճեանի հետ, որուն մեծ յարգոյն էր. տեսանք զինքը առ սնարս մահամերձ Գաթրոճեանին: Ամենայն հետաքրքրութեամբ հետեւած է ի սկզբանէ անտի դասական հայերէնի շուրջը յուզուած

Է. ԳԵՐՈՎԻՆԻ ՍՊԵՆՆԱՆ

խնդիրներուն . և անձամբ խորամուխ եղած սակեղէն դարու հայ մատենադրութեան ուսումնասիրութեան մէջ :

Որովհետեւ երկար տարիներ դորձած է գոյրոցական աստղարկչի վրայ , հարուստ չէ իր գրական աշխատութիւններու թիւր . բայց կայ անսոց մէջ երկասիրութիւն մը , որ պիտի անմահացնէ իր անունը գասական հայերէնի պատմութեան մէջ : Իր յորդորմամբ հանած է շ . Փաթրքճեան Քաղուածոյքն ի մատենագրութեանց նախնեաց :

Գասական լեզուով իր աշխատասիրութիւններն են .

1. Արքայ իօրն Բենեդիկտոսի Կանոնք . գոր քարգմանեալ է աշակերտաց մեծի իօրն Մխիթարայ : Ի Վիեննա 1842 . 12⁰ , էջ 144 : Լոյս տեսած սրբադրութեամբ Բանասիրաց ժողովոյն :

2. Սաղմոսարան ի պատրաստութիւն եւ ի գահութիւն Ս . Պատարագի [եւ Ազօբք ի պատրաստութիւն եւ ի գահութիւն Ս . Պատարագի] . Ի Վիեննա 1884 . 8⁰ , էջ 216 :

3. Ուսումն հայերէն գասական լեզուի (անտիպ) : Մտադրած էր Բանասիրաց ժողովրդ ատանձին աշխատութեան մը մէջ ամփոփել իւր տեսութիւնն և և նկատողութիւնները գասական հայերէնի և անոր ատանձնայատկութիւններու մասին : Լոյս չտեսաւ .

տակայն այս աշխատութիւնը: Սպենեան, որ կը հետեւէր թէ՛ Բանասիրաց ժողովոյն աշխատանքներուն եւ թէ՛ իւրաքանչիւր անհատի բանասիրական հետազօտութիւններուն եւ անձամբ միջամուխ էր դասական հեղինակներու ուսումնասիրութեան, հաւաքեց ի մի ցիր եւ վոյրաւատին տեսութիւններն եւ գիտոյութիւնները եւ կազմեց սեղհական յօրինուածութեամբ «Ուսումն հայերէն դասական լեզուի»: Այս սեղ տուած է դասական հայերէնի յատուկ եւ խորթ կէտերու ուսումնասիրութիւնը. սակեղէն մատենագրութեան ատուելութիւնները, նկարագրականները. եւ ոչ-դասական մատենագրութեան յատկանշականները, ի վերջոյ դասական լեզուի շուրջը յուզուած ինդիրները:

Այս ամէն կողմէն պատուական եւ շահեկան աշխատութիւնը գծրաթուարաբ մնաց մինչեւ օրս անախ: Մեծ. Հ. Յ. Տաշեան 1900ին ձեռնարկած էր անոր հրատարակութեան ճիւղ յաւելուածներով: Ընարուած նոյն ծրագիրը հնարաւորութիւն տուաւ լոյս հանել զորմին Ա.—Դ. պրակներն միայն եւ սյուղիս հիւանդութեամբ հրատարակչին կասեցաւ կարեւորագոյն մասին հրատարակութիւնը: Յսուանք սակայն թէ յուսոյն ժամանակները հնարաւոր պիտի ընեն այս կարեւոր զորմին տպագրութիւնը:

Հ. ՓԻՂԻՊՊՈՍ ՃԱՄՃԵԱՆ

Կարեւոր պէմքերէն մէկն է ճամճեան, որ բերած է մեծ մասնակցութիւն պատկան հայերէնի վերանորոգութեան զործին մէջ, երկար ժամանակ զործած է Բանասիրաց ժողովին մէջ, և անուանի հայկարաններէն մին Եզած թէ՛ սեռականօրէն և թէ՛ զործնականօրէն:

Մնած է Հ. Փիլիպպոս (նախկին անունն՝ Անտոն) Կ. Պոլիս, 1819 Օգոստոս 3ին: Թէպէտ 17ամեայ եկած է վանք (17 Հոկտ. 1836), բայց ինչպէս խանդավառ երիտասարդ սցևարուած է շուտով հայերէն լեզուի նորոգութեան նախանձով և արագ բնթացքով հասած միացած պատկաններու խմբին: Քաջանայական ձեռնարկութիւնը ընդունած է 1844 Սեպտ. 8ին: Վախճանած է վաղամեակի 1853 Յունիս 21ին ի Վիեննա:

Ճամճեան բանասէր և լեզուադէտ երիտասարդ էր, սեղեակ բաղձաթիւ հին և նոր լեզուներու: Թէ՛ իրրեւ անդակից Հ. Գաթրընեանի և թէ՛ իրրեւ աշակերտ, իւրացուց պատկան հայերէնի ոչին բարձրագոյն շարժով և հմուտ ծանոթութեամբ այլ և այլ լեզուներու նորաստեղ մեծապէս՝ բանասիրական և բնադրաբնական աշխատութիւններով Բանասիրաց ժողովին՝ ճշգիւտ և բնարեղու պատկան բառերու և աստութիւններու իմաստն և պնդութիւնը: Գուր-

ձեզ սոյա նուև իրբև խմբազիր «Նւրապա»
 թերթին, որ ունի բարձրագիւ բանասիրա-
 կան հատուածներ: Թողյով յիշել հոս իր աշ-
 խարհարար երկասիրութիւնները՝ Չորեքիւ-
 գուեան և Վեցիւեգուեան խօսակցութեան
 գրքերն և Վազնիքի ի Հայս նանապարհոր-
 դութեան թարգմանութիւնը, որոնք հա-
 բուստ են բաստթերթով, թուենք իր վաս-
 տակները զաստկան հայերէնի համար:

1. Հօրն Ազիսնսոսի Հրոդերիկեայ Հրա-
 կանգէ կատարման եւ քրիստոնէական առա-
 քինութեանց: Տումար Թ. Գ. մասն Գ. գրոց:
 Ի Վիեննա 1814. 12⁰, էջ 316:

Նուիրուած՝ «Առ մեծապայծաս և մե-
 ծապատիւ տէր Արիստակէս վարդապետ, որ-
 թեպիսկոսոս Կեսարիայ առաջնորդ համօրէն
 Միթիթորեանց Վիեննացոց յաւուր տօնի ս-
 նուանն», պսոյխի ընծայական խօսքերով:

Կրկնեցան մեզ յամս քո

սոք բերբիք հօր մերոյ Մխիթարայ:

Դու ետուր մեզ զիղձս քո,

ա՛ս ի մէնջ սյսօք զարդիւնս նորա.

Սերմն էք սյն եւ բուսոյց —

Բեզ զայս գոր տեսանեն աչք քո

զուարնացեալք:

Մի խնդրե՛ր գտանել զարձուած

փոխանակ պարգեւիս մերոյ.

խնդութիւն քո ի ժամուս

լի եւ կատարեալ հատուցումն

վաստակոց մերոց է:

Ընծայականիս սոսկի խօսքերը ոչ միայն որդիական հայրազույթ իղձեր կը բովանդակեն, այլ նաև շնորհամիտ որդւոց շնորհակալութեան և ևրախտապիտութեան հաւատախօր՝ փոխարէն այն հովանաւորութեան, զոր ցուցուցած էր Գեղ. Աղաբեան հանդէպ Մխիթարեան աշակերտներուն՝ մասնաւորապէս դաստիարակ հայերէնի գիւտին։ Աղաբեանի կողմէն գիւտին բարձր գնահատութիւնն և հաւանութիւնը, սր ևրխտասարգներէն դասական անուանուած հայերէնը պարտաւորիչ յետ նկատուի Մխարանութեանս Վարժարանին և իս հասարակ հրատարակութիւններու մէջ, քաջայերօժ էրան նոր սերունդին աւելի խանդավառութեամբ պայծասացնելու գիւտին արժէքը։ Այդ քաջայերութիւնը գոյարար ջուրն էր նորատունկ ծառին ծաղկելու բարգաւաճ և թռտապարտուց բլլալու։ Այս անգամ Մխիթարեան Վարժարանը կ'ընծայէ Երեխայբիբը իւր բարաստանին. Եթէ համաձայն էր Մատենին բովանդակութիւնը նուիրարեթոզներու իղձերուն, սրոնք հաւատարիմ կրօնաորական հրահանգներուն կ'ուխտեն կանոնադաճ բլլալ, բաց սրտով առաջնորդի առջև և յոժար ունկնդիր անոր հայրական ազգարարութիւններուն, նաև Մատենին յետուն կը ներկայացնէ իւր յատակութեամբն, բասերու բնարութեամբը, ընտիր հայկաբանութեամբը հաւատարիմ այն

սկզբունքներուն, զոր փափագած էր Այա-
րեան տեսնել իւր որդւոց գրչին տակ :

Ճամնեան այդ օրը (Յունիս) գեռ կղերա-
նոցի մէջ կը գտնուէր, տակաւին չէր ձեռնա-
դրուած : Եւ եթէ նկատի առնենք թէ 24 տա-
րեկան էր, 7 տարիէ ի վեր կը գտնուէր
Մխիթարեան Վարժարանի մէջ, պիտի
բժբանենք թէ ի՞նչպէս կարճ ժամանակի մէջ
յառաջապէս նկրտած է հայկարանութեան
մէջ եւ թափանցած Ս. դարու խորհելու կեր-
պին եւ իւրացուցած ճաշակը : Անշուշտ շատ
րան սթարտական էր Հ. Յ. Գաթրընեանի եւ
Հ. Մատաթիա Գարազաշեանի, որոնք իւր
ուսուցիչներն եղած էին :

Դժբախտաբար թարգմանութեան նիւթը
չափազանց անձուկ շրջանակի մը համար
միայն հետաքրքրական եւ բնթեոնլի բլա-
լուն, չէ գտած մատեանս մուտք բնդարձակ
շրջաններու մէջ եւ այսպէս աննկատելի մնա-
ցած թարգմանութեան արուեստի ճարտա-
բութիւնը, լեզուին վսեմութիւնը, հրապոյրն
եւ զեզեցկութիւնը :

Բարեբախտաբար կայ հրապարակի վրայ
այս գրքին երկրորդ թարգմանութիւն մ'ալ,
կատարուած մեծանուն եւ յայտնի բանասէր
եւ հայկարան Հ. Մկրտիչ Աւզերեանէ, Հայ-
կազնեան լեզուի Բաոյրքին հեղինակէն¹ :

¹ Երանեւոյն Ալփոնսոսի Հաղեբրիկեոյ Յիսու-
սեան կրօնաւորի նաոք. Թարգմանեոց Հ. Մկրտիչ Վ.
Աւզերեան, Վենեաիկ 1854 :

Թէ և այս թարգմանութեան մէջ տեղ տեղ համառօտուած է յնայիրը, բայց և այնպէս կարող ենք բերել համեմատութեան համար հասուածներ, ցոյց տալու թէ որոյիսի՝ ճաշակով և ընտիր հայկարանութեամբ պիտէ ճամնեան հայացնել օտար յնայիրներ :

ՃԱՄԱԿԱՆ, Էջ 3—5:

Ա. Եկրախտին զոր աստէն ի վանս ընդ մեզ արար Տէր, կարի մեծ է և այն՝ զի այսչափ և այսպիսի կանոնօք և խրատութ արողք և հրահանգօք ամբացացանէ զմեզ, և որպէս թէ շուրջ իմն պատիցէ. զի այնպէս ի սաստկութենէ բնութեան մերոցն թշնամեաց անկասկածք և զգուշազոյնք լինիցիմք: Եմին իրի և կարի իսկ ի զեպ Հարքն սուրբք զիրաւան աւետարանական՝ պատուարի իմն բազարի և արտաքին պատնիչի նմանեցուցանեն: Զի որպէս բազարի յայնժամ ասուել պատկանութիւն և ամբութիւն է, յորժամ ոչ պարխապ միայն՝ այլ և պատուար ևս գուցէ. բանդի թէպէտ և արտաքինս այս ամբութիւն բանդեայ չերկիր կարծանիցի ի թշնամեաց անտի, կայ մնայ ասկասին ներքին պարխապն՝ որում յազմելն պարտ է, յորմէ և արպելեայ մերմին. այնպէս և վանորայն կրկին իմն պարսպօք ամբանայ և պատի. Վթազար զօրութեան մերայ Սրոն, փրկիչ կացցի ի նմա՝ պարխապ և պատուարն: Զի նախ ամբական անտիկ պարսպու խորոցն օրինաց և պատուիրանաց, սպա և այլով իմն արտաքին պատնիչու կամ պատուարու, կանոնօք ասեմ և հաստատութեամբք վանաց ամբացոյց զմեզ և պատեաց Աստուան, զի յորժամ թշնամիքն ի մեր վերայ յարձակիցին, բանդի հանապազօրք և մշանջնաւոր կոխ է նոցա ընդ մեզ, յարտաքին կազմութիւնս աշխատ լինիցին և լքցին, մինչ չեւ ի հարկանել զներքին ամ-

բուժիւնս հասեալ. եւ եթէ ուրեք երբեք վնարիցեն ինչ, ի պատուարէ աստի միայն մասն ինչ քանդեալ յերկիր ընկենացուն. այլ բուն ներքին պարիսպ օրինաց եւ պատուիրանացն Աստուծոյ անկզմ եւ անվթար հանապազ մնացէ, եւ զմեզ սղջս եւ անարատս պահեցէ :

Այսմ ամենայնէ սբ այլասացիկ բարբառով ասացան, յայտ իմն տանի եթէ այս ասանձինն շնորհք Աստուծոյ են պարզեւեալ կրօնաւարաց, զի փոքձուժիւնքն՝ յորոց պատերազմն կրեն, թէ յայթիցեն ինչ, ի փոքու ինչ կանոնի միայն յանցուցանիցեն, որ ոչ իսկ ի ներելոյ մեզս հասանիցէ. զսբ եւ զու աստէն ի վանս ասուել մեծ իմն համարիս, քան թէ յաշխարհի ի մեծամեծս ինչ մեղուցեալ էիր :

ԱՌՊԵՐԵԱՆ, էջ 315—316:

Ա. Ի կարգի բարերարութեանց Բարձրելոյն աս մեզ ի կրօնի՝ երևելի է եւ այս, զի բողոմապատիկ կանոնօք եւ խրատաւք սքրութեան ամբայուցանել եւ պատեալ պարսպէ, զի անքայթ լիցուք ի բունութենէ թշնամեաց մերաց :

Բ. Վասն այնորիկ իմաստութեամբ սուրբ հարք զխրատս աւետարանականս կոչեն պատասար եւ պատանէչ արտաքին քաղաքիս սյսմիկ. զի ունի զսարիսոյ եւ գնախապարիսպ ամենայն քաղաք ամուր. որդէս զի եթէ արաաքին վտանկեացի ի թշնամուցն՝ ի ներքնաբերզ անզր ամբանալ լիցի. նմանապէս իմա եւ զկրօնէ. յորայ ի տիպ ասէ ամոյօամ ինն. Քննաստիկ քաղաքս զօրացեալ, եւ փրկութիւն մեր կանդնեաց պարիսպս եւ պատասարս :

Գ. Փանդի նախ ամբայոյց եւ պատեաց զմեզ մեծազօր եւ անառիկ պարսպու օրինաց եւ պատուիրանաց ի բոց, եւ զկնի արաաքին պատուարու կանոնօք եւ սահմանազրութեամբ կրօնի. զի թէ թշնամիք հոգւոց խախտեցին ի իբ քարտաքինս զայս նախապատ-

բխոյ՝ որ եւ պատուար տաի, անխախտ պահեալ
ցուք զներքին պարիսպն պատուիրանաց:

Գ. Այլարանութիւնս զայն յայտ առնէ, թէ ա-
ռանձին շնորհ է այս կրօնաւորաց՝ առ զիւրաւ յազ-
թելոյ վերահատ փորձութեանց. զի թէ իւրք զթեցեն
ի կանոնս, չլինիցի մեղք ինչ. այլ զգուշութիւնն ի
պահպանութիւն նոցին՝ որպէս յաշխարհի լինէր զգու-
շանալ ի պատուիրանապահութիւն, տացէ կրօնաւո-
րաց շանկանիլ երբեք ի պատուիրանապահութիւն:

ՃԱՄՃԵԱՆ, էջ 47—49:

Ա. Այր մեծատուն եւ հօր զօրութեամբ էր Նեե-
ման, որպէս ի թաղաւորապիւր մասեանս կարգեալ
կայ, եւ Ասորոց արքային բարեկամ, իրրեւ զի իշ-
խան հրամանատար ի վերայ զօրաց նորա կայր. այլ
զգամեալ էր բորոտութեամբ: Սա իրրեւ ծանեաւ թէ
մարդարէ ի Եամբուացոց բազաքին կայ Նղիշէ անուն,
որ զամենայն ազգ հիւանդութեանց բժշկէր, նա եւ
զմեռեալս իսկ ի կեանս կոչէր, հրովարտակ եւ
թուղթ ընծայութեան առնոյր յարքայէն Ասորոց առ
թաղաւորն Իսրայէլի, զի յորժամ եկեալ հասեալ
զհրովարտակն մասուցանիցէ, անդէն զնա ի բորո-
տութենէն աւաքիցեն: Արդ այսպէս մեծաւ կազմու-
թեամբ եւ բազմութեամբ կառացն եւ երիւարաց զկժ
եզեալ խազոյր հասանէր ի Սամարիա, եւ իրրեւ զայր
կայր առ դուրս տանն Նղիշայի, հրաման տայր ծա-
ռայիցն՝ զի ի ներքս անդր հրովարտակաւ Հանգերձ
մասնիցեն: Այլ Նղիսէի շեղեալ արտաքս առ Նեեման,
առաքէր առ նա ասել. «Ներթ լուս եւթն անգամ ի
Յորդանան, եւ զարձցի մարմին քո եւ սրբեցիքս»: Զայրացեալ Նեեմանայ ընդ պատասխանիս ընդ այս-
«Են՝ աւելի, ասէ, թերեւս ելցէ առ իս եւ կացցէ
յազօթս եւ կարգասցէ զանուն Տեառն Աստուծոյ իւրոյ,
եւ զիցէ զմեռն իւր ի վերայ անդուոյս եւ անաբեացէ
զբորոտութիւնս». եւ ահա ոչ այլ ինչ ասաց, բայց

միայն զի լուսացայց ի Յորդանան. զո՞չ լաւ իցեն Նաբանա եւ Փարփարա զետք Դամասկոսի բան զամենայն ջուրս Իսրայէլի. եւ ընդէ՞ր ոչ երթայց եւ լուսացայց ի նոսա եւ սրբեցայց: Արդ ի բաց զնասցուք աստի, բանդի եւ ոչ վասն այսորիկ հարկ ինչ ինձ ի վերայ կայր զալ այսր այնչափ աշխատութեամբ: Եւ մինչ զեռ զարձուցեալ զերեսս կամէք զնալ, այնու զի զայս անարդ ինն եւ արհամարհ կարծէք, մատուցեալ Ծառային իմաստեազոյնք բան զնա, շէսայր, ասեն, եթէ մեն ինչ բան խոսեցեալ էք ընդ թիզ մարգարէին, ո՞չ ապաքէն պարս էք ասնել, թող թէ զի ասաց, լուսացիր եւ սրբեցիր: Յազթիցաւ հաւանեցաւ Նեեման, զնաց ի Յորդանան եւ մկթեցաւ անզէն ե.թն անդամ եւ յետ լուանալոյն Քրարծաւ մարմին նորս իբրեւ զմարմին մանկան մատաղոյ եւ սրբեցաւ: Արդ յայն ինչ, որ նմայն անարդ եւ արհամարհ կարծէք, հատատեալ կայր ասողջութիւն եւ բժշկութիւն նորս: Այսպէս եւ ի հողեւորս զիպի. զի ի զուգեաբեաց եւ ի մանրամանք իբր անզ, զոր կանոնքն ռահմանեն, մեր ասողջութիւն եւ յատաջաղիմութիւն եւ կատարուին եղեալ է: Նոյնպէս եւ պատկերի իբիք կատարուին եւ վայելչութիւն ի նշանախեցո ինչ եւ ի նրբազոյն զիծս կայ: Արդարեւ թէ աս ըմբռնել զհողեւորն ասողջութիւն եւ զյատաջաղիմութիւն եւ զկատարուին՝ զԺուարինո ինչ եւ զժողակս ասեաք, ո՞չ ապաքէն պարս էք թիզ ասնել, եւ զվատասկն զոր յայն Ծախիիք, համարել թէ ի բարւոր պէտս Ծախի եւ պաշտի. իսկ արդ ո՞րչափ եւս տուաւ յորժամ զգիւրինո ասեմք վասն այնմ հատանելոյ: Նմին իբր ոյն՝ զի կանոնք վասն այնպիտի զիւրին իբաց են եւ փոքունց, շէ պարս թէ մեզ Ծառայութեան եւ անփութութեան պատճառք լինիցի, այլ մանաւանդ քաջալերելոյ եւ զօրանալոյ աս այնց պտեպանութիւն. որովհետեւ անտանեմք, զի յայտպիտի եւ յայտափ փոքր եւ զիւրին իբս բովանդակեալ կայ մեք ոգուս եւ կատարուին:

ԱՆԳԵՐԵԱՆ, էջ 338—339:

Ա. Նեկման ասորի՝ այր հզօր և փառասուր, որ եկն առ նդիսէ մարդարէ ի դարման բորսասթեան իւրոյ, իբրեւ լուսա՝ զի ասէր այրն Աստուծոյ, զերթ լուս եօթն անգամ ի Յորդանան, և դարձցի մարմին քո, և սրբեցիոց. բարկացաւ այրն, և ասէ. զնս ասէի, թերեւս ելցի առ իս, և կայցի և կարգացի զանուն տեանն Աստուծոյ, և դիցի զմեռն իւր ի վերայ անգոյս, և աւաքեցի զբորսասթիւնս. ո՞չ լա իցնն զեար Գամաակոսի. . . և ընդէ՞ր ոչ երթայց, և լուսացցի ի նորս, և սրբեցացց. և կամէր զանուշ սրամասթեամբ: Իսկ ծառայք նորս իմաստնագոյն քան զնա զտեալք՝ ասեն ցնա. զչոյր, եթէ մեծ ինչ քան խօսեցեալ էր ընդ քեզ մարդարէին, ո՞չ ապաքին պարս էր աննէլ, թոզ թէ զի ասոց, լուսայիր, և սրբեցիոց: Յայնժամ անասց, և արար ըսս քանին նդիսէի. և դարմաւ մաքրեցաւ մարմին նորս իբրեւ զմարմին մանկան մատապոյ, և սրբեցաւ: Տեսանէ՞ս՝ զի ի փոքուն յայնմիկ, որ սրճամարճ ինչ թուեցաւ Նեկմանոյ, հասաստեալ էր արողջութիւն և կեանք նորս: Յարեւնման այսմ ի հոգեորս հանդիպի. զի զթեթեւ իբոց և զզոյզն կանանաց կախեալ կայ յուրմակի և կեանք հազուց մերոց. վանն որոց մի՛ և զփոքուժք իբոք քամահեցուք, այլ առաւել պեղապան լիցուք. զի անբոյթ լիցի բարին մեր փափաքելի, և մի՛ կորուսցուք զասիթս շահեկանս:

2. Տոմրիք. Փլորիանու վիպասանուրիւն հաննալ ի Դրոց սրոց: Թարգմանեաց շ. Փիլիպպոս ձամնեան: Ի Վիեննա 1849, 4°, էջ Ժ + 13:

Նուիրուած է Մխիթարեան Մխարանութեան կողմէն զի բարեկնչան աւուր մեծապայծառ հարսանեաց արհոււական և հոյա-

կույ Միշրանայ Ձեկալոյ Տիւղեանց» : Ընծայականը, զբուսած գործին սկիզբը, կ'արտայայտուի .

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵՍԱՇՈՒՔ ԻՇԽԱՆ

Ի զուարթ ժարգաց Նինուէի Երեբեան ժիր պատանեակ
Ըզտուրբ ծաղկանց իւր յըզէ զմսկիզարեան ըզմանեակ
Առ իւր զբացի աշխարհին մեծ զխւցանց Շառաւիղ,
Որ ըզնախնիսն ըզղեցեալ՝ ճեմի նոցուն ի շաւիղ :
Ձի յասպարէզ Գու ելեր՝ Այրարատեան սիրտ զընծայ-
Ձանձին Բու, Բա՛ջ, նրչմարեա իբր՝ հսցելուջ յսոս
ընծայ :

Բեւ բարգաւաճ՝ մեր աղչիս եւ հոյակապ Բոյ զարմին
Եզիցին փառք՝ Ասաըզ նոր, ծաղկացնս նոր Իմարմին :
Գանձ մեծազին հսցրենեաց՝ բազմութիւն սուրբ զա-
ւակի :

Այնի գարնան, սրպէս Բոյն, աչնի եւ հունձք հա-
ւաքի :

Գտգոյլուայի մատենագրին Ֆյուրիանի պող-
արիկ բանաստեղծութեան հայերէն թարգ-
մանութիւնն է : Իւր աշխատութեան մասին
կը գրէ թարգմանիչը . «Ձան յանձին կալաք
գոյարգութիւն նորու (սոյսինքն սկզբնագրին)
եւ զրնականն վայելչութիւն լի բովանդակ եւ
ի հոյ սոյսը հանել ճշոյիւ, եւ զհանգարտ եր-
զիչ բարձրարեւձ լերանցն Սլուենոյ եւ զվա-
կայից պաշտաց Մատանայ, ըստ իւրում հե-
ղութեանն եւ բառ մեղմական զգօնութեան
սակաւիւի մի ածեալ ճեմեցուցանել եւ յամե-
նածին հովրուս Արարատայ» :

Թարգմանութեան շափ ընտրուած է

3—3—4—3. Ճաշակի համար յառաջ կը բերեմ հատուածս .

Տովբիդ կը սպասէ իւր որդւոյն՝ Տուրիայի .

էր, էր արդ հասեալ ժամ
 զի Տուրիա պատանի
 Ըզկեանս հօրն եղկելոյ
 զիցէ յոյնիւ պոյժանի :
 Մինչ նա զնաց, ծերունին
 կացեալ արբտում առանձին
 Համարէր ըզնորայն
 զարձի վայրկեանս որ անցին :
 Հանապոյ տառապեալ՝
 Գրանց նինուէի ժօտ զայր նա .
 Յամբազնաց զընացիցն
 առաջնորդէր ժիշտ Աննա .
 Ալեւորն որ առ ուղւոյն
 նրստէր ժիայն ժիայնուկ,
 Առ անցնիւր ուղեւոր
 տարածանէր զիւր բազուկ .
 Վարէր զնայր անցաւորն,
 եւ Տովբիթ կայր անդ լուռ ժուռ,
 Յուսոյ իմն սկն ունէր,
 Քէպէտ եւ սյն իսկ ի զուր :
 Սողալով ընդ լերինս,
 որ շուրջ կային, նորա կին՝
 Զաշտ ամեալ ըզվայրօք՝
 զէտակն ունէր որդեկին .
 Զոփայր նա, զի շեանս
 զորդին ազեաց եւ զընտիր,
 Եւ լրուէր ի լալոյ՝
 անզրէն լինել ի խընդիր :
 Այլ որդին զայր ժօտէր .
 զիւր յամեւոյն ամբաստան,

Ե: զանգեացան արարեալ
 յիւրեանց հովիւսն ապաստան,
 Յառաջեաց հրեշտակաւ:
 Մօրն՝ որ զիտէր իսկ յայդուէ՝
 Յակն անկաւ յանկարծուաւ,
 զի գայր նեղէր ի նինուէ:
 Զի ժի յամբ ինքն հասցէ,
 առ Տուրիթ անդրբ պրնդէր,
 Այլ արազ քան զնա շունն՝
 էր իսկ ծերոյն առնթեր,
 Մանուցեալ նա զիւր տէր
 հաջէր կորնչէր, տայր ջրծինս,
 Առնէր յայտ զգութ սիրոյն
 եւ զիւր խոցտանս բընածինս:
 Զաշացուն հէք առնոյր
 ի ժիտ յայն ձայն զոր լրոււ,
 Թէ այսբէն ի Տեառնէ
 որդին ողջամբ նմա տըւաւ:
 Ել վազեաց նա ի վեր,
 դողդոջ ստիւք եւ բնդ փոյթ՝ —
 Տարածեալ զիբկս՝ երթայր,
 ոչ առաջնորդ գոյր, ոչ մոյթ:
 Որդեա՛կ իմ, դռչէր նա,
 դու ես, դու ես...: Եւ յանոյս՝
 Պատանեակն արտասուօք
 զիմեալ գոյր յիւր դողրն կոյս:
 Մերն բոնա ընկայոււ,
 զնովաւ պատեալ փաբէր կայր,
 Լի առնոյր բզնաշակ
 բնդգրբկեյով զնա յերկար:
 Հայրենին իւր մեռամբ,
 առ չբոյլէ իւրն աշաց,
 Զայն մեծ բախա՝ զոր դեռ ոչ
 կարծէր ըստոյդ, նըշմարեաց:
 Անդուստ մոյրն հասանէր՝
 սիրտ ի բերան, կաթողին,

Հրուակեալ բարձրաձայն
բոսայն տեսիլ ձեծագին,
Ամենայն ակն հեղոյր
խրնդութեան յորդ արաստուս,
Հրեշտակն անդ համարէր
թէ յերկինս եմ, յի՞մ դասուս:

3. Բարբառարան իտալերէն-գաղղիերէն-
հայերէն-տառնիկերէն. Nuovo dizionario italiano-
francese-armeno-turco compilato . . . dai Padri
della Congregazione Mechitarista. Vienna 1846,
8° մէծ, էջ 1120:

Շատ քիչերուն ծանօթ է Բառագիրքս,
ոչս պատճառաւ ալ նուազ զնահատուած է
անոր արժէքը: Թէև նպաստակն է առ ձեռն
առաջնորդ բլլալ հայ մանկուոյն իտալերէն
լեզուն սորվեցնելու, բայց յիրականին կը
ներկայանայ Բառագիրքս շտեմարան մը համ-
բարելու իւր ծոցը պաստկան հայերէնի բա-
սամթերքը: Միտիթարեան հարց անուան տակ
հրատարակուած է Բառագիրքս, զլխաւոր
աշխատակիցն ելած է սակայն Հ. Փ. Ճամ-
նեան, որ երկար տարիներ նուիրած է անոր
և ջանացած է շտեմարանել հոն արգիւնքը
այն հունձքին, զոր ոսկեգարեան մասենա-
յրութեան յայնատարած դաշտին վրայ հըն-
ձած էր ինքը իւր ընկերներուն, յատկապէս
Բոնասիրաց ժողովոյն անդամներու հետ:
Ի մի ամփոփուած են հոս պաստկան հայե-
րէնի այն բոլոր բասերն ու ասութիւնները,
որոնք մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ,

Ճշգրտած իմաստով եւ բազդատութեամբ յոյն բնազիրներու ճանչցուած են բնաիր եւ բն-
 դունելի: Եօրինուած են նաեւ շատ բարդու-
 թիւններ, համաձայն գասական հայերէնի
 սկզբունքներուն:

Մքանչելի է հոն մանաւանդ հոմանիչ
 բառերու ճոխ համադրութիւնը: Իրրեւ սցա-
 սիսի աւելի հա՛յ լեզուի ուսման համար մե-
 ծարձէք է Բասսայիրքս. թէեւ ամէն ինամք
 տարուած է նաեւ իտալերէն բառերու իմաստն
 ճշգրտ ներկայացնել զազգիներէն եւ տաճկե-
 րէն լեզուներով:

Յատաջարանք, ուր գասական հայերէնի
 սկզբունքներու մասին բացատրութիւն կը
 արուի, արժանի է ատանձին մտադրութեան:

Կարեւոր մասերք յատաջ կը բերեմ հոս
 սմբողջութեամբ.

«Բ. Ձհայերէնն արժան էր յատակազոյն
 յօրինել, մանաւանդ թէ սմին աւելագոյն ու-
 նել փոյթ եւ հոգարարձութիւն իրրեւ մերում
 սեպհականի, որչափ ինչ աւելին եւ իրացն
 ժամանակքն տոնուցուն յանձն: Նսմին իրի
 իսկ ամենեքին ի բարբառարանս, յորս նոր
 կամ հին լեզու նոցա ի մէջ խաւնիցի, բա-
 դում իմն հոգարարձութիւն ի կիր արկանեն,
 զի տյն իսկ է պատեհ աւելին, եւ որպէս
 յոյս յարկանց իրացն է, ի ձեռն սցա-
 սիսի գրոց ե՛ւ յաւն ե՛ւ յսոին դանցնիր
 միտս իրրեւ երանդ ինչ հաստատուն անդէն
 ի սկզբանն ներկանէ:

Գ. Արդ յստաջ իսկ քան զամենայն, որ-
 շափ յաւժի կայր, աշխատ եղեաք զգոյշ լինել
 և զգուշացուցանել յամենայն օտարոտի և
 ի մուրացածոց բանից և անուանոց, որ սպր-
 զեցին մաին ի լեզու մեր, յամենայն խոտոր
 նշանակութեանց, որ ի միտս բազմաց մինչև
 ցայսար անկեալ կան. որպէս Րշխանաւոր,
 Մարզապար, Շամանդաղ, Մարդեյոզ, Բա-
 նիբուն, ի կիր արկեալք իբրև Րշխան,
 Կրթեալ, Մանրամազ փոշի, Սուտակասպաս,
 Գրազկա, որ բոս նախնեաց նշանակեն Հպա-
 տակ, Մարդամար, Մէլ, Մարդապոյ և
 ճարտարաբոս: Եւ միանգամայն իսկ ասել
 բոս կարի խորշեցաք յայնմ ամենայնէ, որ
 ձեռնհաս էր իւրք խանդարիչ և պզտորիչ
 յստակութեան մերոյ լեզուիս լինել: Երն-
 արութեան անց զՈսկի դարու գրիչս միշտ
 նախամեծար արարաք, որպէս և կարդ ար-
 զարութեանն պահանջէր, և յարգսրէր տեղե-
 կացն միաբան հուանութիւն. բայց սակայն
 սր պակասէր սրեք ինչ ի սոսա, զայն յեր-
 կրարականաց անտի բոս պատշաճութեանն
 լցուցաք. իսկ ի կարի յետինն բազում ան-
 պամ փստահ շկարացաք լինել, և ոչ ասանց
 սյլ ինչ հուանեցուցիչ պատճասաց ի նոցա
 փկայութիւնն միայն յենուլ, քանզի կամ ա-
 մենեւին զուե՛իկ էին, կամ չի անճարին
 ստարոտի բանիւք, յորս շերեւին ինչ նժա-
 բանք զբոց բարբոսոց: Այս բնարութիւն մասն
 մի ինչ զլիտար որ ի մասանց լեզուացն զիտու-

թեան է, մինչ զի ամենեւին իսկ պարմանք
ունին զմարդ, յորժամ միտ եղևայ նոցիցի
թէ ս'րչափ այն փոյթ զյուշութեան եւ անա-
շատութիւն է զոր անպատին իսկզբանէ վասն
սոցին իրաց ի կիր արկեայ վարեն ազգն
բարգաւաճք սրոց կիրթ ճաշակելիք են եւ
առողջք քիմք: Թէ այնպէս իցէ, ապա ի մա-
լորութիւն ուրեմն կործանէաք, եթէ իտան
ի խոսն վարեալ՝ խաիր ի միջի ոչ զնէաք,
կամ թէ գասաջինսն, գոյնուայայնսն եւ
զբունսն յամենայնի իսկ եւ ի բնաւի կշիս նա-
սարակ յեանոցն, եւ նանդխապատիւ խո-
նարհապանաց եւ բազում մասամբք եղծելոց
հաշուէաք: Ար հմուտքն եւ ճշմարտակր
քննիչք եւ իրարնաիրք են, կարայ են վկայու-
թիւն հասաատութեան մատուցանել բանիցն
ասացելոց:

Դ. Բոցց եւ ոչ այս բնորութիւն շատ եւ
բուական էր, այլ պիտոյ էր յամենայնի եւ
աւելայոցն ի գիտութիւնս ճշտութիւն եւ ա-
նուանք նորայք. վասն այնորիկ եւ մեր եր-
կրսրց հոգարարձութիւն գոսցունց էր: Միտվ
միայն գոյր հնար ի կէտ անյր հասանելոց,
այն իսկ է քննելոյն եւ խուզելով թէ ս'րոյկս
կամ ս'րգունակ մեր նախնիք գոյս նիչ կամ
գոյն նիչ անուն թարգմանեցին, յոր եւ բա-
զում զիւրութիւն նոյստա լինէր անուանեալն

: Ձոյս բնաբութիւն իմաստուն եւ հասաատուն
գասնաոք քննողեցուցէ թեզ նկարագիրն ուսմանց-
Վիեն. 1845, էջ 25—46:

Նոր բառայիրք, երկայնժամ անակեան գործ մեծարդայ Հարց Սրբոյն Ապարու, եւ մանաւանդ բազմասյուսիկ մատենադրութիւնք եւ թարգմանութիւնք նախնեաց. զի այս մատենանք են, որ բազում կարեւոր եւ նորապիտ անուանա մատակարարեցին, յորոց մինչեւ ցայսօր գրկեալ գտանելք բարբառ մեր, որոյչս թէ շունչ անդուստ ի վազուց, եւ եթէ պէտք ինչ նոյնպիսեացն լինէր, Հնարեալքն եւ կարկատեալք գրաւեալ սնէին զնոցին տեղի: Բայց բազում անգամ Հարկ եղև մեզ վասն պէտքս պիտոյից անձամբ ի խոյզ արկեալ սրտնել զհին եւ զնոր մատենան ոչ գրողմեայս, եւ բնթմնայ անգր իսկ ի բուն ազրերս յունական օրինակաց գրոցն թարգմանելոց, նա եւ ուրեք ուրեք բննել գարարացին եւ գոյարսիկն առ մտաց Հայերէն անուանցն քաջ ի վերայ Հասանելոյ: Այսպիսի աշխատութեամբ բազում անուանոց միտք եւ գորութիւն յայնանայոյն եւ ուղղապոյն գործեցաւ, եւ ոչ սակաւ նորապիտք ի մէջ եկին: Այլ գորս միանգամ յետ գրողմելոյն գտեալ է մեր, եւ ի բուն կարգի անգ գրոցս չիք, գայն ի յուելյուամին խնդրեալ գացեա:

Եւ Այլ յորժամ ի նախնեաց անախ շոտաք տո պժմ գանուանան որ պիտոյ էին եւ կամ շոտք իսկ Հնար գտանելոյ վասն նորոպ իմն գլուալոցն լինելոյ, Հարկ լինէր այնուհետեւ նորս ինչ մարթէլ յօրինել. այլ ոչ եթէ այնժ

Հարկի զիջաք ամենայն ուրեք, և ոչ իբրև տէրութեամբ և իշխանութեամբ ի վերայ լեզունն ձևոն արկաք ժպրհել յանդգնել անուանս անխտիր սակզծանել, այլ յորժամ անհնարին կարևուր էին և հարկ ի վերայ կայր սակս արկանել ի կիր, և միանգամայն յորժամ մարթ էր հաստատուն և անկասկածն կանոնօք ինչ յորինել: Ուր այս ամենայն պայմանք ի միասին միանգամայն գտան, յայնժամ նոր ինչ հայերէն անուն իշխեցաք կաղմել, և այն մեծաւ երկիւզածութեամբ այս ինքն, վասն մէն մի անուան, զոր յորինելն կամէաք, Հինդ, վեց, տասն և երբեմն յիսուն և աւելի ևս օրինակս նոյնպիսի անուանց ի նախնեացն զիրս գտեայ և սասուցեալ զնոցին կանոնս, նման նոցին յօկեցաք, կամ զնոյնպիսի յօկայս յայրոց ընկալաք. որպիսի ինչ Ipotenusa, Ներքնաձիլ (Հակուզիլ). Elioscopio, Արեւադէտ. Trapezzoid, Սեղանակահերց (տրապիզիտ, տրապիզեան քառանկիւն). Zecca, Լումոյանոց (փոյերանոց). նոյնպէս Կառւարաց (Թոչուն), Շնչափոխութիւն, Բարբառարան, Հեռագրութիւն, Երկնախօսութիւն, Շոյենաւ, Շոյեկասք, այլովք հանդերձ: Այլ երբեմն ևս վասն վայելչութեան երկոքումբք անուամբք զիրան յայտ արարաք. որպիսի ինչ Margravio, Սահմանակալ կոմս. Buzzago, Ջրամարգաց անդղ, և այլք. զորոց ամենեցունց վստահութեամբ մարթեմք աւել, թէ երկայն քննու-

թեամբք եւ խորհրդովք, եւ պէտպէս հասա-
 նեցաւցիչ պատճառաք հասառուեալ են : Եւ
 թէպէտ, սրպէս մարթ է եւ յորինակաց
 եղեյսց ասնույ թ միա, թ յորինել մերում
 գանուանս պայտսիկ, յայտարարցնս քննեալ
 յուրեցար պայ եւս հին եւ գնար յեղուս գհա-
 մեմասս մերում բարբառոց աս թ պասնել թ
 նասին անուանս յոյսածպս եւ բաս մասցն
 թարգմանել վայելչութեամբ. սակայն մեմա-
 սկէս պուշտցար ասնույ մուծանել թ նայանէ
 թ մեզ անուանս սյրապիս եւ օտարս : Այլ սօ-
 վին սչ եթէ գտգտաս թիւն յեղսին, գոր թ
 սմին ըստ իւրում շափու վայել, բասնայ ինչ
 կամէաք. վասն սրայ սր սյնպիսի էին ա-
 նուանքն, պի շէր ինչ մարթ նային հայերէն
 վայելուչ անուանս կազմել, սրպէս Սոյաթ,
 Զինկ, Ազկապի եւ այլք, յայնժամ գնասին
 ասեալ եղար, սակայն գնշանապիրան փոփո-
 յեցար պի մի մեզէն ինքնակամ եւ ասանց
 ինչ պատճասաց խոսարիցիմք թ կանանէն,
 գոր սյնպէս միարան եւ անխախուս յամե-
 նայն իսկ թ պիրս թրեանց, պահեցին նախ-
 նիքն սր իշխանքն են յեղսին. սրպիսի ինչ
 Բուպսաման, Ապիբաֆե, Կարապիտն, Աակինթ,
 Յասպիս եւ այլ եւս նայնպիսիք. բնոյ սր հայե-
 չեալ եւ մասեմարաց յեաին գարուց սր
 հարկ իմն էր բանս ինչ օւսմանց յայլոց յե-
 գուաց ասնույ հանապաղ փոփոխելոյ գնշա-
 նապիրան ասնուին, սրպէս Հարկան, Զայիս-
 կսս, Զենթի, Նապիր, Ապիմաս, Աոյսիգք,

այլալին հանդերձ: Իսկ ուր ոչ այնչափ ինչ կարեւոր է ին սնուսնին, կամ կարի իմն մանր իրաց էին, և կամ կարօտ ասուելոյցն շննու թեամբ, նոցին ատալի առ սյժմ համա-
 ոտ մեկնութիւնս միոցն կարգեալ, սյլում գործոյ և ժամու պահեցար միում միում ի նոցանէ ճշգրիտ հայերէն անուանս պատ-
 շանցուցանել կամ գտանել: Սրինակք նախ-
 նեայն ուղղապարտ թեան հուանեցուցին զմեզ
 բազում ուրեք ալ, եւ Երկրաբանութք գրու-
 ձել գտնուանս, սրոյնս բազում անդամ աննէր
 և բազմահմաս մեծարգոյ Հոյր Գարբիէլ
 Վարդապետ Աւետիքեան և սյլք ի ակզեկաց-
 րացց ոչ եթէ օրէնս ինչ սահմանեմք աստէն
 ի սմին, թէ արդեամբք այնպէս պարտ իցէ
 ընթեանսլ:

Ձ. Բազում անդամ վտն գիւրթաց
 զմիտս բանից գործելոյ նշանաւ ասակց ի կիր
 սրկար զայնպիսիան ի ստմբական անուանց
 անախ, որ կամ գուհիկք էին, կամ թիւրեալք
 բոտ նշանակութեան, և կամ սակաս ին կառ-
 կածելիք. նշանս ասակց գրուձեցար պարձեալ
 և ի վերայ այնոցիկ, որ յորինեալ էին օտար
 և ոչ ուղիւ ճաշակաւ. սրոյնի ինչ Մտկա-
 նուն, Բազհիւսական, Լնթակոյտութիւն,
 Որակութիւն, Արասնութիւն, Ներարտա-
 գրեալ, Տրամախոհութիւն, Բացասել, Սոս-
 բանել և սյլք բազումք, գորոց իմաստու-
 թեամբ գնոցն գառաստան գտակցու և բազ-
 մասակեակ մեծարոյ թարգմանիչն Բանա-

կան արուեստին Սուսուէի³, և գրադուժս ի նոցանէ իբրև ևկամուտ և խուժդուժս ի բաց թոզեալ, զպննուադոյնսն և գրունսն կարգեաց և գ ի տեղոջն: Չայսմ ամենայնէ և գորոց մինչեւ ցայսր խօսեցաք, յառաջագոյն իսկ ճառեալ է մեր յայլեայլ գիրս⁴ և նոյնպէս արարեալ. և ասալն այնչափ ինչ միայն ճասեցաք, որչափ կարեւորն էր առ ի ծանուցանելոյ զկարգն և զգոյժան, որով վարեցաք ի մատենիս: Թէպէտ և գիտեմք, զի առ քաջ և ուղիղ իմանալոյ զբովանդակութիւն այս ամենայն կարգաց և ընարութեան՝ Երկայնադոյն բանից սկսւք էին, սակոյն զոյնր ամենայնի գրնգարձակադոյնն բարում այլ կարեւորօք հանդերձ հատուցուք յառանձինն մատենի, ուր սկսպէս օգտակար տեղեկութիւնք ընծայասցին մերազգեայ ժողովրդեան, և նախնեացն ազգի ազգի կանոնք, որ մինչև ցայժմ անյայտ են մնացեալ կամ թէ սակաւուց ծանուցեալ, ի լուսաւորութիւն զսոյցեն»:

³ Բանա. Արուև. Սուսու. Վենետ. 1825. ի սկիզբն, Քարգմանիչն առ Ընթերցօղս. և էջ 314. 332. 333, և այլ բարում ուրեք:

⁴ Համ. Բառարան ՏՃԿ. և Հայ. Վիեն. 1841. Եղբ. : Բնական Պամ. Վիեն. 1842. Եղբ. : Դարասրբօս. Վիեն. 1844. Եղբ. :

Յիշենք այս տեղ նաև:

Համառօտ բառարան տանկերէն-հայերէն յօրինեալ ի Հ. Յակոբոս վ. Պօզանեան: Վիեննա 1841, 8⁰, Բ. տպ., 1858, 8⁰:

Գործիս բառերուն գտնութեան և ճոխութեան նպաստամտոյց եղած են Պօզանեանի Երիտասարդ աշակերաները, Գարսոյաշեան, Գաթրընեան, Յոֆմանեան և այլն:

Հ. ՍՐԱՊԻՈՆ ԷՄԻՆԵԱՆ

Հ. Գաթրընեանի աշակերաներէն է էմինեան: Մնած է 1823 Յուլիս 23ին Կ. Պոլիս. իրրև 15ամեայ պատանի մտած է վանք 1838, Սեպտ. 8ին: Զեռնացրուած է 26 Հսկա. 1845 և վախճանած վաղամեռիկ 12 Դեկտ. 1854, ի Վիեննա:

Գտասկան հայերէնի վերածնութեան դարուն ապրած, բնդունած է ինքն ալ կոյծ մը ոյն կրտկէն, որ հրդեհած էր Մխիթարեան Վարժարանը: Ասպ Գաթրընեանի և Գարազաշեանի առաջնորդութեան տակ պարպացաւ աւելի յառաջադէմ: Իւրացուցած գտասկան հեղինակներու խօսքի և արձայայտութեան նկարագրականները, ձուլած գտնոնք իր քնքոյշ և նուրբ արտայայտութեան ձևին հետ բնծայած է իր գրչին տակ բարբառ մը, որ քաղցրախօս և փափուկ հնչիւնով կը զերագանցէ նախորդները և պայլ

կու առջ սակեղէն յեզուի հմայքը իւր երանդներուն մէջ :

Յշտմեաց վարձանեցաւ, էմինեան : Իր թարգմանութիւնները խորհրդապաշտ (mythique) բազանդակութեամբ շին պատճառաւ : րայց անսնք պիտի մնան թանկագին պահարկներ հոյ մասննայրութեան մէջ, իրրեւ յաջողագոյն երկեր նոր պատական ըզուով :

1. Հ. Նիկ. Աւանկինեայ Վարժ եւ վարդապետութիւն Յիսուսի Քրիստոսի քաժանեայ ի մտածութիւնս վասն աւուր տարւոյ : Թարգմանեաց Հ. Սրապիսն էմինեան : Ի Վիեննա 1848, 12°, 49 թիւ + 655 :

Անձ անթ թարգմանութեանս՝ 1852ին թարգմանած է մասեանս նաեւ Հ. Ռուսթայէլ երկայնեանց (Սեզուեան) «ի լատին բնագրէ» : Սեզուեան Հին Գարսցի աշակերտ էր, Վիեննայի Միսիթարեան Միաբանութենէն : Որոչէս զի առթիւ ընծայեմ ընթերցողներուս ծանօթանալու էմինեանի սնին եւ թարգմանութեան արուեստին, կը գնեմ հոս երկու հասուած այս կրկին թարգմանութիւններէն :

ԷՄԻՆԵԱՆ, 49 162 :

Ա. եւ վարձազակի մատուցեայ առ Յիսուս աւէ, ոգչ եր վարդապետ, եւ համբարեաց ընդ նոս (Մատթ. ԻՁ) : Մասեաւ վարձազակի անաժօթապոյնս եւ նենգութեամբ, երեւք գուարթապինք էին նորա, ոյլ ի սրտին մթերեալ կայր թոյն ժանկարէր, ճերմ գմաշարէր գարանսն գործէր, նմա ոգչոյն տայր՝ առէ

Վիկտոր անախարացի: Վարդապետ կոչել, յորոյ աշակերտութենէլ զբժեալ ի բաց կայր: Համբուրէ, «Լըբրեւալ եւ ժառանգ զգլխաւոր նշանակ սիրոյ՝ զսրծի սատանայի առնել» (Ս. Ամբր.): Եթէ տեսանէիր զուրոյ ամենայն, զիս'րդ կշտամբեալ յոնց իմանէիր զնա զանն այնպիսի բանիցն եւ զնացից: Եւ սակայն ս'բշափ մեծ շար այն է զոր զուր զսրծես: Զի բաւական զարտաքին նշանակա եւեթ բարւոյ ջրխառնէի եւ զանականի բննայնցուցանել: Տես զուր թոյն շարաթոյն ի ներքս ծածկեալ կայցլ: Արդարեւ ոչ կշտամբեսցիս ի մարդկանէ, այլ յԱստուծոյ դատեսցիս՝ սբում ամենայն ինչ յայտնի է:

ՈՒՊԻՆԵԱՆ, ձեռագիր, էջ 341—342:

Ա. Եւ վազվազակի մատուցեալ առ Յիսուս ասէ. ուզէ եր' վարդապետ. եւ համբուրեաց ընդ նմա (Մատթ. ԻԶ. 49): Մատեաւ վազվազակի. որչափ անամթարար. նայնչափ կեղծուորազա. զուսրթ երեսոսք, թունաւոր մտոք: *Սբում զմաճացու նիթեր զարանս, նմա զուրջոյն մատուցանէր, ասէ Վիկտոր Անախարացի: Վարդապետ կոչել. յորոյ աշակերտութենէլ անպատմութեամբ մեկնէր: Համբուրէ. *Եւ ինչո՞ւ զգլխաւոր նշան սիրոյ կազմած սատանայի զսրծել (Ս. Ամբրոս. ի ԻԲ. գլ. Ղուկ.): Եթէ տեսեալ էր քս զայստսիկ՝ զի'նչ ի բանս եւ ի զսրծս ստղտեալ էր քս: Եւ սակայն ս'գ մեծի շարեացս: Զի շատ ցուցանել զարտաքին նշանս միայն քոջ ջրխառնէի կամ կրօնաւորի: Տես զի մի' ի ներքս թոյն զոգիցի: Ո՛չ ստղտանիցիս ի մարդկանէ, այլ դատեսցիս յԱստուծոյ:

ԷՄԻՆԵԱՆ, էջ 148—170:

Ա. Ածից զնա առ Աննա (Յովհ. ԺԸ): Որ ինչ անցք անցին ընդ նա զաննուպարչայն՝ զի բարոյն եւս իցլ քեզ բզձիւք ժպտովել եւ նկարել ի մաի, քան բու-

Նիւբ յանդիման կայացանել: Ո՛րչափ այլազգ այսօր
 էրէւի տեսիլ այնորիկ որ յՆրուսազէմն մտանէր, շան
 զոյն որ սակաւիկ մի յառաջագոյն: Իրբե՛ւ զի զոր-
 մանայի էն միւր մարդկան որ արագ արագ փոփո-
 խին ի ինդուիթենէ ի կատաղութիւն, ի գովութեանց
 ի թշնամանս, եւ ի մեծարելոյ յանարդել: Եւ զու յու-
 սոյցե՛ս ի մարդ: Հաւանեցս գանձն քո զի զամենայն
 որ ինչ միանգամ գժնդակութիւն մարմնոց, որ ինչ
 զրկանս պատուոյ մարթիցիս անէլ զմտաւ՝ զամենայն
 զայն Տեառնն մեծփայելչութեան հասուցին: Վշտա-
 կից լեր վշտացն. զբեզ ծանիր նմին պատճառս.
 սարջացիր: Եւ յորժամ տեսանիցես զՅիսուս զի յա-
 մենայնի լուս կայ, ուսիր եւ զու սրբով իմն լուս-
 թեամբ զրկանաց հասելոց ի վերայ որ յոյժ նուազա-
 զոյնք շան զնորոյն իցեն, եւ կամ թերես ի միաս
 եւեթ նկարեալ՝ ժուժկայեալ համբերել:

ՈՒՉՈՒՆԵԱՆ, մեռաղիբ, էջ 357—358:

Ա. Եւ անիմ զնա առ Աննա (Յովհ. ԺԸ. 13):
 Թէ զի՛նչ յոյսմ ճանապարհի եղև՝ սրբազոյնս ի սրտի
 քում խոկա՛, շան թէ ի բան բերցես: Ո՛րպէս ա՛յլ
 տեսարան է այսօր այնմ որ յՆրուսազէմ մտանէ, եւ
 աւուրբք կանխաւ: Զիա՛րդ յեղյեղուկ են միաք
 մարդկան. յուրախութենէ ի մոլեղնութիւն, յորհնու-
 թեանց ի նախատինս. ի սպասուց յայգանս: Եւ հաւա-
 տայցե՛ս մարդոյ: Զոր ինչ նեղութիւնս մարմնոց,
 զորինչ անիրաւութիւնս պատուոյ մարթ է բեզ զմտաւ.
 անէլ՝ հաւատա՛ թէ զոյրդ ումենայն արարին Տեառն
 մեծփայելչութեան: Կարեկի՛ց լեր, ծանիր՝ զբեզ
 պատճառ. ապաշուես՛: Եւ մինչդեռ ակնարկիս ի
 Յիսուս, որ առ բնաւ լուկ, ուսիր՝ սուրբ լուսթեամբ
 զկարի փոքրագոյնս հասուցեալս բեզ, կամ թերես
 զբժրունեալ եւեթ զրկանս անցուցանել:

Կ'ըսուի աւանդութեամբ թէ Հ. Ա. Բա-
զրատունի երբ ձեռք առած է թարգմանու-
թիւնս, դռչած ըլլայ. «Այս դրքի վրայէն
մտածական ազօ՞թք ընեմ թէ հայերէն սոր-
վիմ» : 1848ին, Օդեսոսին, երբ կը նաւէր
Գարսալաշիան դէպի Չմիւսնիա, իր ուղեկ-
ցին՝ Յովհ. Աւլանեանին կը մատուցանէր
գիրքս ըսելով. Առ կարգա՛ մատեանս, որ
Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի ոսկեղարեան հայե-
րէնով գրուած է. եւ օգտուելով սորիթէն կը
ճառէ դասական հայերէնի յատկութիւննե-
րուն վրայ :

2. Յիշատակարան քահանայական վա-
րուց կամ մեծի հովուապետի Յիսուսի Քրիս-
տոսի. յրատք ոգէշահք առ հովիւս Եկեղեց-
ւոյ իւրոյ եւ առ այլ քահանայս : Թարգմ. Հ.
Ս. Էմիլեան : Ի Վիեննա 1852, 12⁰, էջ 358 :

3. Երեմիքուեան բառագիրք, այս ինքն
գաղղիերէն-հայերէն-տանկերէն. գոր յօրի-
նեաց Հ. Ս. Վ. Էմիլեան : Ի Վիեննա 1853,
8⁰, Բ. տայ. 1871 :

Հ. ԵՓՐԵՄ ԶԱԳԼՃԵԱՆ

Ծնած է 30 Յունուարի 1824 Կ. Պոլիս.
Վանք Էկած 1 Յուլիս 1839 : Ձեռնադրուած
է 1 Նոյեմբ. 1845 եւ վախճանած 1911, Դեկտ.
23 Կ. Պոլիս :

Իր ընկերնէրէն Էկած են Այսրնեան, Էմի-
նեան, Սիպիլիեան եւ այլն : Աշակերտած է Գա-

Հ. ԵՓՐԵՄ ՉԱԳՐՃԻԱՆ

թրքճեանի: Իր աշխատութիւնները՝ Հայոց Պատմութիւն և ին պատճառ աշխարհաբար, սլափ շարագնեն զմեզ հոս: Չայբճեան իրրեւ աշակերտ Գաթրճեանի և Գարագաշեանի և ուսումնակից ճամճեանի, հետեւած է գտնական հայերէնի ուսման և ձեռք բերած անշափ հմտութիւն: Թէպէտ մէկ պարձիտն ունի գտնական հայերէնով, բայց այն մէկին մէջ ալ կը վայլի իր ճաշակը շտաբարձր ներութեամբ:

1. Մ. Տ. Կիկերոնեայ Ղեղիս կամ վասն Բարեկամութեան առ Տ. Պոմպոնիոս Ատափկոս: Բարգմանեաց Հ. Եփրեմ Չագընեան: Ի Վլադնա 1852, 4⁰, էջ 50:

Միտիթարեան Միարանութեան կոչմէն նուիրուած է մատենան ի նշանակ խնդակցութեան «ի բարենշտն աւար սերտութեան հանդիտի հարստեանց քաջասահմ և ազնուական Գրիգորի Պէյի Ալլահզօբեան»:

Երկրորդ զտան է նոր թարգմանչաց, որ լեզու կ'առնէ հոս և հրատարակ կ'եղլ: Թէ՛ թարգմանութեան արուեստն և թէ՛ զատկան լեզուն կը նրբանայ, կը կատարելագործուի. անոնք մեծ ուսուցիչներու ձեռնասուններն են և կը պարձեն անոնց առաջնորդութեան տակ: Թերին կ'ուղղուի, ճաշակի ու ելլի ուշապրութիւն կը պարձուի, հնչակունութիւնը, մեղմտկան հոսանքը աւելլի գուարթութիւն, կենդանութիւն կը պարթուցանէ:

Ժամանակը հասունութիւն, կենդանութիւն, ասնականութիւն բաշխած է լեզուին :

Ընծայականը գեղեցիկ ծաղկեպսակի մէջ պսպրիս ուզերմներ կը մտղթէ պսակաւորներուն :

«Ձեռնակապ քաղաքին զՀիւպատն քաջանուն, յայտարար իմոյ ցնծալից ուրախութեան Քեզ, Քա՛ջը, յղեմ : Ձջեմեռանդն իմ գիղձս փոխանակ ընդ իմ սա Քեզ բարբառեսցի : — Կացցէ անթարչամ յամայր ամս պսակն բոյորամեւ՝ զոր պսօք Քո գազաթն ընդունի : Յանախեսցին փառք Արամայ՝ ի յանախել Քոց ծննդոց, զոր եւ մայթէ Աւխաս, լինել Քեզ ի հազարս եւ ի բերս» :

Պիտի ուզիլի մատրուակել ընթերցողներուս բաժակ մը բարեկամութեան նառէս, եթէ շունենայի երկիւզ, թէ յառաջբերութիւններու յանախութիւնը պիտի չըլլայ զգլխի :

2. Կոր բարբառարան համառօտ հայերէն-տառակերէն. զոր յօրինեալ է Հ. Եփրեմի Ձագրեան : Ի Վիեննա 1850, 8°, էջ 465 :

Հայերէն Կոր բառադրքի պահանջը հարկ գրած է հեղինակին վրայ, ձեռնարկել աշխատութեանս : «Ձի ոչ մանկանց միայն եւ անտեղեկաց հայերէն լեզուի, այլ եւ յառաջայթեցողն եւ դարգացելոց ի նմին շահաւէալ լինիցի մատեանս, զամենայն անուանս եւ զոնս մատենադրաց Ասկեզէն դարուն եզաք ի նմին, յորոց միջի են եւ բազում անուանք՝

որ զոյս ասաջին նուազ ի նախնեացն մատենից արտաքս էրեալ՝ ի կարգ անուանց բարբառարանացն մտին. հանդերձ սոքիմբք եւ գրագումս յանուանցն յետին մատենագրաց, եւ զայն եւս՝ որ յայժմու մատենագրաց յօրինեալ իցեմ՝ կարգեցաք»։ Ոչ-դասական մասենագիրներէն ներս առնուած են յատկապէս Ղ. Փարսեցւոյ, Եղիշէի եւ Մ. Խորենացւոյ բառերը, որոնք աշակերտաց ձեռքը սովորական բնթերցանութեան նիւթ էին ոչ-Վիեննական Մխիթարեանց դպրոցներու մէջ։

Շատ ցաւ է, որ սյնպիսի համեղարան զրջէն չեն ծորած ուրիշ զործեր դասական հայերէնով։

Է. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

Մնած է 1823, Յունուար 20ին Կ. Պոլիս, Վիեննա հասած 1835 Օգոստ. 12ին. ձեռնագրուած 1845 Նոյեմբ. 1ին. Արբահայր ընտրուած 1886 Օգոստ. 18ին. եւ վախճանած՝ 1902, Յուլիս 21ին ի Վիեննա։

Թէպէտ 12ամեայ մտած է Մխիթարեան Կղերանոցը, բայց ցուցուցած է մտքի վաղամտ արթնութիւն եւ գեղարուեստասէր ճաշակ։ Իր աղերսը Գաթրբճեանի հետ եղած է եզրայրական եւ սերտ։ 1840ին, երբ Գաթրբճեան կը ձօնէր իւր ուղերձը Գարագաշեանին եւ ընկերներուն, առթիւ անոնց ձեռնագրութեան, Այտրնեան գեղեցիկ նկարա-

Հ. ԱՐՄԷՆ ԱՇԿԸՆԵԱՆ

գարդութեամբ կը սլճնէր շրջանակը: Իբրև տշիմ որտանի հետեւած է գրական շարժման, որ սկիզբ առած էր իւր աչքերուն առջև: Ապա իբրև ձեռնասուն Գաթրբնեանի տւելի խորացած է գասական հայերէնի ուսման մէջ և իր սուր յիշողութեամբ, ճաշակընտիր քիմքով և լեզուաղէտի հանճարով վարպետ հանդիտացած: Անձամբ ահանջալուր եղած ևմ 1900—1902 տարիներուն, թէ ինչպէս Այարնեան կը պատմէր ուղեւորութեամբ 1838—1840 տարիներու գրական շարժման մասին. իսկ իր գասական հայերէնի նրբութիւններուն անհամեմատ հմտութեան վկայ ևն իր կրկին Քերականութիւնները:

Գասական հայերէնի վարպետիս պրշէն մտքրիկ ճաս մը միտյն ծանօթ է ինձ ապագրութեամբ, այն ալ աւանց հրատարակութեան մնացած: Եթէ ուզիք ՚լ թէ Ատիւծը րդունդէն ալ կը ճանչցուի, աչքի առաջ ունենալով Այարնեանի այս թարգմանութիւնը, սխտի հոչակեմ գինքը գասական հայերէնի գերազանց վարպետութիւնը: Մանօթացանք գասական հայերէնով անուանի շատ հեղինակներու, մին քան գմիւսն սքանչելի, բայց Այարնեան կը խիլ սրակը ամէնուն ձեռքէն, ինչպէս ինձ կը թուի: Նա գիտցած է գեղեցկին, վսեմին տալ նաև գեղարուեստական գոյն և Երամ շտական ներդաշնակութիւն: Ձեմ տարակուսիր թէ այս կատարելութեան նպաս-

ասած է նաեւ մեծ աւաւցիչը՝ Գաթրընէան, որուն ձեռքի տակ կ'աշխատէր Այսրնեան:

Այս գրուածքը առանց նակատի վերնագիր կր կրէ:

Ճառ երրորդ վասն ուխտի աղփատութեան:

Բուն մասենին խորացիրը պիտի ըլլար՝
 Հօրն Ազիոսոսի Հրողիքիկեաց վասն
 երկն ուխտից վանական կենաց:

Որուն մասերն են՝

ա. վասն ուխտի աղփատութեան.

բ. վասն ուխտի զգաստութեան.

գ. վասն ուխտի հնազանդութեան:

Այսրնեան թարգմանած է այս երեք մասերն այ, եւ 1846ին յանձնած սոցազրութեան: Հնարաւոր եղած է սակայն աւարտել Ա. (= Գ.) նախն սոցազրութիւնն միայն եւ այնպէս ընդհատուած: Սենիմ աչքիս առաջ ձեռագիր Բ. (= Գ.) եւ Գ (= Ե.) նաեւրու թարգմանութիւնն ալ:

Պիտի շուղէի առանց նաշակ մը տալու այս գրուածքէն՝ բաժնուիլ անկէ:

Համեմատութեան պիտի պնեմ Հ. Մ. Ազեբեանի թարգմանութիւնը:

ԱՅՏՆԵԱՆ, ԿՔ 75—76:

Բ. երկուց իրաց միայն կամի Հայրս մեր զի զգոյշ կոչցեմք վասն նանդերձի. մի՛ վայելչութեան եւ պարկեշտութեան, եւ երկրորդ՝ զի զմեզ ի ցրտոց պահել բաւական իցէ, զի վասն երկուց այսոցիկ՝ նանդերձիցն ազանեւոց սկիզբն եղեւ, եւ այս իսկ է նորին վարձան: Եւ նոյն զարմեալ է վարգապետու-

թիւն երանելւոյն Բարսեղի որ յոյս առնու զԱռաքելւոյ
ստացեալն թէ, «Անիթք կերակուր եւ հանգերձս, եւ
այնու շատասցուք»: Յարում վայրի մի ոմն ի Սրբոցն
ասէ. Միտ զիր, ասէ, կերակուր ստաց Առաքեալ, եւ
ոչ փափկութիւնս, եւ հանգերձ եւ ոչ եթէ պատիւ
չքեզութեան: Պարտ եւ պատշաճ է մեզ կարևորօքն
եւեթ շատանալ. եւ գաւելին քան զայն՝ որ ինչ փա-
ռաւորութեան է եւ բնդունայնապարձ փառաց, ամե-
նեւին իսկ արտաքոյ վանացն մերձել հանել ասրա-
ղիբ, եւ մի՛ ի իբ օրինակաւ ներել, վասն զի բնդու-
նայնութիւն է եւ աշխարհական իբբ: Ս՛ն անդր ի
բաց տար զայն ամենայն. մի՛ մայլ աշխարհ՝ բնդ այս՝
ի ներքս:

Արչափ եւ քանինն վասն ոոցին իբաց զանգի-
տեալ երկնչէր երբևմն ի վանսն իբ սարբն Փրանկիտ-
կոս: Զի, որդէս ի ժամանակագրութիւնս նոցա
զբեալ ասանդի, մի ոմն յիբոցն՝ եղբայր եղիտ ա-
նուն, այր մեծանուն երևելի, որ եւ պաշտօնեայ
համօրէն վանացն կայացեալ էր, հանգերձս երկայնս
եւ փոռաւորս արար իբ, լոյնեալ մկեալ թեզանեօք՝
յապնիւ ինչ եւ ի ծանրացին նիթոյ: Զնս կոչեցեալ
սրբոյն Փրանկիտիկեայ յանդիման ասաջի եղբարց բազ-
մաց ժողովիոց, հրաման տայր ի բոց մերկանալ
զհանգերձն զոյն զոր զգեցեալն էր: Եւ ապա ինքնին
երանելին տեալ արկեալ զանձամբ զհանգերձսն,
սկսանէր կուպել խորշս խորշս զմիջոցքն, եւ յարգա-
բէր զքուսիթայն, կրկնէր եւ զթեզանինն զբազիօքն.
եւ այնպէս մեծաւ շքեզութեամբ պերճացեալ յորա-
նայր: Յայնժամ ուրևմն եւ զպարանոցն ի վեր ուղ-
ղեալ, պատուցեալ լանջօքն՝ ի մէջ անցեալ այնպէս
չբջէր զնայր, ճեմս ասեալ յամբազնայ զնայիբ: Եւ
անդէն ձայն արձակեալ ծանր եւ հնչական՝ աս եղ-
բարսն ժողակոյս յարբաւեալ ասէ. Ազջոյն բնդ մեզ,
ազգ մեծարեալ: Զարմացեալ յապուշ հարեալ կային
եղբարքն, իբրև տեսինն եւ լուսն զոր ինչ զարձէր
եւ ասէր այրն երանելի: Ապա յետ այնորիկ մեծաւ.

և անգժամբ և նախանձու բարբառեայ, յի ցտամամբ
զայրազին մեքեանայր գնանդերման, և իտաւբ անար-
զէր, և հանեայ յիւրմէն բնկեկայր ամենայն գորու-
թեամբն ի բաց: և ցեզրայրն կցիտ ասէր յու ի յու
ամենեկուն: Այս ու՛ յգպէս զգեցեայ շքին սրպիբ սաս-
րացեայք՝ կարգաց գոնականութեան: և ևնայ ինքն
իւրմէն զձուժ և անդանոյն և ևնց և կարն զգես-
տուն, և զգէժա երեսայն ի գուարթութիւն հեղու-
թեան փոփոխեայ ամսբախտն քաղցրութեամբ յնց
կցարսն սկսանէր բարբառել, և բազում մեզմական
զգոնութեամբ զամենայն հեղութիւն և զազրատութիւն
և զխոնարհութիւն սուսացանէր նայա:

և սրգ, և՛ զրարք, մի՛ լիցուք խորթք և սրպիբ
սասարացեայք ի կրօնաւորութենէ, այլ լիցուք սրպիբ
հարազատ, սրպէս զի ամենայնիւ պատնիցիմք նմա-
նոզ մար մեքում սրբոյ, սր է ինքն ազրատութիւն:

ԱՊԿԵՐԵԱՆ, Էջ 84—85:

և Ընդ վայելչական պարկեշտութեան և ցայն
է գիտել, զի հանդերձն պաշտպանեացէ զմեզ յերեսայ
ցրտոյ, յսր կարգեայ իսկ է: Վասն սրոյ ի բանն Գա-
ղտի, Վերիմք կերակուր և հանդերձա, և այնու
շատասցուք, ասէ սուրբն Բարսեղ. ՎՏես, զի սուս-
քեայն ասէ, կերակուր ի սնունդ, և հանդերձ ի ծամ-
կոյթ. և ոչ հեշտայիտ փոփուկս, կամ զգեստս պա-
տասականա: Մեզ բուսական պարտի լինել չարկու-
ւորն. իսկ մեծածախն և փասացին ի բաց սասարացիք
է ամենայն իբար:

Ձ. Գրի ի քրոնիկոնն Միմարից, թէ կցրայր կցիտ
այր երեւելի յայնմ կարգի, սր և կցեւ հանրական
ասաջնորդ, արար իւր զգեստ երկայն ի բարակ շա-
խաղէ, փայլուն, և թեզանաւոր: Կաշեայ պնա սուրբն
Փրանկիսկուս ի մէջ կցրարց, և ասաց սայ ինքեան
զայն զգեստ փասացի: և ասեայ զայն՝ արկուս ի գե-
րոյ զգեստս իւրոյ, յարմարեայ զձայս աս յանջօք,
զկնզուգն ի գլուխն, և զթեզանիսն ծայ ի ծայս՝ ըստ

աշխարհիկ ձեռք: և սկսու անձա ատնուլ աշխարհա-
նոց և յանջուսոց, և սիգաբայլ ասիւք. և աշեղա-
ձայն բարբառսով և իշխանական պերճութեամբ ողջոյն
ասցբ բոյսրից. Ողջ լիք ժողովեալդ պատուաւարք:
և ժինչդես դարձացեալ կոյին կգրաբք ընդ անակ-
նունելի գործ և բան ասն Աստուծոյ, նա յանկար-
ճակի իբրև: գոյբացեալ յոյի իւք՝ ի բոց և հան
յանննկ զզդեստն զայն զցոփ, և արհամարհանոք ըն-
կէց հետապնս ի բոց. և ասէ ցնդիս լուիյու ամե-
նեդուն. Այսպէս ազանին և նեմեն աստրախորթ սր-
գիք կարգիս: և այնպէս մնացեալ իւրով զձուձ
ձեռով, և զզէձս ի հեղսութիւն գուարթութեան փա-
խեալ, բազցբութեամբ խրատեաց զիւրն՝ յարդարե-
լով յազբատութիւն և ի խոնարհութիւն: Այս և
ձեք, ազաշեմ կգրաբք, ձի՛ լիցուք խորթացեալ գա-
ւակք կրսնիս, այլ սրգիք հարազատք. զի յամենայնի
նձան գասնիցի՞՞ք ձոր ձեքու՞՞ սուրբ ազբատութեան:

Շատ ցու է, որ շէ հասած մեզի կիկիւ-
րսնեայ վասն Միլտոնի ճասին թարգմանու-
թիւնը, զոր կատարած էր Այաքնեան նոյն
գասական յեզուով:

Է. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ

Է. Յովսէփ Գաթըրճեանի կրտսեր կգ-
րայրն է Հ. Սամուէլ, ծնած է 1827 Մարտ
19ին Կ. Պոլիս, փանք եկած 1841 Յունիս 2ին,
ձեանագրուած 1850 Հսկա. 13ին, փախճանած
1895 Ապր. 12ին, ի Տրիեստ:

Վայելում երկար տարիներ իր կգրօր վե-
րակացութիւնը Կգեբանացին մէջ՝ ուսած է
աս. սաս մեծ սասուցչին նաև հայերէն լե-
զուն: Գժրախտարար շէ աննցած նա նոյն

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱԹՐՐՃԵԱՆ

Լուսնոցը նշանաւոր հանդիսանալ զասական հայերէնն հեղինակութիւններով: Քերեւս նաև ժամանակի ճաշակին փոխփոխութիւնը պատճառ եղած է սա սյս, Երբ սուէլի աշխարհարարը կը փնտռուէր: Երբուր թերթին իրրև աշխատակից սկսաւ մաս առ մաս հրատարակել հոն Տարւոյն չորս եղանակներու նկարագրութիւնը, որ լսյս ահաւ առանձին հատարով ալ: Ունի աշխարհարարով սերիչ աշխատութիւններ ալ, սպայիր և ձեռագիր:

Իր հմտութիւնն Գասական հայերէնի մէջ Երեւան կը բերեն՝

1. Երանելուցն Յովհ. Ոսկեբերանի Կոստանդիանուպոլիսի եպիսկոպոսապետի յԱռերկայեցիս բուղրն Պատգոսի: Ճառ ԼԳ. ի բանն որ աւէ. Ունկնցիք լերուք ասաջնորպաց ձերոց եւ Խպատակ կացէք նոցա, պլովքն հանդերձ. ԺԳ. 17: Ի Վիեննա 1855, 8⁰, էջ 16:

Ճակատին վրայ ոչ թարգմանչին անունը կայ և ոչ ալ թարգմանութիւն ըլլալու մասին ակնարկութիւն: Ուղուած է արդեօք նոր թարգմանութիւնս իրրև. հին մը ներկայացնել: Յաւանդութենէ լսած եմ թէ Հ. Սամուէլ Գաթրճեան է անոր թարգմանիչը, թարգմանած յունարէն սկզբնագրէն:

Հայերէն չին թարգմանութենէն հասած է փոքրիկ հատուած մը միայն, հրատարակուած 1862ին Սակերերանի Պաւղոսի թղթոց ՄԼԿնութեան Բ. հատորին մէջ, էջ 567: Ասանկէ կը բերեմ հոս այս հատուածը, նոր թարգմանութեան հետ:

Հիմ թարգմանութիւն: Նոր թարգմանութիւն:

«Հնազանդ լերուք առաջնորդաց: Ձինչ, ասէ, թէ շար ոք է, հաւանի՞մք: Չար գիտ՞րդ ասես. թէ հաւատոյն ազագաւ, փախի՞ր ի նմանէ. մի՛ միայն թէ մարդ իցէ, այլ թէ եւ հրեշտակ յերկնից իջեալ: Ապա եթէ յարուցս վարուց, մի չննիցես... Լուր Քրիստոսի որ ասէ. «Յաթսն Մովսէսի նստան զպիբբն եւ փարիսեցիքն»... ունին զզատիւ, բայց վարուք են անմարտը. արդ մի՛ ի վարսն, այլ ի բանսն նայեցարուք. չանգի ի վարուցն եւ ոչ ոք զնստի...: Բանգի չմի գտաիք զի մի գտաիցիք» վասն վարուցն է եւ ոչ վասն հաւատուցն»:

Հնազանդ լերուք առաջնորդաց... Իսկ զի՞նչ, ասէ, յորժամ շար ասալնորդն իցէ. եւ չկոյցեմք նմին հպատակ: Է՞ր արագաւ կոչիցես զնա շար: Եթէ վասն հաւատուցն՝ խոյս տուր եւ խորշեալիք ի նմանէ, ո՛չ միայն յորժամ մարդ ոք լուր իցէ, այլ եւ հրեշտակ եւս իջեալ յերկնից: Ապա թէ շար ասես վասն բարուցն եւ զնայից, զայլ մի՛ ինչ չննեալ որոնեսցես: Եւ զայս ոչ եթէ ես յանձնէ ինչ տսիցեմ, այլ յատուածեզէն զբոց անտի ունիմ. չո՛ւր զինչ Քրիստոսն ասաց. «Յաթսն Մովսէսի նստան...»: Անցեալ ունին, ասէ, զբարձ աւագութեան, բայց կեան կեանս անսորբս: Բայց ո՛չ եթէ զնայիցն այլ բա-

նիցն նոցա միտ զիք մա-
նասանց : Վասն զնացիցն
նոցա չկրիցի ինչ ոք
առջմա : Եւ ընդէ՞ր : Քանզի
յայտնի իսկ է այն եւ ծա-
նոթ ամենեցուն, եւ ոչ
ինքն ինչ ասալնորզն,
թէ պէտ էւ բիւր շարեաց
պատճապարտ իցի, շաբ
ինչ էրբէք ասուցանիցի :
Այլ վասն հաւատոցն :
Քանզի այնու՝ զի չէ այն
յայտնի ամենեցուն, ոչ ինչ
զանգիւրիցի ժանտն հակա-
ռակս ինչ ուսուցանել : Եւ
այն եւս, թէ ՎՄ՛ զատիք՝
զի մի գատիցիք, վասն
վարուցն ասացաւ եւ ոչ
վասն հաւատոցն :

Հին թարգմանութիւնք, ինչպէս բազ-
մակէտներէն կը տեսնուի, շատ համառո-
տուած ձեւի մէջ հասած է եւ այս պատճա-
հասաւ սկար է համեմատութեան եզրք նո-
րին հետ որ ջանացած է պայծառ եւ լուսա-
ւոր բլլալ : Գասականներու խորհելու կերպը,
մասնաւորապէս արտայայտութեան ձեւը
զգայի է Գաթրըճեանի քով :

2. Վնիոք գոր հանեալ է Պրոսպերի
Ակուիտանեաց ի գործոց Սիրոյն Ազոստի-
նոսի : Թարգմանեաց ի յատիներէն է շ. Սա-
մուէլ Վ. Գաբրընեան :

Թարգմանութեանս տոպոգրութիւնը խա-
փանուած է իւր սկզբնաւորութեան մէջ,
յայտնի չէ ի՞նչ պատճառով: Չեւտոյիբը կը
պահուի Մխիթարեան Մատենադարանի մէջ:

Հ. Սամուէլ Գաթրքճեան ունի ընտիր
տաղեր Մխիթարեան Տաղարանին մէջ:

ՀԲԱԺԵՇՏԻ ԽՕՍԲ

Հնչեց ժամը բաժնուելու հայ հումա-
նիստներու մեծարեայ կուճասէն :

Մանօթացսոնք գալիննպսակ հումանիստ-
ներու հետ, որոնք անցուցին իրենց կեանքի
դարունը՝ ինչպէս մեղաներ՝ ծաղկալից
ծաղկադարդ մարդերու վրայ, հաւաքելու փո-
շիները ծաղիկներու եւ գործելու մեղր հայ
գրականութեան համար :

Վայելեցինք անոնց անոյշ բերքը եւ
գուարթացան մեր քիմքերը :

Ինչպէս ծանր է մեզի սոյժմ հրաժեշտը
անոնց բանասիրական կաճասէն, նոյնպէս
գժուարին եղաւ այդ մեղուներուն բաժա-
նումը փեթակէն եւ ծաղկալից դաշտերէն :

Կեանքի պայմանները պահանջեցին հե-
տանալ. շնչեց քամին, ու ինկան անոնք հե-
տու մարդերէ անապատներ, ուր կուչեց դա-
նոնք իրենց կոչումը : Անոնց բաղձադրաց
գործունէութիւնը դպրոցական եւ այլ աւ-
պարէզներու վրայ չներեցին արածիլ ծաղ-
կադարդ մարդերու վրայ. երկարժամանա-

կեայ անդսրձու թխնք տուտ անննց ընդու-
նակու թխնք, մեյրայսրձ արուեստը¹ :

Գասականի ուսումը կը պահանջէր ան-
պույ պեղերիլ պասական ամենաժայտիկ պաշ-
տափայրերու եւ յեանայանջերու վրայ : Ուր
կը յեպար կամ կը խափանուէր մեզան
խոշերու ապաստ եւ ժիւր պէտքի կանաչու թխն ,
կամ ուր կը վրդովէր իւր անդսրձու թխնք ,
նոն կը պայքէր իւր արայիւնարերու թխնք :

Մենք շնորհակալու թխն կը պարտինք
մեզու աջան աշխատու սրնէրուն , սրնք մա-
տակարարեցին մեզի մեզր եւ սարգեցուցին
անոր պատրաստու թեան արուեստը :

Հայ պրականու թեան պատմութեան մէջ
այդ մեծ գասակու սրնէրու , սասջին հայ
հումանիտաներու ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ, ԱՆՄԱՀ ԵՒ
ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ են եւ պիտի մնան : Եւ ես թող
կու տամ ինձ Երախտապէս պրամսմներով
պայցն տողերու մէջ ԿԱՆԳՆԵԼ ԿՈՒՌՂ ՄԸ
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆՈՆՅ , սրնք եզան վերածնիչ
եւ տամիչ հայ գասական յեզուի , հայ Հումա-
նիզմի :

¹ Կը պատմուի անննցար, թէ Հ. Բ. Չարլ-
Շեան ի Կ. Պոլիս, երբ Երկուր բաժանուէլ ետքը կը
պատահի իւր սիրելի ուսուցչին՝ Հ. Յ. Գաթրեանի,
պղպուրեկու մամանակ կ'ուղղէ հարցումս մեծ
ուսուցչին. « Հ. Յոսիփ, ի՞նչ կգու սակցարեան
հայերէնդ ». իսկ նա կը պատասխանէ յարցումն եւ
հեծեծախան. « Մտախա՛յ, մտախա՛յ, եւ ի միտին
ուսուցիչ եւ աշակերտ, կը թափեն արդունքներ :

Anhang:

DAS KLASSISCH-ARMENISCHE UND DIE WIENER MECHITHARISTEN-SCHULE.

ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

I. Das goldene Zeitalter der armenischen Literatur (407—450). S. 11—54.

Das goldene Zeitalter der armenischen Literatur beginnt gleich mit der Erfindung der armenischen Schrift (407). Da das Hauptziel ihres Erfinders dahinstrebte, durch die Schrift die Verbreitung und das Verständnis des christlichen Glaubens zu erleichtern, so müssen wir im voraus annehmen, daß die Sprache, in welcher die Heilige Schrift und andere patristische Werke übersetzt wurden, dem Volke verständlich war. Sie tritt uns bereits im Anfang auf klassischer Höhe entgegen. Bis zu dieser Vollkommenheit konnte die Sprache nur im Munde der Volkssänger ausgebildet worden sein, wie dies die Reste der alten, wahrscheinlich schon im ersten vorchristlichen Jahrhundert entstandenen und erhaltenen Lieder bezeugen. In der Zeit, in die die Schriftfindung fällt, war das armenische Königt-

reich, obwohl kurz vor dem Zusammenbruch, doch noch reich an Macht und Prunk und herkömmlichen Traditionen. Die Hofpredner standen noch stolz auf der Kanzel, und die Volkssänger sangen und erzählten von alter Heroen- und Sagenwelt. Sie boten der Sprache volle Nahrung zu einer reichen Entwicklung. Neben dem Königshofe blühte das Patriarchat, und die Kirchenboten durchstreiften die Städte und Dörfer, um das Gotteswort den Gläubigen zu predigen. Es waren hie und da auch Schulen errichtet. In diesem gemeinverständlichen Dialekt, in dem die Sänger dichteten und die Prediger sprachen, waren auch die Schüler des Maštoz erzogen. Ihre weitere Ausbildung im Syrischen und Griechischen hat ihnen geholfen, das vorhandene Sprachmaterial zu einer Schriftsprache emporzuheben. Die Verwandtschaft der Sprache der alten Lieder mit der Schriftsprache sowohl in der Grammatik wie auch in der Syntax ist sehr eng. In jenen ist die Sprache schon in ihren echt armenischen Elementen lebendig, in diesen bereits bereichert durch neue Lehnwörter aus dem Pehlevi, ohne dabei ihren armenischen Charakter einzubüßen.

Die regelmäßige, formenreiche Grammatik, die elastische Syntax, die nuancenreichen Präpositionen, die ähnlich dem Griechischen

den Satzbau bekräftigenden enklitischen Partikel und der reichhaltige Wortschatz verschafften der Sprache alle Möglichkeiten, um eine klassische Literatur hervorzubringen. Die Übersetzer des klassischen Zeitalters besaßen alle Vorzüge, um die Sprache zur klassischen Vollendung auszubilden.

Weil es am Anfang schwer fallen würde, eigenhändig eine neue Literatur zu schaffen, begannen sie damit, die klassischen kirchlichen Werke der syrischen und griechischen Kulturvölker in ihre eigene Sprache zu übertragen. Dort hatten sie vollkommene Muster einer gebildeten Denkart. Unzählige biblische und patristische Werke wurden ins Armenische übersetzt, bisweilen buchstäblich treu, ohne daß dabei der armenische Sprachcharakter irgendwie litt, in anderen Fällen in freiem Stil, indem sie sich an den Sinn hielten, in der Satzkonstruktion aber ihren eigenen Weg gingen.

In kurzer Zeit wurde nach Armenien eine ganze Bibliothek biblischer und patristischer Literatur verpflanzt, und zwar nicht ohne einen festen Plan. Der Katholikos Sahak und Mašoç, der Leiter der Literaturbewegung, verfolgten in Valaršapat konsequent den Plan, die biblische, exegetische, homiletische, hagiographische, historische und liturgische sowie kanonische Literatur ihrem Volk zu-

gänglich zu machen. Vieles davon ist erhalten, vieles verlorengegangen. Eine Liste der erhaltenen Schriften ist S. 119 ff. angegeben.

II. Das silberne Zeitalter der armenischen Literatur (450—572). S. 55—82.

Es ist schwer, genau festzustellen, wo eigentlich das „Goldene Zeitalter“ der armenischen Literatur aufhört und wo das „Silberne“ anfängt. Es besteht große Wahrscheinlichkeit, daß gleich nach dem Tode der großen Meister Sahak und Maštoç (438/439) der Aufschwung der kulturellen Bewegung nachgelassen hat. Die kirchlichen sowie die politischen Verhältnisse zwischen Armenien und Persien spitzten sich zu, der Aufstand vom Jahre 451 folgte. Dieser wurde zwar bald unterdrückt, doch konnte die innere Ruhe lange nicht zurückkehren. Die Folge war das Aufhören des kulturellen Gedeihens.

In besseren Verhältnissen befand sich um diese Zeit Römisch-Armenien. Hier erwachte erst jetzt das literarische Leben, dessen Samen der hl. Maštoç um 421 ausgestreut hatte. Der Katholikos Giut (um 570 und etwas später der Geschichtsschreiber Lazar, welche ihre Ausbildung im „Römerland“ genossen hatten, machen öfters davon Erwäh-

nung, daß sie Mitschüler in Römisch-Armenien hatten. Lazar weiß sogar mitzuteilen, daß es dort eine Übersetzungsschule gab, die für Groß-Armenien die Literatur besorgte. Zweifellos stammen unter anderen Moses und Chosrovik aus dieser Schule. Als Chosrovik mit seinen Übersetzungen nach Armenien kam, wurde er von den feindlich Gesinnten an der Grenze getötet; auch Moses fiel ihrem Hasse zum Opfer. Lazar, der diese Einzelheiten mitteilt und das Vorhandensein verschiedener patristischer Schriften bezeugt, macht leider keines von den Produkten dieser Übersetzungsschule namhaft. Ihr müssen aber der Alexanderroman von Pseudekalisthenes, die Schriften des Gregor von Nazianz und manche andere unbedingt angehören. Den Alexanderroman benützt Lazar in seinem Geschichtswerke. Die klassisch-armenische Sprache hat in diesen Übersetzungen viel von ihrem Glanze eingebüßt; besonders im Satzbau fühlt man den griechischen Einfluß.

Eine zweite Schule auf griechischem Boden treffen wir in Jerusalem. In palästinischen Klöstern lebten um diese Zeit viele Armenier. Ein Kolophon am Ende der Antoniusvita besagt, daß sie „in der heiligen Stadt Jerusalem übersetzt worden ist im Jahre 450 der Ankunft unseres Herrn Jesu Christi,

in dem Jahre, als der selige Maštoç nach guter Laufbahn hinschied“. Da der selige Maštoç schon vor genau zehn Jahren gestorben war, ist das gegebene Datum entweder um zehn Jahre zu reduzieren oder in Maštoç ein anderer Zeitgenosse zu verstehen. Der Verfasser will hier eine Entstellung des Namens Hesychios sehen, der um 450 in gutem Rufe in Jerusalem starb. Aller Wahrscheinlichkeit nach sind dieser Jerusalemer Schule folgende Schriften zuzuschreiben: Hesychios' Jobkommentar, das Jerusalemer Lectionarium und manche andere exegetische und aszetische Werke, die, obwohl sie aus nach-klassischer Zeit stammen, doch in einem reinen Stil verfaßt sind.

In Armenien selbst fängt die Literatur am Ende des 5. Jahrhunderts wieder an aufzublühen: Prominente sind Johann Mandakuni und Lazar von P'arpi. Eine Umgangssprache ist jetzt im Gebrauche: einfach, gediegen, der Vulgärsprache eng verwandt, stark beeinflusst von der Literatursprache der beiden vorangehenden Perioden. Dieselbe Sprache beherrscht auch die Korrespondenzen des folgenden Jahrhunderts.

Die präpositionellen Suffixe der hellenophilen Schule sind dieser Periode unbekannt.

Eine Ausnahme in seiner Eigentümlichkeit bildet der zweite Brief des Katholikos

Babgen (506/7). Obwohl die Echtheit des Briefes dem Inhalte nach unantastbar ist, kann er sprachlich aber unmöglich dem ersten Viertel des 6. Jahrhunderts angehören. Die Sprache näher betrachtend, kommt der Verfasser zu dem Schlusse, daß dieser Brief, da er im Originale um 572 verbrannt war, erst um 607 aus dem Griechischen in Edessa rückübersetzt ist. Unter anderen verriet das Wort *šaragrem* = *συγγράφω* die Posteriorität des Briefes.

III. Die hellenophile Schule (572—603).

S. 83—120.

Bisher hat man das Gründungsjahr dieser Schule in die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts verlegt. Obwohl die Philologen darüber öfters Bedenken aufkommen ließen, wagten sie doch nicht, die Zeit genau festzustellen. Die Haupthindernisse hiefür verursachten Moses Khorenatzi und Elisäus, welche, aus der hellenophilen Schule kommend, als Schriftsteller des 5. Jahrhunderts galten. Da in neuerer Zeit vom Verfasser für den ersteren das Jahr 820 und für den letzteren das Jahr 590 als terminus post quem aufgewiesen wurde und damit die genannten Hindernisse beseitigt sind, so hält der Verfasser die Stunde für gekommen, auch die

Gründungszeit der hellenophilen Schule endgültig zu bestimmen.

Von den Resultaten der klassischen Arbeit Prof. J. Manandians über die hellenophile Schule ausgehend, unterscheidet der Verfasser mit Manandian vier Gruppen im Raume der genannten Schule, und zwar:

I. Gruppe: 1. Dionysios Thrax; 2. Das Buch der Chrie; 3. Philo der Hebräer; 4. Hl. Irenäus.

II. Gruppe: 1. Timotheus Aelurus; 2. Aristoteles, *περί ἑρμηνείας*, 3. Aristoteles, *κατηγορία*, 4. Porphyrios, *εἰσαγωγή*, 5. Jamblichos, Kommentar zu *περί ἑρμηνείας*, 6. Jamblichos, Kommentar zu *κατηγορία*.

III. Gruppe: 1. Davids Prolegomena; 2. Analytik zu Porphyrs *εἰσαγωγή*; 3. Fünf Probleme über Einteilung; 4. Kommentar zur Analytik zu 14 Kap. Arist.; 5. Elias, Kommentar zu Aristoteles' Kategorie; 6. Fragmente des Kommentars zu Aristoteles' Kategorie.

IV. Gruppe: 1. Nonnos, Scholien; 2. Aristoteles, *περί χάσμου*.

Diese Gruppierung der Schriften kann nur sprachlich, nie chronologisch als richtig angenommen werden. Unter den vier Gruppen besitzt ohne Zweifel die erste Gruppe chronologisch die Priorität, und Dionysios

bildet darin den Eckstein der hellenophilen Schule.

Es ist nicht leicht zu erklären, wie der Armenier dazukam, eine für die Griechen bestimmte Grammatik wortgetreu, ja sogar sklavisch, ohne jegliche Anpassung an die Muttersprache, ins Armenische zu übertragen. Er, der unbestritten ein guter Kenner des Klassisch-Armenischen war, erlaubt sich, ohne Störung eine mit propositioneller Wortbildungskraft versehene Sprache mit gedachter Absicht Glied um Glied ins Armenische zu übersetzen, nicht nur die technischen Ausdrücke, sondern auch die Konjugationen mit ihrem variierten Modus.

Die Ergebnisse einer solchen gewagten Probe konnten selbstverständlich für eine nicht mit gleichen Befugnissen versehene Sprache fatal sein. Verfolgte der Übersetzer dabei die Absicht, die armenische Sprache nach dem Griechischen neu zu gestalten? Wahrscheinlich nicht. Der Verfasser vermutet, daß der Zweck einer solchen Unternehmung nur darauf abzielen konnte, den Griechisch lernenden jungen Armeniern die Denkweise der Hellenen begreiflicher und anschaulicher zu machen.

Die einmal nach dem griechischen Muster hergestellten technischen Worte faßten

in den Schülern der Grammatik festen Fuß und wurden weiter gebraucht.

N. Aghbalian auf der Suche nach den Spuren des Übersetzers des Dionysios gelangte zu der Vermutung, daß der Übersetzer aus einer Gegend stamme, wo Schneelawinen, Weinreben usw. vorkommen; er kennt die Provinz Taraun und deren Städte, lebt in näherer Umgebung der Mamikonier. Gestützt auf diese Ergebnisse, neigt Manandian zu der Behauptung, daß die Übersetzung in einem Milieu gefertigt ist, das in unmittelbarer Nachbarschaft der Byzantiner liegt, nämlich in westlichen Gauen Armeniens. Diese Ansicht will er damit begründen, daß die dritte Gruppe, die der ersten sprachlich sehr nahesteht, inhaltlich nach chaledonischer Richtung hinstrebt, dagegen die zweite Gruppe die monophysitische Lehre vertritt.

Über die Zeit, in der diese Gruppen wirkten, sich genau auszudrücken, vermeidet Manandian. Nur für die zweite Gruppe weist er die Zwischenzeit von 552 bis 564 auf.

Um die Entstehung, das Milieu und die Tätigkeit der hellenophilen Schule anschaulicher zu machen, wählt sich der Verfasser den armenischen Krieg vom Jahre 572 zum Ausgangspunkt. Der Aufstand dieses Jahres war ein Signal zu dem zwanzigjährigen Krieg zwischen Persien und Byzanz. Gleich zu Be-

ginn des Krieges mußten viele Armenier, darunter die Fürstenfamilien und die hohe Geistlichkeit das Land verlassen und auf byzantinischem Boden Zuflucht suchen. Die Flüchtlinge, darunter auch der armenische Katholikos Johann, gelangten nach Konstantinopel, wo ihnen Kaiser Justin gastfreundlich entgegenkam. Lange mußten sie hier in der Verbannung leben. Die adelige Jugend brauchte Ausbildung, und die griechischen Schulen wurden ihnen zugänglich. Um den der griechischen Sprache Unkundigen den Unterricht zu erleichtern, übersetzte man die Schulbücher in verständlicher Weise ins Armenische (Grammatik, Rhetorik usw.). Das gewagte Stück, bei den Übersetzungen die hellenische Denkweise beizubehalten, dürfte von einem unternommen sein, der mit seiner Autorität bei den Zeitgenossen Ansehen genoß. Eine solche Persönlichkeit war unbedingt der Oberfeldherr Wardan, der Mamikonier, der, um 575 nach Konstantinopel zurückgezogen, ebenfalls in der Verbannung weilte. Elisäus, der um 590 in seinem Auftrage die Geschichte des armenischen Krieges niederschrieb, lobt seine Neigungen zu Wissenschaften und seine literarische Ausbildung. Es ist wahrscheinlich nicht ohne Absicht, wenn Elisäus in seinem

Widmungsworte sich öfters der philonischen Ausdrücke (= I. Gruppe!) bedient.

Daß tatsächlich Konstantinopel das Betätigungsmilieu der hellenophilen Schule war, und zwar während der zwanzigjährigen Kriegsdauer, wird durch das Kolophon bestätigt, wonach das Buch der Wesen (*Girk' ēakaç*) im Jahre 576/577 im Auftrage des Kathalikos Johann, der nach 572 in Konstantinopel weilte, aus dem Griechischen ins Armenische übersetzt sei. Zur Argumentierung dieser Hypothese führt der Verfasser auch den Beweis, daß die um 577 von Eutybios, Patriarchen von Konstantinopel, veröffentlichte und nach kurzer Frist zurückberufene Schrift über Verschiedenheit der Naturen im gleichen Stil (= III. Gruppe) zu gleicher Zeit ins Armenische übersetzt ist.

Manandians Datierung bezüglich der II. Gruppe ist nach dem Gesagten zu früh. Seine Hypothese stützt sich auf den Todestag des Dioskur, welcher bei Timotheus, *Antirretika*, am 5. (var. 7) Thoth, 2. Sept. und 6. Hori angegeben wird. Um den armenischen Monatstag chronologisch dem 2. September gleichzusetzen, schlägt M. vor, den „6. Hori“ in „26. Hori“ zu korrigieren. Mit dieser leichten Korrektur bekommt er die vier Jahre 552 bis 555. Da aber (nach Theopist)

Dioskur am 4. September 454 starb, so schlägt er eine zweite Korrektur vor: „Thoth VII. Sept. IV. Hori XXVI.“ Das Zusammentreffen dieser Monatstage ist nur in den Jahren 560 bis 564 möglich.

Daß die angeführte Stelle in den Handschriften korrumpiert ist, unterliegt keinem Zweifel. Weil die Antirretika aber erst zu Anfang des 7. Jahrhunderts in Armenien zum Vorschein kommt, und zwar in einer Weise, die deren neue Einführung verriet, so schlägt der Verfasser vor, den Todestag Dioskours wie folgt zu korrigieren: Thoth VII. September IV. Sahmi VI., deren Zusammentreffen chronologisch auf die Jahre 601 bis 603 fällt. Der Kopist hat wahrscheinlich in *Անգարեմբեր Գ. ՍԱՀՄԻ* des Originals irrtümlich *Անգարեմ. երկրորդ ՀՈՅԻ* gelesen.

Timotheus selbst sowie die anderen Schriften der Gruppe II. vertreten die monophysitische Lehre der Hypostasis. Die Notwendigkeit solcher Schriften wurde in Armenien erst nach 590 bis 606 fühlbar, als nach dem Friedensschlusse zwischen Chosroes II. und Mauritius die wirtschaftlichen Beziehungen beider feindlichen Länder wieder hergestellt wurden. Es wurden zahlreiche Schriften dyophysitischer Lehre in Armenien eingeführt. Um diese zu bekämpfen, war das Patriarchat genötigt, mono-

physitische Literatur herbeizuschaffen. Wie es aus dem Briefe des Katholikos Abraham (607) ersichtlich ist, hatte das Patriarchat dazu in Edessa, im Zentrum des Monophysitismus, eine Übersetzungsschule errichten lassen. Sie verfolgte die Übersetzungstechnik der Konstantinopler Schule, blieb aber streng dem griechischen Satzbau anhänglich.

Der Stil der hellenophilen Schulen erschien zuerst in Persisch-Armenien fremd, man gewöhnte sich aber nach und nach an die technischen Ausdrücke. Die Grammatiker, die Rhetoriker und die Dogmatiker eigneten sich den Stil an. Auf diese Weise erlangte der hellenophile Stil allmählich in der armenischen Literatur das Bürgerrecht.

IV. Die armenische Sprache im Laufe der Jahrhunderte (407—1840). S. 121—136.

Die Literatursprache hat nach der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts ihren klassischen Charakter verloren. Das armenische Königreich war um 428 gestürzt worden. Die politischen Verhältnisse, insbesondere aber der mazdaische Religionszwang, brachten das Land in Aufstand (451). Der Befreiungskrieg mißglückte, damit wurde auch die kulturelle Bewegung geschädigt. So in Per-

sisch-Armenien. Auf byzantinischem Boden, in Römisch-Armenien, wo um 420 Maštoç armenische Schulen gestiftet hatte, sowie in Jerusalem, wo um diese Zeit mehrere armenische Klöster ins Leben gerufen waren, herrschte noch Ruhe und wurde die Literatur weitergepflegt. Wahrscheinlich gehören dieser Periode jene Übersetzungen an, in denen die Sprache, wenn nicht auf klassischer Höhe, doch noch in ziemlich reiner Form hervortritt. Man spürt in manchen Schriften stark, in anderen schwach die griechische Syntax; es kommen dabei aber auch schon die Elemente der Vulgärsprache zum Vorschein sowie die von den Klassikern vermiedenen Suffix und Wörter.

Einen fatalen Eingriff in die Sprache unternahmen dann die hellenophilen Schulen, die nach 572, dem Aufstande Armeniens gegen Chosroes I., in Konstantinopel und in Edessa gegründet wurden. Sie begannen verschiedene philosophische Werke ins Armenische zu übersetzen. Da es für philosophische Begriffe keine fertige Terminologie gab, so versuchten die Übersetzer nach dem Griechischen präpositionellen Wortbildungssystem neue armenische Termini zu bilden und eine dem Griechischen entsprechende Syntax einzuführen. Die Konstantinopler Schule nahm in ihren Arbeiten eine noch einigermaßen

freie Richtung, die Edessenische Schule dagegen trachtete nach einer sklavischen Wiedergabe der griechischen Satzkonstruktionen, wobei die Sprache nur noch in den Vokabeln armenisch blieb. Die Schriften von Dionysios Thrax, Philo, Irenäus, David, Aristoteles usw. sind die Machwerke dieser beiden Schulen.

Diese Erneuerungen wurden zuerst von den Gelehrten akzeptiert und fanden nachher einen allgemeinen Gebrauch. Ihrem Beispiel folgten Step'anos von Siunik' (8. Jahrhundert), Gregor Magistros und sein Sohn Gregor Pahlavuni (11. Jahrhundert) in ihren Übersetzungen aus dem Griechischen.

Der arabische und persische Einfluß auf die Sprache und Literatur war sehr gering. Erst im 11. Jahrhundert wurden einige medizinisch-astrologische Werke aus dem Arabischen und Persischen ins Armenische übertragen, wodurch mehrere Termini gleichzeitig akzeptiert wurden. Da diese Literaturgattung mehr für das Volk bestimmt war, so zeigt sie eine vulgärarmenische Färbung. Das Vulgärarmenische beeinflusste überhaupt seit dem 13. Jahrhundert die Literatursprache sehr stark.

Anfangs des 14. Jahrhunderts wurden in Armenien abendländische Missionshäuser ge-

gründet. Es wurden mehrere theologisch-philosophische Werke ins Armenische übersetzt. In der ersten Periode war die Sprache tadellos. Die Fratres unitores gingen dann aber bald ihren eigenen Weg, indem sie sklavisch das Lateinische nachahmten. Die in Rom gegründete armenische Schule (17. Jahrhundert) bildete nachher noch eindeutiger ihre neue Sprache nach dem lateinischen Muster aus. Damit war der Tiefpunkt in der armenischen Sprachentwicklung erreicht.

Es war die Aufgabe der Mechitharisten-Kongregation (seit 1701), die Schriftsprache wieder auf ihre klassische Höhe zurückzuführen. Mechithar, der Stifter, und seine Schüler bemühten sich, zuerst die Latinität und die Spuren des Vulgärrarmenischen aus der Sprache zu tilgen. Es gelang ihnen, zunächst die Sprache wieder auf das Niveau der Literatur des 12. Jahrhunderts zu heben. Es wurden mehrere alte Literaturwerke herausgegeben, Wörterbücher und Grammatiken verfaßt und in Prosa und in Versen die schöne Literatur gepflegt. Dies alles waren die Leistungen der Mechitharisten von Venedig. Sie verwendeten dabei große Energie und Ausdauer, wurden aber nicht darauf aufmerksam, daß die Sprache noch nicht zu ihrer klassischen Höhe regeneriert war, weil sich durch die Elemente des 5. bis

13. Jahrhunderts noch keine reine Schriftsprache zusammensetzen ließ. Denn auch die armenische Literatur hatte einst ihre klassische Periode besessen.

V. Die Renaissance des Klassisch-Armenischen. S. 137—188.

Die Renaissance des Klassisch-Armenischen verdankt ihre Entstehung der Wiener Mechitharisten-Kongregation. Es war Pater Josef Gatherdjian, der zuerst darauf aufmerksam machte, daß die im 19. Jahrhundert allgemein gebrauchte Literatursprache eine Mischsprache sei, die sich aus Sprachelementen verschiedener Jahrhunderte zusammensetzte. Auf der Suche nach dem Echten, Klassischen, kam er zum Schluß, daß die Sprache sich in ihrer klassischen Erhabenheit nur in der Literatur der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts befunden hat. Hier tritt die Sprache in ihrer autochthonen Reinheit und natürlichen Grazie auf. Grammatik und Wortschatz stehen hier in engstem Zusammenhang, der Stil zeigt die höchste Eleganz. Alle Eigenschaften, die an einer klassischen Sprache bewundert zu werden pflegen, treten hier in voller Entfaltung entgegen. Die Literaturwerke dieser Periode

stellen eine eigene Gruppe dar, die von den späteren sowohl grammatisch wie im Wortschatz verschieden ist.

Gatherdjian unternahm im Bunde mit seinen Konfratres, die Literaturgeschichte dieser Periode, des sogenannten goldenen Zeitalters, leidenschaftlich zu studieren und sich anzueignen. Im Jahre 1841 gaben sie als Erstlingswerk die Übersetzung von Bossuets Discours sur l'histoire universelle in klassisch-armenischer Sprachform heraus. Zu gleicher Zeit erschien dasselbe Werk auch in der Venediger Presse. Es war eine Überraschung für das Publikum. Der Unterschied der von beiden Parteien angewandten Literatursprachen und ihrer Übersetzungskunst war eklatant. Man erkannte sofort, daß diese neue Wiener Schule die Zerstörung der alten Venediger Schule bedeutet. Eine heftige Feindseligkeit gegen die neue Richtung entwickelte sich. Die jungen Humanisten zögerten aber nicht, ihre intensive Wirksamkeit fortzusetzen.

Die neue Theorie gewann nach und nach bei den philologisch Denkenden an Boden und wird bis heutzutage bei den Wiener Mechitharisten konsequent gepflegt und ausgebaut.

VI. Die Biographie des P. Josef Gatherdjian. S. 189—274.

P. J. Gatherdjian, geboren am 19. Februar 1820 in Konstantinopel, starb dortselbst am 9. Jänner 1882. Er stand noch im zarten Alter, als er in die Mechitharisten-Kongregation zu Wien eintrat (am 25. Mai 1833), wo er mit Auszeichnung die Gymnasial- und theologischen Kurse absolvierte. Am 30. Mai 1841 empfing er die Priesterweihe. Mit diesem Zeitpunkt begann auch seine schriftstellerische Tätigkeit.

In die erste Periode seines Wirkens fallen die Übersetzungen aus dem Französischen, Griechischen und Lateinischen: Bossuet, Discours sur l'histoire universelle (1841), Xenophons Kyropädie (1843), Ciceros Cato maior de senectute (1843), Curtius Rufus' Alexandergeschichte (1844), Cyprians de unitate ecclesiae (1846) usw. in einer rein klassischen Sprache.

In den Jahren 1849 und 1852 gab er die zwei Bände der Weltgeschichte (bis zum Jahre 484 n. Chr.) mit besonderer Berücksichtigung der armenischen Geschichte heraus, in der zum erstenmal die Geschichte Armeniens auf Grund der auswärtigen Quellen, in Unabhängigkeit von Moses Khorenaçi, kritisch und ausführlich dargestellt wird.

Obwohl Gatherdjian seit 1853 von seinen Obern in Verwaltungs-, Schul- und kirchenpolitischen Fragen herangezogen wurde (in Wien, Rom und Konstantinopel), daher die Weltgeschichte sowie die armenische Literaturgeschichte (das erste Heft erschien 1851) unvollendet lassen mußte, hörte er doch nicht auf, literarisch weiterzuarbeiten. Im Jahre 1864 gab er eine theologische Arbeit: *Die Grundunterschiede in Glaubensartikeln zwischen den katholischen und nichtunierten armenischen Kirchen*, heraus. Nachher erschienen: *De obitu Joannis apostoli narratio ex versione armeniaca saeculi V* (1877), *De Fidei symbolo quo Armenii utuntur observationes* (1893, posthum), die *Meßbücher der Armenier* (1897, herausgegeben von P. J. Dashian) usw. Seine großzügigen Studien über die armenischen Martyrologien, Kanon- und Ritualbücher blieben unvollendet.

Im Jahre 1878 wurde er in Triest von einem Schlaganfall heimgesucht und verschied nach schwerem Leiden am 9. Jänner 1882 in Konstantinopel.

VII. Die Wiener Mechitharisten-Schule (1840—1854). S. 275—365.

Der Enthusiasmus, den die Renaissance des Klassisch-Armenischen in der Mechitharisten-Schule hervorbrachte, ergriff die jun-

gen Zeitgenossen. Sie vertieften sich in die Lesung und Studien der klassischen Autoren und beherrschten die klassische Sprache vollkommen. Unter den Genossen und Schülern Gatherdjians zeichneten sich als armenische Humanisten besonders die folgenden aus:

1. P. MATTHIAS GARAGAŠIAN († 1903) verfaßte *Die Eigenschaften der Wissenschaften* (mit Berücksichtigung des Klassisch-Armenischen), *Rhetorik, Philosophie*; übersetzte in Versen RACINES *Religionslieder*.

2. P. LEONTIUS HOVNIANIAN († 1897) verfaßte *Geschichte der europäischen Staaten, Geschichte der ökonomischen Synoden im Orient*; übersetzte C. NEPOS' *de illustribus viris*.

3. P. LUKAS TERTERIAN († 1897) verfaßte ein *Lehrbuch der Mathematik* in drei Bänden.

4. P. CHERUBIN SPENIAN († 1886) übersetzte *die Regeln des hl. Benedikt*.

5. P. PHILIPP DJAMDJIAN († 1853) übersetzte drei Bände aus der RODRIGUES' *Christliche Vollkommenheit*, FLORIAN'S *Tobias*; verfaßte *Dizionario italiano-francese-armeno-turco*.

6. P. SERAPION EMINIAN († 1854) übersetzte AVANCINUS' *Betrachtungen*, das *Memoriale vitae sacerdotalis*; verfaßte *Dictionnaire français-armenien-turque*.

7. P. EFREM TSCHAKIDJIAN († 1911) übersetzte CICEROS *Laelius de amititia*; verfaßte ein armenisch-türkisches Wörterbuch.

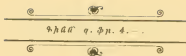
8. P. ARSENIUS AĪDINIAN (später Generalabt und Erzbischof, † 1902) übersetzte RODRIGUES' *Abhandlung über das Gelübde der Armut*.

9. P. SAMUEL GATHERDJIAN († 1895) übersetzte eine *Homilie* aus dem J. CHRYSOSTOMUS' *Kommentar zu Paulus' Ephesinischem Brief*, PROSPERS *Sentenzensammlung*.

9346 q. 3p. 4. — .

«Ազգային գրադարան

NL0249042

